

Міністерство освіти і науки України
Київський університет імені Бориса Грінченка

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ОЛІЙНИК АЛЛА МИХАЙЛІВНА

УДК 373.5.02:811.161.2'366(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**МЕТОДИКА НАВЧАННЯ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
СТАРШОКЛАСНИКІВ НА ПРОФІЛЬНОМУ РІВНІ**

13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова)

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидат педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А.М. Олійник

Науковий керівник – Горошкіна Олена Миколаївна,
доктор педагогічних наук, професор

Київ - 2020

АНОТАЦІЯ

Олійник А.М. **Методика навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 теорія і методика навчання (українська мова). – Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2020.

Актуальність проблеми дослідження зумовлена соціальною значущістю навчання морфології, що сприяє розвитку особистості, формування в неї здатності до продуктивної взаємодії й ефективної комунікації, вироблення вмінь керувати власною пізнавальною діяльністю, передусім на основі усвідомлення функцій мови та способів їх використання.

Студіювання науково-методичної літератури дало змогу обґрунтувати й визначити теоретичні засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні. З'ясовано, що методика навчання морфології української мови (профільний рівень) має спиратися на мовознавчі, психологічні здобутки, особистісно орієнтований, діяльнісний, компетентнісний, соціокультурний *підходи*, що забезпечують інтелектуальний і соціокультурний розвиток учнів, формування в них умінь комунікативно доцільно використовувати мовні засоби в різних життєвих ситуаціях, самостійно підвищувати рівень знань та вдосконалювати культуру мовлення. Узагальнення наукових підходів до обґрунтування психолого-педагогічних засад навчання морфології української мови (профільний рівень) дало змогу виокремити й урахувати *загальнодидактичні і специфічні принципи навчання* (зв'язку теорії з практикою, наочності, доступності, свідомості, організації навчання на дослідницьких засадах, активізації самостійної діяльності учнів, навчання української мови на засадах інтеграції, історизму), а також використовувати традиційні та інтерактивні методи і прийоми навчання. У результаті вивчення лінгвістичних засад навчання з'ясовано, що

утвердження функційного підходу до мови, згідно з яким відбувається зміна акцентів із досліджень іманентних ознак у статистичному аспекті на їх аналіз у процесі функціонування, зумовлює зміну лінгводидактичної парадигми, що має бути орієнтованою на комунікативні потреби особистості й суспільства.

Вивчення мовознавчої літератури з теми дослідження дало змогу проаналізувати різні погляди на тлумачення терміна «*частини мови*» й визначити наукову позицію дослідження, що спирається на праці І. Вихованця, К. Городенської, які витлумачують *частини мови* як «семантико-граматичні класи слів, що характеризуються узагальненим граматичним значенням, абстрагованим від конкретних лексичних значень слів; структурою граматичних категорій; системою форм словозміни або її відсутністю; спільністю синтаксичних функцій». *Методику навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні* в роботі потлумачено як лінгводидактичну категорію, що визначає змістову і технологічну організацію (підходи, принципи, форми, методи, прийоми, засоби), спрямовані на засвоєння учнями морфологічного рівня української мови як підґрунтя для формування в них комунікативних умінь. У роботі запропоновано тлумачення поняття «*методична адаптація*», під якою визначено спрощення способу подачі матеріалу, що відповідає сучасній граматичній теорії та не суперечить законам логіки, ураховує вікові особливості учнів та зміст навчання української мови на профільному рівні.

Систематизовано теоретичні надбання і практичний досвід навчання морфології на профільному рівні та зроблено висновки, що нині в освітньому процесі застосовують кілька рекомендованих міністерством освіти і науки альтернативних підручників і навчально-методичних посібників, автори яких намагалися дати адекватну відповідь на соціальні виклики та реалізувати вимоги чинної програми для профільного рівня. Водночас зазначено наявність нечисленних навчальних видань, тому не втрачає актуальності проблема розроблення підручників, посібників, спрямованих на

репрезентацію комунікативного аспекту традиційно затеоретизованого морфологічного матеріалу.

Використані критерії та виокремлені на їхній основі рівні (високий, достатній, середній, елементарний) рівні вимірювання навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології дали змогу визначити фактичний рівень мовної підготовки старшокласників. Результати констатувального зрізу засвідчили перевагу достатнього й середнього рівнів вимірювання навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології.

В основу побудови програми експериментального покладено припущення, що навчання морфології в старших класах (профільний рівень) стане результативним за таких умов: розроблення системи дослідницьких і творчих вправ та завдань, які сприятимуть розвитку творчих здібностей, удосконаленню граматичних, комунікативних, правописних умінь старшокласників; упровадження в освітній процес методично адаптованих історичних відомостей, які допоможуть учням краще зрозуміти морфологічні явища; системного використання внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, що уможливлють розгляд мовних явищ на основі осмислення, узагальнення й систематизації відомостей, здобутих у процесі опанування різних предметів.

Ефективна реалізація експериментальної методики навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні залежала від урахування психолого-педагогічних засад, зокрема підходів до навчання (особистісно орієнтованого, компетентнісного та діяльнісного), загальнодидактичних та специфічних принципів навчання української мови (науковості, систематичності і послідовності, наступності і перспективності, зв'язку теорії з практикою, наочності, доступності, свідомості, організації навчання на дослідницьких засадах, активізації самостійної діяльності учнів; навчання української мови на засадах інтеграції, історизму тощо). Результати експериментального навчання довели ефективність розроблення дослідницьких і творчих вправ та завдань, які сприяли розвитку творчих

здібностей, удосконаленню граматичних, комунікативних, правописних умінь старшокласників; упровадження в освітній процес методично адаптованих історичних відомостей, які допомогли учням краще усвідомити сутність морфологічних явищ; системного використання внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, що уможливили розгляд мовних явищ на основі осмислення, узагальнення й систематизації відомостей, здобутих у процесі опанування різних предметів.

У процесі аналізу виконаних завдань було доведено позитивний вплив експериментальної методики на рівень знань, сформованості граматичних, орфографічних, стилістичних, комунікативних умінь учнів: вони загалом опанували відомості про частини мови, взаємоперехід частин мови, складні випадки правопису різних частин мови, морфологічні засоби виразності мови, морфологічні норми, нормативне вживання форм слова; виявили вміння організовувати власну діяльність щодо засвоєння морфологічних норм української мови (визначати мету, цілі засвоєння навчального матеріалу, пов'язувати морфологічні відомості із практичною діяльністю); розрізняти морфологічні норми, пов'язані з особливостями класифікування, словозміни, вживання й поєднання різних частин мови в усному мовленні й на письмі; дотримуватися правил написання відмінкових закінчень відмінюваних частин мови; пояснювати причини й закономірності вживання певних словоформ.

Дисертація не претендує на остаточне розв'язання проблеми навчання морфології на уроках української мови в старших класах (профільний рівень). Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в розробленні комп'ютерної підтримки інтерактивної навчальної діяльності учнів,

Наукова новизна й теоретичне значення: роботи полягають у тому, що: *вперше обґрунтовано* теоретичні (лінгвістичні, психолінгвістичні та лінгводидактичні) засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні; *з'ясовано* зміст понять «принцип історизму», «принцип організації навчання на дослідницьких засадах»,

«принцип активізації самостійної роботи учнів», *уточнено* сутність і структуру лінгводидактичних термінів «методика навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні», «методична адаптація»; *розроблено* методику навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні; *запропоновано* систему вправ і завдань для поглиблення знань старшокласників з морфології української мови; *здійснено* моніторинг рівнів вимірювання навчальних досягнень старшокласників профільної школи з морфології української мови, *подальшого розвитку* набули положення про оптимізацію мовної освіти профільного рівня старшокласників шляхом системного використання внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків під час навчання морфології української мови.

Практичне значення дослідження. Основні положення й висновки дисертації, запропонована методика навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні, розроблений дидактичний супровід можуть бути використані в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти під час навчання української мови; на заняттях із методики навчання української мови в закладах вищої освіти; для створення підручників і навчально-методичних посібників, в організації науково-дослідницької роботи студентів, проведенні педагогічної практики, а також у післядипломній освіті на заняттях зі слухачами курсів.

Ключові слова: *морфологія, методика навчання морфології, профільний рівень, принцип історизму, внутрішньопредметні зв'язки, міжпредметні зв'язки, дослідницькі завдання.*

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України (у тому числі ті, які індексуються в наукометричних базах)

1. **Олійник А.** Використання інтерактивних методів у процесі навчання морфології української мови на профільному рівні в 10 класах закладів загальної середньої освіти. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки.* 2018, №3 (137). С.94 – 101.

2. **Олійник А.** Перспективи уроку вивчення морфології української мови на профільному рівні в компетентнісній парадигмі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету.* (DOI) *Педагогічні науки : збірник наукових праць.* Випуск 2. Бердянськ : БДПУ, 2018. С.236 – 245.

3. **Олійник А.** Самостійна робота на уроках вивчення морфології української мови в старших класах закладів загальної середньої освіти (профільний рівень). *Наукові записки : збірник наукових статей.* Київ: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. Випуск СXXXVIII (138). С.154 – 160. (Серія педагогічні науки).

4. **Олійник А.** Текст як засіб формування ключових та предметної компетентностей старшокласників у процесі навчання морфології української мови на профільному рівні. *Теоретична та дидактична філологія: збірник наукових праць.* Серія «Педагогіка». Переяслав-Хмельницький. 2018. Випуск 28. С.121 – 130.

Статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях

5. **Oliynyk A., Goroshkina O.** Principles of the Ukrainian language morphology learning at the secondary school level (Принципи навчання морфології української мови в профільних класах закладів загальної середньої освіти). *Social Educational Project of Improving Knowledge in*

Economics: Edition 20. Frankfurt, Deutschland; Poitiers, France; Los Angeles, USA. 2018. P. 21-26. URL: <http://www.sepikcloud.com>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. **Олійник А.** Виразність як комунікативна складова вивчення морфології української мови у старших класах профільної школи. *Тенденції і перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*: матеріали XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 30-31 березня 2016 р. №12. Україна, Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди.

7. **Олійник А.** Дидактичний матеріал з морфології. Іменник. Профільний рівень. *Українська мова й література в школах України*. 2018. №12. С. 36-59.

8. **Олійник А.** Дидактичний матеріал з морфології. Прикметник. Профільний рівень. *Українська мова й література в школах України*. 2019. №1-2. С. 23-27.

9. **Олійник А.** Дидактичний матеріал з морфології. Профільний рівень. *Українська мова і література в школі*. 2019. №4. С. 29 – 33.

10. **Олійник А.** Дидактичний матеріал з морфології. *Українська мова і література в школі*. 2019. №5. С.20 – 25.

11. **Олійник А.** Дидактичний матеріал з морфології. *Українська мова і література в школі*: 2019. №6. С.35 – 44.

12. **Олійник А.** Інтегроване навчання старшокласників у контексті вивчення морфології української мови. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки*: матеріали VI щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2016. С. 55-61.

13. **Олійник А.** Житнікова С. Інтелектуальні та духовні надбання – найцінніші скарби людства. Українська мова (морфологія – профільний рівень) – математика, 11 клас. *Форум педагогічних ідей*. Відкритий урок: розробки, технології, досвід. Київ: ТОВ «Видавництво «Плеяди», 2018. №02/2018. URL: http://osvita.ua/school/lessons_summary/

14. **Олійник А.М.** Про окремі випадки вживання великої літери. Українська мова, 10 клас. *Українська мова й література в сучасній школі: науково-методичний та літературно-мистецький журнал*. 2013. №1. С. 30-33.

15. **Олійник А. М.** Уживання суфіксів -ів- (-їв-) у назвах міст України. Українська мова, 10 клас. *Українська мова й література в школах України: науково-методичний та літературно-мистецький журнал*. Київ 2015. №11. С. 52-56.

16. **Олійник А.М.** Узагальнення й систематизація вивченого з теми «Іменник». Українська мова, 10 клас (профільний рівень). *Українська мова й література в школах України*. 2018. №1. С. 56-59.

17. **Олійник А. М.** Усна перевірка якості знань учнів: бесіда як метод контролю. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки: матеріали IV щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції 2014 р.* Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2014. С. 140-146.

ABSTRACT

Oliinyk A. M. Methodology of teaching morphology of the Ukrainian language to senior pupils at the profession-oriented level. – Qualifying research work as a manuscript.

Thesis for a candidate degree in pedagogical sciences, specialty 13.00.02 theory and methods of teaching (the Ukrainian language). - Kyiv Borys Grinchenko University. Kyiv, 2020.

The relevance of the problem under research determined by the social significance of teaching morphology, which contributes to the development of an individual, the formation of the ability to interact productively and communicate effectively, acquisition of skills to manage one's own cognitive activities, primarily through apprehension of language functions and their usage.

The study of the research and methodological literature enables the substantiation and determination of the theoretical foundations of teaching

morphology of the Ukrainian language to senior pupils at the profession-oriented level. It is ascertained that the method of teaching morphology of the Ukrainian language (the profession-oriented level) should be based on linguistic and psychological achievements, personality-oriented, activity-based, competence and socio-cultural *approaches* that provide intellectual and socio-cultural development of learners, the formation of their skills to use the linguistic tools communicatively appropriately in various situations of everyday life, increase the level of knowledge and improve the culture of speech. Generalization of scientific approaches to the substantiation of psychological and pedagogical foundations of teaching morphology of the Ukrainian language (the profession-oriented level) enabled singling out and considering general didactic and specific principles of teaching (relation of theory to practice, the use of visual aids, intelligibility, awareness, provision of teaching on the research basis, enhancement of students' autonomous activities, teaching the Ukrainian language on the basis of integration and historicism), and the use of traditional and interactive teaching methods and techniques. As a result of studying the linguistic foundations of learning, it was established that the adoption of the functional approach to the language, which assumes the shift of the emphasis from the research on immanent features in the statistical aspect to their analysis in the process of their functioning, thus making for a change of the linguodidactic paradigm, which is to be oriented to the communicative needs and necessities of individuals and the society.

The study of linguistic literature on the topic under research enabled the analysis of various views on the interpretation of the term “*parts of speech*” and determination of the scientific position of the study, which is based on the work by Vykhovanets, I. and Gorodenska, K, who view the *parts of speech* as “semantic-and-grammatical classes of words with generalized grammatical meaning, abstracted from specific lexical meanings of words; structure of grammatical categories; the system of word change forms or the absence thereof; common syntactic functions”. In the study, *the methodology of teaching morphology of the Ukrainian language to high school students at the profession-oriented level is*

construed as a linguodidactic category that defines the content and technological provision (approaches, principles, forms, methods, techniques and tools) aiming at students' mastering the morphological level of the Ukrainian language as a basis for the formation of their communicative skills. In the dissertation, an interpretation of the notion "methodical adaptation" is provided, which means simplification of the method of presenting the material, thus complying with the modern grammatical theory without contravening the laws of logic, and accounting for the student age and the content of teaching the Ukrainian language at the profession-oriented level.

Theoretical achievements and practical experience of teaching morphology at the profession-oriented level are systematized and the conclusions are made that several alternative textbooks and training manuals recommended by the Ministry of Education and Science are used in the educational process, and the authors thereof endeavoured to give a relevant response to social challenges and implement the requirements of the current program for the profession-oriented level. Meanwhile, it should be stressed that the availability of a limited number of educational publications, and thus the issue of compiling textbooks and manuals aiming at representation of the communicative aspect of traditionally theorized morphological material is still relevant.

The applied criteria determined the levels (high, sufficient, average, elementary) of measurement of educational achievements for students of the profession-oriented school on morphology. This enabled the definition of the actual level of the language preparation of senior school pupils. The results of the indicative test demonstrated the advantage of sufficient and average levels of measuring the academic achievements of the profession-oriented school students in morphology.

The experimental program is based on the assumption that teaching morphology in senior classes (the profession-oriented level) would be efficient under the following conditions, notably the development of a system of research and creative exercises and tasks enabling the development of creative abilities,

improvement of grammar, communicative and spelling skills of high school students; introduction of methodically adapted historical information into the educational process that will enable better comprehension of morphological phenomena by learners; systematic use of intra disciplinary and interdisciplinary links that allow the consideration of linguistic phenomena on the basis of their apprehension, generalization and systematization of information acquired in the process of mastering various subjects.

The efficient implementation of the experimental methodology of teaching morphology of the Ukrainian language to senior pupils at the profession-oriented level depended on the accounting for psychological and pedagogical principles, particularly approaches to teaching (learner-centred, competence and activity-based), general didactic and specific principles of teaching the Ukrainian language (scientific nature, systematic and coherence character, succession and viability, relation of theory to practice, the use of visual aids, intelligibility, awareness, provision of teaching on the research basis, enhancement of students' autonomous activities, teaching the Ukrainian language on the basis of integration and historicism). The results of the experimental teaching proved the effectiveness of the development of research and creative exercises and tasks that contributed to the development of creative abilities, improvement of grammatical, communicative, spelling skills of senior students; introduction of methodically adapted historical information into the educational process which helped students to better understand the essence of morphological phenomena; systematic use of intra subject and inter subject relations, which enabled the consideration of linguistic phenomena on the basis of comprehension, generalization and systematization of information obtained in the process of mastering various subjects.

In the process of the analysis of the performed tasks, the positive influence of experimental methods on the level of knowledge, the formation of grammatical, spelling, stylistic and communicative skills of the learners was proved, namely, they generally mastered the information on the parts of speech, mutual transition of the parts of speech, intricate spelling of various parts of speech, morphological

means of the speech expressiveness, morphological norms, normative use of word forms; demonstrated the ability to manage their own activities aiming at acquisition the morphological norms of the Ukrainian language (to determine the purpose and objectives of acquisition of the educational material, to align the morphological information to practical activities); distinguish the morphological norms related to the peculiarities of the classification, inflections, the use and combination of different parts of speech in oral and written speech; stick to spelling rules of case endings of declinations; give the reasons and regularities of use of particular word forms.

The dissertation does not claim to be the final solution to the problem of teaching morphology at the lessons of Ukrainian language in senior classes (the profession-oriented level). The prospects for further research lie in the development of computer support for interactive learning activities of students.

The scientific novelty and theoretical value of the study are that *for the first time* theoretical (linguistic, psycholinguistic and linguodidactic) foundations of teaching morphology of the Ukrainian language to senior pupils at the profession-oriented level *are substantiated*; the content of the notions “principle of historicism”, “principle of provision of education on the research basis”, “principle of the enhancement of learners’ self-guided work” *is defined*, the nature and structure of linguodidactic notions “methodology of teaching morphology of the Ukrainian language to senior pupils at the profession-oriented level” and “methodological adaptation” *are specified*; the methodology of teaching morphology of the Ukrainian language to senior pupils at the profession-oriented level *is elaborated*; a system of exercises and tasks aiming at the enhancement of senior pupils’ knowledge on morphology *is presented*; the monitoring of the levels of senior pupils’ academic achievement on morphology of the Ukrainian language at the profession-oriented level *is accomplished*; the provisions on optimizing the language instruction for senior pupils at the profession-oriented level through the systemic application of intra subject and cross-curricular links in the course of teaching morphology of the Ukrainian language *are further developed*.

Practical relevance of the study. The substantive provisions and findings of the dissertation, the presented methodology of teaching morphology of the Ukrainian language to senior pupils at the profession-oriented level and the elaborated didactic resources could be implemented in the educational process at institutions of general secondary education in the course of teaching Ukrainian; applied at tutorials on methodology of teaching Ukrainian at higher education institutions; used for compiling textbooks and teaching-and-methodological manuals as well as in the course of students' research activities and organizing pedagogic practice and be implemented in post-graduate education on tutorials with course participants.

Keywords: *morphology, methodology of teaching morphology, profession-oriented level, principle of historicism, intrasubject links, cross-curricular links, research tasks.*

THE LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE RESEARCH THEME

Research papers with the published key findings of the dissertation

Articles in the research professional editions of Ukraine (including those indexed in research databases)

1. Oliinyk, A. Vykorystannia interaktyvnykh metodiv u protsesi navchannia morfolohii ukrainskoi movy na profilnomu rivni v 10 klasakh zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Implementation of interactive methods in the course of teaching morphology of the Ukrainian language at the profession-oriented level in the 10th grade at institutions of general secondary education]. Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky. 2018. No 3 (137). P. 94 – 101.

2. Oliinyk, A. Perspektyvy uroku vyvchennia morfolohii ukrainskoi movy na profilnomu rivni v kompetentnisnii paradyhmi [The prospects of a lesson on teaching morphology of the Ukrainian language at the profession-oriented level within the framework of competence-based paradigm]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Pedahohichni nauky: zbirnyk naukovykh prats.* Berdiansk : BDPU, 2018. Issue 2. P. 236 - 245.

3. Oliinyk, A. Samostiina robota na urokakh vyvchennia morfolohii ukrainskoi movy v starshykh klasakh zakladiv zahalnoi serednoi osvity (profilnyi riven) [Self-guided work at the lessons of morphology of the Ukrainian language at senior grades at institutions of general secondary education (profession-oriented level)]. *Naukovi zapysky: zbirnyk naukovykh statei*. Kyiv: Vydavnytstvo NPU imeni M.P. Drahomanova, 2018. Issue CXXXVIII (138). P. 154 – 160.

4. Oliinyk, A. Tekst yak zasib formuvannia kliuchovykh ta predmetnoi kompetentnosti starshoklasnykiv u protsesi navchannia morfolohii ukrainskoi movy na profilnomu rivni [Text as a means for forming senior pupils' key and subject competences in the course of teaching morphology of the Ukrainian language at the profession-oriented level]. *Teoretychna ta dydaktychna filolohiia: zbirnyk naukovykh prats. Seriia "Pedahohika"*. Pereiaslav-Khmelnytskyi. 2018. Issue 28. P. 121 – 130.

Articles published in foreign research periodicals:

5. Oliinyk A., Goroshkina, O. Principles of the Ukrainian language morphology learning at the secondary school level. *Social Educational Project of Improving Knowledge in Economics: Edition 20*. Frankfurt, Deutschland; Poitiers, France; Los Angeles, USA. 2018. P. 21-26. URL: <http://www.sepikcloud.com>

Research papers acknowledging the approbation of the materials of the dissertation

6. Oliinyk, A. Vyravnist yak komunikatyvna skladova vyvchennia morfolohii ukrainskoi movy u starshykh klasakh profilnoi shkoly [Expressiveness as a communicative component of teaching morphology of the Ukrainian language at the profession-oriented level in senior grades]. *Tendentsii i perspektyvy rozvytku nauky i osvity v umovakh hlobalizatsii: materialy KhII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii*, 30-31 bereznia 2016. No 12. Ukraina, Pereiaslav-Khmelnytskyi DPU imeni Hryhoriia Skovorody.

7. Oliinyk, A. Intehrovane navchannia starshoklasnykiv u konteksti vyvchennia morfolohii ukrainskoi movy [Integrated provision for senior pupils in the context of learning morphology of the Ukrainian language]. *Doslidzhennia molodykh uchenykh u konteksti rozvytku suchasnoi nauky*: mater. VI shchorichnoi Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kyiv: Kyivskyi universytet imeni Borysa Hrinchenka, 2016. P. 55-61.

8. Oliinyk, A. Usna perevirka yakosti znan uchniv: besida yak metod kontroliu [Oral estimation of the quality of learners' knowledge: conversation as a monitoring method]. *Doslidzhennia molodykh uchenykh u konteksti rozvytku suchasnoi nauky*: materialy IV shchorichnoi Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii 2014. Kyiv: Kyivskyi universytet imeni Borysa Hrinchenka, 2014. P. 140-146.

9. Oliinyk, A. Dydaktychnyi material z morfolohii. Imennyk. Profilnyi riven [Didactic material on morphology. Noun. Profession-oriented level]. *Ukrainska mova y literatura v shkolakh Ukrainy*: naukovo-metodychnyi ta literaturno-mystetskyi zhurnal. Kyiv: Pedahohichna presa, 2018. No 12. P. 36-59.

10. Oliinyk, A. Dydaktychnyi material z morfolohii. Prykmetnyk. Profilnyi riven [Didactic material on morphology. Adjective. Profession-oriented level]. *Ukrainska mova y literatura v shkolakh Ukrainy*: naukovo-metodychnyi ta literaturno-mystetskyi zhurnal. Kyiv: Pedahohichna presa, 2019. No 1-2. P. 23-27.

11. Oliinyk, A. Dydaktychnyi material z morfolohii. Profilnyi riven [Didactic material on morphology. Profession-oriented level]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*: naukovo-metodychnyi zhurnal. Kyiv, 2019. No 4. P. 29 – 33.

12. Oliinyk, A. Dydaktychnyi material z morfolohii [Didactic material on morphology]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*: naukovo-metodychnyi zhurnal. Kyiv, 2019. No 5. P. 20 – 25.

13. Oliinyk, A. Dydaktychnyi material z morfolohii [Didactic material on morphology]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*: naukovo-metodychnyi zhurnal. Kyiv, 2019. No 6. P. 35 – 44.

14. Oliinyk, A., Zhytnikova, S. Intelktualni ta dukhovni nadbannia – naitsinnishi skarby liudstva. Ukrainska mova (morfolohiia – profilnyi riven) – matematika, 11 klas [Intellectual and spiritual heritage are the most precious treasures of the mankind. The Ukrainian language (morphology – profession-oriented level) – Mathematics, the 11th grade]. *Forum pedahohichnykh idei*. Vidkryti urok: rozrobky, tekhnolohii, dosvid. Kyiv: Pleiady, 2018. No 02/2018. URL: http://osvita.ua/school/lessons_summary/

15. Oliinyk, A. Pro okremi vypadky vzhyvannia velykoi litery. Ukrainska mova, 10 klas. Ukrainska mova y literatura [On particular cases of usage of the capital letter. The Ukrainian language, the 10th grade]. *Ukrainska mova y literatura v suchasni shkoli: naukovometodychnyi ta literaturnomystetskyi zhurnal*. 2013. No 1. P. 30-33.

16. Oliinyk, A. Uzhyvannia sufiksiv -ib- (-ïb-) u nazvakh mist Ukrainy. Ukrainska mova, 10 klas [The usage of the suffixes -ib- (-ïb-) in the names of towns and cities of Ukraine. The Ukrainian language, the 10th grade]. *Ukrainska mova y literatura v shkolakh Ukrainy: naukovometodychnyi ta literaturnomystetskyi zhurnal*. Kyiv, 2015. No 11. P. 52-56.

17. Oliinyk, A. Uzahalnennia y systematyzatsiia vyvchenoho z temy “Imennyk”. Ukrainska mova, 10 klas (profilnyi riven) [Generalization and systematization of the acquired material on the topic “Noun”. The Ukrainian language, the 10th grade (profession-oriented level)]. *Ukrainska mova y literatura v shkolakh Ukrainy*. 2018. No 1. P. 56-59.

ЗМІСТ

Вступ.....	20
Розділ 1. Теоретичні засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.....	27
1.1. Лінгвістичні засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.....	27
1.2. Психологічні основи навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.....	40
1.3. Лінгводидактичні засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.....	53
Висновки до першого розділу.....	81
Розділ 2. Теорія і практика навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.....	84
2.1. Аналіз навчально-методичного забезпечення в контексті досліджуваної проблеми.....	84
2.2. Організація констатувального етапу педагогічного експерименту.....	109
Висновки до другого розділу.....	120
Розділ 3. Експериментальна перевірка запропонованої методики навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.....	123
3.1. Мета й завдання експериментального навчання.....	123

3.2. Перебіг експерименту.....	133
3.3. Результати експериментального навчання.....	171
Висновки до третього розділу.....	194
Загальні висновки.....	197
Список використаних джерел.....	200
Додатки.....	231

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасні соціальні виклики, спричинені глобалізацією, утвердженням тенденцій відкритого суспільства, інформатизації, інноваційності в усіх його галузях, зумовлюють необхідність посилення вимог до змісту та якості освіти. Особливої актуальності набуває потреба розроблення ефективних освітніх технологій, що сприяють усебічному розвитку особистості учня, формування в нього готовності до самореалізації в умовах динамічних суспільних змін.

Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти, Закон України «Про освіту», концепція «Нова українська школа» зорієнтовують на зміни освітньої системи, визначаючи необхідність оновлення змісту, технологій навчання. Потребує перегляду цілевизначення, оскільки в нинішніх соціальних умовах навчання української мови має бути орієнтованим не на формальне засвоєння знань, формування практичних умінь і навичок, а на розвиток критичного мислення, мовної стійкості, лінгвокреативності. У цьому контексті навчання морфології – це не тільки засвоєння системи морфологічних знань, що є інструментальним складником предметної компетентності учня, а й процес розвитку особистості, формування в неї здатності до продуктивної взаємодії й ефективної комунікації, вироблення вмінь керувати власною пізнавальною діяльністю, передусім на основі усвідомлення функцій мови та способів їх використання.

Окремі аспекти проблеми навчання морфології в школі розглядали лінгвісти (Т. Видайчук, Л. Мацько, М. Плющ, М. Шкільник та ін.), лінгводидакти (З. Бакум, О. Біляєв, Н. Бондаренко, Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Груба, Н. Дика, О. Караман, С. Караман, О. Копусь, О. Кучерук, Г. Лещенко, В. Мельничайко, Н. Мордовцева, С. Омельчук, М. Пентилюк, І. Хом'як, С. Яворська та ін.). У межах дисертаційних робіт означену проблему досліджували С. Омельчук (методика навчання морфології

української мови в основній школі на засадах дослідницького підходу), О. Полінок (формування граматичної компетентності учнів 10 класу з використанням методу проєктів у процесі навчання української мови).

Як свідчить практика, навчання морфології української мови (профільний рівень) певною мірою затеоретизовано, оскільки спрямоване на поглиблене опрацювання теоретичних питань мовної структури; прикметною ознакою методики навчання морфології є зорієнтованість на академічні досягнення учнів. У результаті учні здебільшого заучують мовознавчі визначення, правила, почасти не усвідомлюючи сутності тих явищ, які вони позначають, та перспективи застосування здобутих знань у комунікативній практиці. На периферії дослідницьких інтересів перебуває формування в учнів ціннісного ставлення до мови як динамічної системи, що перебуває в постійному розвитку, відповідальності за мовленнєвий вчинок.

В українській лінгводидактиці донині не розроблено методики навчання морфології української мови на профільному рівні; в освітньому процесі недостатньо зреалізовано потенціал особистісно зорієнтованого, діяльнісного й компетентнісного підходів, що відповідають концептуальним положенням сучасних освітніх перетворень в Україні. Відтак констатуємо наявність невідповідностей і протиріч між:

- соціальним замовленням на людину, яка засобами мови успішно розв’язує суспільно й життєво значущі проблеми, та необхідністю оновлення змісту навчально-методичного забезпечення навчання української мови для профільного рівня.
- рівнем теоретичного осмислення проблеми й недостатнім методичним інтерпретуванням положень функційної граматики, що унеможлиблює впровадження результатів новітніх досліджень в освітній процес;
- значним комунікативно-розвивальним потенціалом морфології й низьким рівнем зацікавленості учнів під час навчання граматики;
- соціальною важливістю мовної підготовки випускників та

недостатнім рівнем розроблення методики навчання морфології української мови на профільному рівні.

Необхідність розв'язання означених суперечностей, актуальність і недостатня наукова розробленість проблеми зумовили вибір теми дослідження **«Методика навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол №5 від 29 травня 2014 року) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №6 від 17 червня 2014 року).

Об'єктом дослідження є процес навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.

Предмет дослідження – форми, методи, прийоми, засоби навчання морфології української мови на профільному рівні.

Мета дослідження полягає в розробленні, теоретичному обґрунтуванні методики навчання морфології української мови учнів старших класів (профільний рівень).

Відповідно до мети визначено такі **завдання**:

1. Обґрунтувати теоретичні (лінгвістичні, психолінгвістичні та лінгводидактичні) засади навчання морфології української мови старшокласників закладів загальної середньої освіти..
2. З'ясувати й уточнити сутнісні характеристики базових понять дослідження.
3. Проаналізувати зміст чинного навчально-методичного забезпечення з української мови для учнів 10 класу закладів загальної середньої освіти.
4. Здійснити моніторинг рівнів вимірювання навчальних досягнень старшокласників профільної школи з морфології української мови.

5. Розробити й експериментально перевірити ефективність розробленої методики навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: філософські положення про єдність свідомості й діяльності; учення про природу мови як засіб пізнання й спілкування; співвідношення мови й мовлення; основні положення функційної граматики, психолінгвістики, психології про природу мовленнєвої діяльності; зокрема студії Н. Бабич, І. Вихованця, О. Грипас, А. Грищенка, К. Городенської, А. Загнітка, М. Калька, Г. Козачук, Т. Космеди, Л. Мацько, М. Плющ, О. Селіванової, М. Шкільника та ін., що визначають відбір змісту навчання морфології в профільній школі; дидактів А. Алексюка, О. Пометун, А. Хуторського та ін., що визначають принципи організації навчання на основі різних підходів; лінгводидактів З. Бакум, О. Біляєва, Н. Бондаренко, Н. Голуб, О. Горошкіної, Т. Грубої, О. Караман, С. Карамана, О. Кулик, О. Кучерук, С. Омельчука, М. Пентилюк, О. Семенов, Т. Симоненко, С. Яворської та ін., у яких розроблено методичні засади навчання морфології; а також студії психологів та психолінгвістів (М. Жинкін, І. Зимня, Г. Костюк, О. Леонт'єв, А. Лурія, В. Моляко, Е. Помиткін, І. Синиця, Ю. Швалб ін.); законодавчі та нормативні документи з питань мовної освіти.

Для реалізації поставлених завдань було використано такі **методи дослідження:** *теоретичні:* аналіз і синтез філософської, лінгвістичної, психолого-педагогічної, методичної літератури з обраної проблеми для визначення поняттєво-категорійного апарату й обґрунтування теоретико-методичних засад дослідження; аналіз навчально-методичного забезпечення курсу української мови (профільний рівень); розроблення методики навчання старшокласників морфології української мови на профільному рівні; *емпіричні:* спостереження за освітнім процесом, анкетування учнів і вчителів, бесіда, тестування, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи), під час якого перевірялася ефективність

розробленої методики навчання старшокласників морфології української мови на профільному рівні; *статистичні*: якісне та кількісне оброблення результатів педагогічного експерименту для опрацювання отриманих результатів, їх порівняльного аналізу, визначення критеріїв, показників рівнів вимірювання навчальних досягнень старшокласників з морфології української мови профільного рівня та перевірки ефективності розробленої методики.

Вірогідність наукових результатів і висновків забезпечено методологічною та теоретичною обґрунтованістю вихідних положень дослідження; опорою на здобутки сучасного мовознавства, психології, лінгводидактики; сукупністю використаних методів дослідження, організацією педагогічного експерименту й позитивними результатами експериментального навчання.

Експериментальна база дослідження. Матеріали дослідження впроваджено в освітній процес шкіл I – III ступенів міста Києва № 8, № 9, № 225 та спеціалізованої школи № 14 імені українського професора Грушевського Сергія Федоровича, Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 23 Рівненської міської ради, Потіївського навчально-виховного об'єднання Київської області Білоцерківського району «Загальноосвітня школа I-III ступенів – Дитячий садок».

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше обґрунтовано* теоретичні (лінгвістичні, психолінгвістичні та лінгводидактичні) засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні; *з'ясовано* зміст понять «принцип історизму», «принцип організації навчання на дослідницьких засадах», «принцип активізації самостійної роботи учнів», *уточнено* сутність і структуру лінгводидактичних термінів «методика навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні», «методична адаптація»; *розроблено* методику навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні; *запропоновано* систему вправ і

завдань для поглиблення знань старшокласників з морфології української мови; *здійснено* моніторинг рівнів вимірювання навчальних досягнень старшокласників профільної школи з морфології української мови, *подальшого розвитку набули* положення про оптимізацію мовної освіти профільного рівня старшокласників шляхом системного використання внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків під час навчання морфології української мови.

Практичне значення дослідження. Основні положення й висновки дисертації, запропонована методика навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні, розроблений дидактичний супровід можуть бути використані в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти під час навчання української мови; на заняттях із методики навчання української мови в закладах вищої освіти; для створення підручників і навчально-методичних посібників, в організації науково-дослідницької роботи студентів, проведенні педагогічної практики, а також у післядипломній освіті на заняттях зі слухачами курсів.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження, висновки та основні положення викладено під час виступів на науково-практичних конференціях різного статусу: а) *міжнародних*: XI, XII науково-практичних інтернет-конференціях «Тенденції і перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 30-31 травня 2015 р., 30 червня 2016 р.), «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри» (м. Кривий Ріг, 2015, 2017), «Реалізація компетентісно орієнтованого навчання в освіті: теоретичний і практичний аспекти» (4 листопада 2019 р. м. Київ); б) *всеукраїнських*: «Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки» (Київ, 2014), «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2015), «Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки» (Київ, 2016), «Лінгвістичний і лінгводидактичний дискурсивний простір: здобутки і перспективи» (м. Київ, 12-13 жовтня 2017 р.);

«Образне слово Луганщини» (Старобільськ, 15 травня 2019 р.). Перебіг та результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри української мови Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка.

Публікації. Результати дисертаційної праці висвітлено у 17 публікаціях (15 – одноосібних та 2 – у співавторстві), із них 4 – у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному виданні.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів та висновків до них, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел, що містить 328 найменувань. Зміст дисертації викладено на 342 сторінках, з них – 186 сторінок основного тексту. У роботі вміщено 5 таблиць, 12 діаграм, додатки становлять 124 сторінки.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СТАРШОКЛАСНИКІВ НА ПРОФІЛЬНОМУ РІВНІ

1.1. Лінгвістичні засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні

Актуальною проблемою сучасної лінгводидактики є обґрунтування лінгвістичних засад методики навчання морфології на профільному рівні, що визначають зміст і обсяг навчального матеріалу з урахуванням типологічних характеристик здобувачів освіти. Методика чутливо реагує на зміни в мовознавстві, це відображено передусім у регулярному оновленні змісту програм, до яких розробники систематично вводять окремі наукові положення, що здобули наукове визнання й стали загальноновживаними.

Проблемі навчання морфології присвячено чимало досліджень мовознавців (О. Ахманова, Н. Бабич, Ф. Бацевич, С. Бевзенко, Л. Булаховський, Т. Видайчук, В. Виноградов, І. Вихованець, Д. Ганич, К. Городенська, А. Грищенко, М. Жовтобрюх, Л. Мацько, М. Калько, Г. Козачук, М. Плющ, О. Селіванова, М. Сулима та ін.) та лінгводидактів (З. Бакум, О. Біляєв, Н. Бондаренко, Є. Голобородько, Н. Голуб, О. Горошкіна, Н. Дика, Р. Дружененко, О. Караман, С. Караман, В. Мельничайко, Н. Мордовцева, С. Омельчук, М. Пентилюк, М. Стельмахович, М. Шкільник та ін.), однак ефективної методики навчання морфології на профільному рівні донині не розроблено.

Як свідчить вивчення спеціальної літератури, термін «морфологія», який започаткував Гете для опису форм живої та неживої природи, був запозичений лінгвістами у другій половині XIX століття у період панування «натуралістичного» напрямку в мовознавстві [115].

Українські мовознавці дають кілька визначень означеного поняття. С. Бевзенко та Г. Козачук одностайні в тлумаченні морфології як розділу граматики, що вивчає форми слів, водночас Г. Козачук виділяє ще словозміну і формотворення та частини мови як граматичні складники, а

М. Плющ називає частини мови явищами, «що характеризують граматичну природу слова як граматичні одиниці мови» [219, с.36]. А. Грищенко звертає увагу на особливості будови (морфемний склад) слів і творення їх форм [Там само]. І. Вихованець розглядає морфологію як «вчення про граматику слова, про граматичні класи і морфологічні категорії частин мови, про словозміну, про власне морфеми, аналітичні морфеми і слова-морфеми для вираження морфологічних і синтаксичних значень» [44, с.7].

Аналіз і синтез спеціальної літератури переконує, що поняття «*частини мови*» по-різному визначено в наукових джерелах: дослідники паралельно вживають терміни *частини мови* та *лексико-граматичні класи слів, граматики-семантичні категорії слів, граматичні класи слів, парадигматичні класи слів, формальні класи слів тощо* [329]. Традиційним є визначення *частин мови* на позначення лексико-граматичні класів слів, що виокремлюються на основі спільності синтаксичних, морфологічних і семантичних ознак [259]. І. Вихованець, К. Городенська витлумачують *частини мови* як «семантико-граматичні класи слів, що характеризуються узагальненим граматичним значенням, абстрагованим від конкретних лексичних значень слів; структурою граматичних категорій; системою форм словозміни або її відсутністю; спільністю синтаксичних функцій» [44, с.12]. Таке визначення ми вважаємо найбільш точним, оскільки воно розлого пояснює сутність самого поняття з урахуванням різних лексико-граматичних характеристик. До того ж означене визначення є своєрідною матрицею для тлумачення й виокремлення будь-якої частини мови.

І. Кучеренко відмовився від поділу на *повнозначні* та *неповнозначні частини мови*, вважаючи, що всі частини мови «узагальнено відображають факти матеріального світу, включаючи сюди й психічну діяльність людини» [121]. Натомість учений виділяє *іменник, прикметник, числівник, дієслово, прислівник, частку, сполучник*, обґрунтовуючи безпідставність виділення прийменників в окрему частину мови, уживав для них термін *прийменникові слова* та розглядав у складі *прислівників узагальненого значення* [121, с.144,

с. 429]. Ю. Карпенко вважає об'єднання прислівників і прийменників в одну частину мови «найслабшим місцем у класифікації частин мови, запропонованій І. Кучеренком» [108, с. 80]. Крім того, для поєднання прийменників з повнозначними словами та прислівниками у науковій літературі існує термін *прийменникові еквіваленти слова* [133, с. 95-99], а для поєднання прийменників зі службовими частинами мови та вигуками – *еквіваленти слова з невизначеним частиномовним статусом* [133, с. 11-16].

В. Горпинич поділяє частини мови на *самостійні* та *службові*, зараховуючи до останніх *вигуки*, вважаючи поділ частин мови на повнозначні й неповнозначні «умовним і неприйнятним» [69, с. 30-31]. У монографії І. Вихованця «Частини мови в семантико-граматичному аспекті», присвяченій розглядові центрального питання морфології – семантико-граматичній структурі основної граматичної одиниці-*частини мови*, – до наукового обігу введено й інші терміни на позначення означеного поняття, а саме: *морфологічне слово* та *морфологічна одиниця-конструкція* [45, с. 9].

Таким чином І. Вихованець запровадив функційно-категорійний підхід до граматичних явищ і запропонував оригінальну систему поділу слів на частини мови, виділивши *центральні* (іменники і дієслова) та *периферійні* (прикметники та прислівники) [45]. Учений стверджував, що «за семантичною окресленістю, центральними формально-синтаксичними позиціями в реченні, а також розвиненою сукупністю морфологічних категорій і парадигм, дієслову й іменникові належить центральне місце в граматичній структурі української мови» [45, с. 44]. Числівники, службові слова та вигук І. Вихованець не кваліфікує як частини мови. Проте до поняття числівник запровадив термін *лексична морфема*, а службові слова назвав *аналітичні синтаксичні морфеми* [45, с. 24-26, с. 30-32]. Щоправда, в праці «Теоретична морфологія української мови» І. Вихованець виділив числівник в окрему частину мови [44, с. 151-152]. Вигуки він називає нечленованими одиницями та словами-реченнями, виводячи їх за межі морфології [45, с. 22-25]. Також науковець не називає займенники окремою

частиною мови, а кваліфікує їх як займенникові іменники, займенникові прикметники та займенникові прислівники. У «Теоретичній морфології української мови» автор, надаючи числівникам статусу займенників, виділяє термін займенникові числівники [Там само, с.208-209]. Ці групи займенників І. Вихованець об'єднує загальним терміном займенникові слова. Подібну позицію обстоює й В. Ожоган, обґрунтовуючи нечастиномовний статус займенників [161, с. 3-10], А. Загнітко [90], а також інші вчені-мовознавці – представники нового напрямку лінгвістичних досліджень, які виокремлюють службові частини мови, називаючи їх службові слова-морфеми [44, с.12, 240, 329].

Згідно з вимогами чинної програми (профільний рівень) учні вивчають десять частин мови: *іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук*, з-поміж яких шість самостійних (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник), три службові (прийменник, сполучник, частка) та окремо стоїть вигук [270].

Оскільки методика чутливо реагує на зміни лінгвістичної парадигми, для нашого дослідження важливими стали новітні праці. У сучасному мовознавстві збільшилася кількість праць, присвячених вивченню особливостей використання мовних фактів і структур у комунікативному аспекті, в умовах їх функціонування. Дослідження О. Грипас, А. Загнітка, Т. Космеди, О. Селіванової та ін. свідчать про посилення інтересу до функційного аспекту мови, мовленнєвої практики, особливостей функціонування мовних одиниць у мовленні, текстах різної жанрово-стильової належності. Сьогодні виокремлено такий науковий напрям, як функційна граматика, представлений студіями О. Бондарка, І. Вихованця, А. Загнітка, Г. Золотової та ін., у яких реалізовано функційний підхід до мови, згідно з яким відбувається зміна акцентів із досліджень іманентних ознак у статистичному аспекті на їх аналіз у процесі функціонування. Це зумовлює

зміну лінгводидактичної парадигми, яка має бути орієнтованою на комунікативні потреби особистості й суспільства.

Згідно з вимогами чинної програми, навчання морфології на уроках української мови (профільний рівень) спрямовано на поглиблення знань учнів про граматичне і лексичне значення слова, про особливості словозміни й словотворення в українській мові, про синтаксичну функцію слів у мовленні [221]. Нам видається, що це твердження потребує доповнення таким складником, як «навчання морфології на уроках української мови (профільний рівень) спрямоване на засвоєння функційних можливостей частин мови, комунікативних перспектив їх застосування» з огляду на те, що останнім часом активізувалися дослідження особливостей використання морфологічних одиниць у практиці спілкування. Це відображено в працях з функційної граматики, комунікативної лінгвістики, стилістики, лінгвістики тексту тощо (Ф. Бацевич, А. Загнітко, Т. Космеда, Л. Марчук, Л. Мацько, А. Попович, О. Селіванова та ін.). Таким чином усвідомлення учнями особливостей словозміни і словотворення у процесі вивчення частин мови допомагає більш глибоко оволодіти нормами української літературної мови, як-от нормативним утворенням форм слів, побудовою словосполучень і речень, ознайомленням з морфологічними й деякими синтаксичними синонімами. Слушною вважаємо думку І. Вихованця, що важливою умовою успішного вивчення морфологічного матеріалу є формування уявлення учнів про морфологічну систему мови, про частини мови як структурно-семантичні розряди слів [44]. Підтримуємо наукову позицію М. Пентилюк, згідно з якою систематичне вивчення частин мови та глибокі знання лексичних значень, граматичних ознак і способів словотвору сприяє кращому розумінню значення слів і збагаченню словника учнів та акцентує увагу на розрізненні морфологічних синонімів, стилістичне забарвлення яких виявляється в текстах різних стилів (*касир* – *касирка* – *касириша*; *червона* – *червоная*) [208, с.5]. Крім того, учні дізнаються про вплив частин мови на стилістичне забарвлення тексту та його емоційно-експресивні відтінки, адже вміння

добирати морфологічні синоніми як засобів граматичного вираження та стилістичного вживання самостійних та службових частин мови сприяє розвитку комунікативних здібностей учнів, збагачує їхній словниковий запас, допомагає усвідомлено уникати мовленнєвих помилок у різностильових текстах, розкриваючи при цьому стилістичну доцільність мовних одиниць.

Навчання української мови на профільному рівні передбачає вироблення в здобувачів освіти умінь послуговуватися морфологічними категоріями та засобами їхнього вираження шляхом розширення знань про сучасну морфологічну систему в історичному аспекті, адже «мова – це живий організм, який безперестанно прямує своєю стежкою та підлягає своїм цікавим законам» [160]. У цьому контексті з урахуванням вимог загальнодидактичного принципу доступності наукова інформація з морфології потребує *методичної адаптації*, під якою розуміємо спрощення способу подачі матеріалу, що не суперечить законам логіки і граматичній теорії відповідно до вікових особливостей учнів старших класів.

Важливим у методиці навчання української мови в профільній школі є зв'язок морфології та орфографії, що зумовлено особливостями правопису частин основи слова, написанням закінчень відмінюваних слів. Таке навчання не повинно бути механічним. Тож свідоме вивчення морфології у поєднанні з орфографією сприяє формування стійких правописних умінь та навичок, але для того, щоб свідомо, правильно виконувати ці правописні дії, учні повинні мати міцні знання про частини мови, правильно визначати їх, адже це сприяє осмисленому засвоєнню учнями орфографічних відомостей.

Навчання морфології у взаємозв'язку з орфографією потребує стислої характеристики особливостей уживання частин мови на різних історичних етапах, адже значна кількість правил потребує не лише інтенсивної мовної практики, а й історичного коментування для їх глибшого усвідомлення і засвоєння. Так, задля попередження помилок у вживанні флексій *-у* та *-ові(-еві)* у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду доречно пояснити учням, що флексії *-ові(-еві)* дуже давні та наявні в таких пам'ятках,

як Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава, Іпатіївському літописі, у «Слові про похід Ігорів» та «усталилися в українській мові внаслідок аналогії до іменників –й- основ» [116, с.69]. Вони вживаються в назвах істот, але для досягнення милозвучності в сучасній українській літературній мові існують паралельні морфологічні форми –у(-ю), -ові(-еві). Наприклад, можна сказати *кращому товаришу й кращому товаришеві*.

Також історично можна пояснити вживання прикметникових суфіксів –*ів-*, –*їв-* у назвах міст України, оскільки сучасна українська мова зберігає лише залишки іменної системи відмінювання прикметників. Наприклад, вони виявляються у географічних назвах прикметникового походження, а саме: назвах міст *Львів, Миколаїв* можна легко впізнати імена Лев, Микола, адже багатьом містам давали назви або їхніх засновників, або тих, кому вони належали. Але трапляються й такі назви (*Харків, Чернігів, Київ, Фастів, Ходорів, Бердичів, Канів* тощо), які важко пояснити належністю до якогось чоловічого імені. Та коли взяти до уваги, що походження цих міст давнє, то цілком можливо, що існували такі імена, як *Кий, Черніг* чи *Кань*.

Цікавим для учнів є пояснення особливостей уживання загальних назв у значенні власних. Наприклад: українці асоціювали сузір'я Оріона, точніше три яскраві зірки на його поясі, з сільськогосподарськими знаряддями праці, такими як граблі, полиця (частина плуга), чепіги, відповідно називаючи сузір'я більш звичними для них назвами *Граблі, Полиця, Чепіги*. У мовознавстві багато прикладів переходу власних назв у загальні, наприклад окремі одиниці виміру (*ом, рентген, ньютон, джоуль, цельсій, кельвін*) мають імена їхніх винахідників.

Для учнів пояснення потребує також правопис флексій –*а(-я)*, –*у(-ю)* іменників другої відміни чоловічого роду, які для старшокласників нерідко є проблемними. Заради усвідомлення правильного написання слів із такою орфограмою учителям варто скористатись певними історичними відомостями. Сучасна морфологія української мови пояснює наявність паралельних флексій –*а*, –*у* для родового відмінка іменників другої відміни праслов'янським типом

відмінювання, у якому *-а* належала праслов'янським іменникам з основою на *-ǫ*, а флексія *-у* – іменникам із детермінативом *-ŭ* [204]. У сучасній українській мові вибір закінчення *-а (-я)* чи *-у (-ю)* вже не залежить від того, за яким типом відмінювали іменник у давнину, але ж вибір закінчення перед учнями постає. [116, с. 88].

Як свідчить практика, у старшокласників подекуди виникають труднощі під час визначення роду деяких іменників. Щоб уникнути таких помилок, на наш погляд, необхідно провести порівняння та зіставлення граматичної категорії роду в діяхронічному аспекті. Зокрема, слова *біль*, *путь* учні почасти відносять до одного роду. Для того щоб допомогти їм правильно визначати рід іменників, учитель пропонує старшокласникам ознайомитися з методично адаптованою історичною довідкою: до появи категорії роду в мові провідною була категорія істоти/неістоти. Рід почали виокремлювати спочатку за реальною співвіднесеністю зі статтю у іменниках-істотах (назви істот жіночої статі набули ознак граматичного жіночого роду, чоловічої – чоловічого, а їхні діти – середнього). З часом за родами стали також розрізняти й іменники-неістоти (за аналогією до іменників-назв істот). Цей процес почався ще у праслов'янській мові. Фонетичні зміни в основі слова, зокрема ствердіння кінцевого приголосного основи, пояснюють відмінність у характеристиках роду окремих іменників української та російської мов. Наприклад: *укр. біль* (чол. рід) – *рос. боль* (жін. рід); *укр. путь* (жін. рід) – *рос. путь* (чол. рід).

Тому в більшості випадків для того щоб засвоїти складні випадки правопису різних частин мови, учні повинні знати історичний взаємозв'язок між мовними явищами, які відбувалися під час їх творення. Такі відомості не лише пояснюють певні граматичні зміни історичного розвитку мови, поглиблюють знання про мовні явища, а й спонукають до усвідомлення та розуміння мови як динамічного явища.

Написання прикметників теж можуть викликати труднощі в учнів. Наприклад, це стосується правопису прикметників вищого ступеня

порівняння, таких як *низький-нижчий*, *високий - вищий*, *вузький – вужчий*, які вчитель тлумачить асимілятивно-дисимілятивними змінами аломорфа суфікса –ш, –ч у словах праслов'янської мови, які закінчувались на приголосні [с], [з] [116, с. 89]. У сучасній українській мові більшість прикметників мають *повну* форму і лише невелика кількість прикметників чоловічого роду в називному, знахідному та кличному відмінках мають *коротку* форму (*ясен* місяць – П. Тичина, *зелен-сад* – А. Малишко). Пояснити старшокласникам таку розбіжність у кількості та частоті вживання повних та коротких прикметників можна тим, що повні нестягнені прикметники дійшли в сучасну українську мову із праслов'янської мови та утворились унаслідок поєднання «іменного прикметника з відповідною формою анафористичного вказівного займенника и (я, є): синь + и – синій, синя + я – синяя, синє + є – синєє» [116, с. 113], а донині збереглися у фольклорі (*козацькая* слава, стрільці *січовії*, *добрая* душа, *палкеє* серце, *зеленеє* жито, *хорошії* гості) та поезії.

Займенники можна назвати найбільш абстрагованою частиною мови, але засвоюючи їх відмінювання, старшокласники можуть помилятися, відмінюючи деякі з них. Учні знають, що суплетивізм є ознакою, характерною для особових, питальних, відносних та неозначених і заперечних займенників та становлять окремий тип відмінювання (*я – мене, ми – нас, він – його, вона – її, вони – їх, ти – тебе, ви – вас, хто – кого, що – чого*). Пояснення особливостей відмінювання особового займенника *ми* потребує деяких історичних коментарів, а саме: при зміні форми слова в усіх відмінках, крім називного та знахідного, з'являється приставний *н-*, обумовлений наявністю у давніх слов'ян втраченого займенника *ны-*. А під час опрацювання правопису заперечних займенників доцільно нагадати, що вони виникли шляхом приєднання до питально-відносних префікса *ні-* (*никъто*- ніхто, *ничъто*- ніщо, *ниязъи* –ніякий тощо), які збереглися і в сучасній українській мові. С. Бевзенко пояснює це тим, що відбулося злиття давніх заперечних та неозначених

займенників. Потрібно пам'ятати, що займенник *себе* ще з давніх часів не мав називного відмінка і числа [116, с.103].

Для того щоб зрозуміти будову сучасних складних числівників та зв'язок між їх складовими частинами, доцільно дати історичний коментар щодо їх творення та відмінювання. Так, деякі дослідники (О. Безпалько, І. Вихованець, М. Жовтобрюх, О. Крижанівська, Т. Лукінова, М. Плющ та ін.) зазначають, що числівник *один* засвоїв походження найближче стоїть до прикметників, тому має категорію роду, числа, відмінка.

Усвідомити особливості походження числівників другого десятка допоможе історична довідка, яка дасть змогу учням дізнатися, що означені числівники утворились способом додавання до прийменника *на* числівника *десять* (*одинъ на дѣсятѣ (одинънадесять) – одинадцять, дѣва на дѣсятѣ – дванадцять* тощо) дало початок творення складних числівників, а форма місцевого відмінка змінюється на форму знахідного *десять*: *одинъ на дѣсятъ, дѣва на дѣсятъ*. При цьому у давніх формах змінювалась лише перша частина: *одного на дѣсятѣ*, а в сучасних відмінювання відбувається за зразком числівників *п'ять – дев'ять*: *п'яти, дев'яти, одинадцяти*. Творення назв десятків старшокласникам пояснюємо за аналогією до числівників другого десятка, наприклад, *дѣвадѣсятѣ → двадцять; три дѣсятѣ → тридцять*, де назви одиниць поєднувалися із словом *десять* у формі Н.в. двоїни, множини або Р.в. множини. Це допоможе учням уникнути помилок у вживанні назв десятків (наприклад, *шестидесяти* замість літературного *шістдесяти, семидесяти* замість *сімдесяти* тощо).

Варто окремо відзначити числівники *сорок, дев'яносто* та *сто*. Щоб розширити знання учнів про ці числівники, учитель ознайомлює з методично адаптованими історичними відомостями щодо їх відмінювання та творення. Наприклад, числівник *сто* (*съто*) у давній українській мові відмінювався як іменник середнього роду та мав форму однини, двоїни та множини [116, с.123]. До речі, приклад двоїни із значенням множини можна спостерігати у Т. Шевченка: «То город із *стома* церквами».

Старшокласники можуть зробити спостереження над особливостями творення та вживання числівника *дев'яносто*, опираючись на дослідження вчених-лінгвістів. Адже він цікавий тим, що цілком випадає з ряду числівників на позначення десятків від п'ятдесяти до вісімдесяти, які означають «п'ять десятків, шість десятків» тощо (*по п'ятдесят головажен соли*). Однією з форм числівника *дев'яносто* є *дев'ятдесят* (*девятьдесятнь*), яку зафіксовано у словниках Б. Грінченка, Є. Желехівського та С. Недільського, а також у перекладі Овідія М. Зеровим: «Мила Вітчизна моя – Сульмон, на джерела багатий; *Дев'ятдесят* туди миль треба від Рима пройти». Сучасний мовознавець О. Пономарів вважає, що числівник *дев'ятдесят* має всі підстави стати повноправним словом літературної української мови [230, с.51].

Практика засвідчує, що викликає інтерес учнів інформація про походження числівника сорок: числівник *четыредьсьте* давно вийшов з ужитку та перетворився на іменник *сорокъ*, що означав мішок з хутром, який дорівнював сорока шкіркам соболів або білок, який міг служити також грошовою одиницею. У порівнянні з давньою слов'янською мовою, у якій числівники *дев'яносто* та *сорок* відмінювали за зразком іменників середнього роду (*о семи сорокъхъ, однимъ девяностомъ*), відмінювання числівників *сорок*, *дев'яносто* та *сто* в сучасній українській мові передбачає вживання в усіх відмінках, крім називного та знахідного, флексії *-а*, хоча у граматиці Я. Головацького першої половини XIX ст. простежується вживання різних форм цих числівників у однині та множині [116, с.124].

Одним із завдань вивчення дієслова на профільному рівні є засвоєння правописних норм та розрізнення його граматичних категорій. Наприклад, частки *би* та *б*, які походять від давньої форми дієслова *бути*, у сучасній українській мові є показником умовного способу дієслів, хоча у праслов'янській мові вони вказували на доконаний вид дієслів. (*Аще бо бы перевозникъ Кий, то не былъ ходилъ Царюграду*). А показником майбутнього часу є давнє допоміжне дієслово *иму*, яке могло стояти в пре- або постпозиції

до інфінітива (*имуть*), але пізніше остаточно злилися у постпозиції до інфінітивної основи (*иму ходити – ходити иму – ходитиму*) [116, с.138]. Така форма майбутнього часу – це самобутня риса української мови. Сучасний афікс *–ся* у період Київської Русі виконував займенникову функцію, а в сучасній мові він приєднався до дієслова та як афікс і нині функціонує у двох варіантах *-сь* та *-ся*) [116, с. 139]. (*Рече же на манє боите би ся* – Остромирове Євангеліє) [204]. Ознайомлення учнів із семантикою постфіксів *–сь*, *-ся* допоможе уникнути помилкового вживання слів на кшталт *я вибачаюся*.

Крім того, українська система дієслівних форм зберігає існування нетипової для особових дієслівних форм минулого часу граматичної категорії роду, яку можна пояснити лише історично, а саме: найуживаніші й перспективні праслов'янські форми минулого часу (перфект) мали складну структуру – до них входив активний дієприкметник минулого часу (а для дієприкметника родова характеристика типова) і допоміжне дієслово *бути* (у формах теперішнього часу), давня форма якого зрідка трапляється у говірках: *Я бих пішла. Буду рубав дрова*. Згодом відбулось спрощення цієї форми, допоміжне дієслово поступово зникло, і таким чином складена дієслівна форма минулого часу трансформувалася в просту, що за походженням є дієприкметником [204]. У сучасній українській мові лексеми *було*, *бувало* вживаються у реченнях в теперішньому історичному часі, обрамлюючись формами минулого часу [230].

Безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*, які у праслов'янській мові були формами знахідного відмінка однини середнього роду нечленних пасивних дієприкметників минулого часу, збереглися і в сучасній українській мові: *книгу прочитано, сорочку зашито*.

На думку О. Крижанівської, виникнення форм на *-но*, *-то* пов'язане з «утратою узгодження давніх дієприкметників середнього роду з іменниками чи займенниками, при яких вони були означенням або предикатом. (*Вамь дано єсть разоумькти, онькмь же не дано єсть*)» – Галицьке євангеліє) [116, с. 147].

Як доводить шкільна практика, найбільші труднощі у старшокласників викликає правопис прислівників. Тому, на нашу думку, вивчення прислівників на історичному тлі сприятиме вдосконаленню правописних умінь учнів та правильному вживанню прислівників в усному й писемному мовленні. Для цього вчитель організовує спостереження старшокласників за лексико-граматичними ознаками деяких прислівників, одним з яких є незмінність. Так, у староукраїнській мові існували і постійно утворювалися вторинні похідні прислівники, що виникали з інших частин мови способом адвербіалізації (*въдосвѣта, спозаранку, розьно, въторицею*). Але інколи, щоб засвоїти правопис прислівників, потрібно пояснити їх походження. Так, прислівник *сьогодні* утворився внаслідок зрощення в одне слово давнього лексикалізованого сполучення слів *сьогодне*, а ось перша частина слова *горілиць* є давньою формою *горі-*. Відзайменникові слова *кѣде(де), куда(куди)* становлять найдавнішу групу прислівників, які дійшли в сучасну українську мову в дещо зміненому вигляді, але зберегли при цьому давнє лексичне значення, а саме: означають місце або напрям дії. Слово *де* також зумовило виникнення похідних прислівників: *абиде, де-не-де, деяк* тощо, а прислівники з префіксами *будь-, казна-, хтозна-* мають займенникові корені та відомі ще у текстах XIVст. Суплетивні форми (суплетивізм – заміна основи) *мене, боле* старшокласникам відомі як показники складеної форми вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників *мениш, більш*. Прислівник *коли* у свою чергу витіснив давній *когда*, а показник вищого ступеня порівняння давніх прислівників *инако (інакше)* зазнав історичних змін та набув іншого лексичного значення.

Інколи прислівники втрачали властивість вказувати на ознаку дії чи ознаки та переходили в службові частини мови, які, у свою чергу, теж зазнали історичних змін. Староукраїнська мова мала вже розвинену систему прийменників для точного вираження різних відношень об'єктивного світу, особливо просторових і часових (*межи/межю, ради, сквозь, чересь, через, округ*). Прийменник *по* колись був показником давального відмінка, а в

сучасній українській літературній мові – місцевого та знахідного відмінків зі значенням мети чи межі поширення дії (*іти по хліб, бігти по воді*). У сучасній мові прийменник *о* вживають лише з місцевим відмінком із часовим значенням (*о сьомій годині*), на відміну від давньоукраїнської мови, у якій він виражав просторові, часові, кількісні відношення [116, с. 156-158].

Сучасна українська мова зберегла деякі давні сполучники (*і, та, чи, а, бо, що, як, де, коли, куди*), з-поміж яких *а*, втративши з'єднувальну та розповідну функції, набув протиставної, *і* зберіг функцію єднання, *та* перебрав на себе цю ж функцію після занепаду сполучника *да*. Майже без змін до нас дійшли заперечні частки *ні... ні, ані... ані*, відомі ще з часів Київської Русі, як заперечні сполучники (*ни скърбинивъ здыхания ни пла часьтования* – Ізборник Святослава) [116, с.158-159]. Та є сполучники (*але, зате, проте, однак*), які відомі з XIV ст. і вважаються власне українськими. Якщо у давній мові слово *же* було і сполучником, і часткою, то в сучасній – функція сполучника втрачена. Цікаво буде старшокласникам дослідити метаморфози, які відбулися з частками *мабуть* та *бодай*, а саме: приблизно у XV – XVI ст. відбулася лексикалізація сполук *Бог даи- богдай – бодай* та *має быти – мабуть* [116, с. 163].

Отже, навчання морфології української мови на профільному рівні сприяє поглибленню знань про морфологічну мовну систему як основу формування мовної особистості учнів, а також розвиває їхні пізнавальні, духовні, естетичні якості, відкриває можливості для розвитку мовлення старшокласників на основі засвоєння граматичних норм і правил про морфологічні мовні одиниці, сприяє збагаченню словникового запасу учнів, допомагає усвідомлено засвоїти морфологічні ознаки та правопис частин мови.

1.2. Психологічні основи навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні

Навчання морфології на профільному рівні є початковим етапом професійної підготовки старшокласників, що передбачає врахування освітніх

потреб, нахилів і здібностей учнів, які поглиблюють знання про частини мови, а також сприяють створенню належних умов для їх вивчення, відповідно до професійного самовизначення учнів. На цьому етапі навчання набуває особистісного смислу й мотивації, адже визначається ставлення старшокласників до вибору майбутньої професії. Як свідчать дослідження з вікової психології (І. Андреева, І. Зимня, І. Кон та ін.) [56], провідною діяльністю старшокласників є навчально-професійна, оскільки на цьому навчальному етапі відбувається розвиток майбутнього фахівця. Згідно з чинною програмою, вивчення морфології на профільному рівні відбувається практично на основі актуалізації знань, отриманих в основній школі, що своєю чергою потребує розвитку пам'яті, мислення, уваги тощо.

Вивчення психологічних студій (Л. Виготський, І. Зимня тощо) засвідчує, що одним із основних чинників міцності засвоєння матеріалу з морфології є *пам'ять*, яка дає змогу повторювати, закріплювати засвоєне на уроках вивчення частин мови, щоб не забути його або відновити забуте. Не втрачає актуальності думка В. Сухомлинського, що виховання пам'яті – проблема шкільної практики [41].

Психологи (П. Блонський, Ф. Василюк, І. Зимня, С. Рубінштейн та ін.) доводять, що запам'ятовування залежить не тільки від змісту навчального матеріалу, а й від ставлення до нього старшокласників. Необхідно запам'ятовувати не все підряд, а насамперед вихідні положення, провідні ідеї, логіку доведень. У цьому контексті зазначимо, що закріплення матеріалу з морфології доцільно здійснювати на основі повторного осмислення вивченого через урізноманітнення навчальних ситуацій, які потребують використання сформованих знань, застосування їх на практиці. У старших класах доцільно використовувати завдання на встановлення логічних зв'язків між морфологічними мовними одиницями, що базуються на повторенні вивченого про частини мови. Так, можна провести гру у формі лінгвістичної дуелі, яка полягає в умінні старшокласників довести свою думку шляхом чітких аргументів, наприклад, щодо визначення граматичних ознак частин мови,

пов'язаних з їх переходом з однієї частини мови в іншу на прикладах речень (*Молодий* (прикм.) місяць виглянув із-за хмар. *Молодий* (імен.) щасливо посміхався).

Практичний досвід учителів засвідчує, що пам'ять старшокласників характеризується наявністю суперечності у процесі вивчення морфології: від свідомого запам'ятовування до уповільненого утворення нових зв'язків, а механічне запам'ятовування поступається довільному. Дослідники проблеми (А. Білоус, Л. Виготський, П. Зінченко та ін.) пров'язують це з тим, що в ранній юності довільне запам'ятовування є більш ефективним, ніж мимовільне [41]. Також відбуваються істотні зміни і в перебігу процесів логічного запам'ятовування, наприклад, пов'язаного з родовим відмінком іменників II відміни, коли учитель пропонує пояснити, за яких умов буде доречним вживання закінчень *-а*, *-я* у родовому відмінку таких іменників, як *Рима* та *Риму*, *Алжира* та *Алжиру*, *листопада* та *листопаду*.

Як показує практика, продуктивність пам'яті зростає, коли учні проводять спостереження над мовними явищами, що відбуваються в самотійних частинах мови, а потім залучаються до лінгвістичних дискусій на уроках-семінарах, уроках-диспутах тощо. Однією з таких дискусій може бути обґрунтування занепаду одних суфіксів та збереження інших у активних дієприкметниках, а саме: дієприкметникових суфіксів *-ущ*, *-ащ*, які траплялись у церковнослов'янських пам'ятках XVII – XVIII ст. та занепали і суфіксах *-уч*, *-ач*, які були характерні для світських творів та збереглись у сучасній українській мові. А оскільки учні найкраще запам'ятовують матеріал, над яким дискутують, можна запропонувати учням поміркувати над запитанням: чи згодні вони з твердженням, що достатньо запам'ятати відмінювання прикметників *зелений* і *синій*, щоб за цим зразком відмінювати всі прикметники без винятку. Під час такого диспуту вони будуть наводити різні мовні докази на підтвердження своєї думки, таким чином запам'ятовуючи потрібну інформацію.

Психологи (І. Зимня, П. Зінченко, З. Істоміна, В. Ляудис, Г. Серeda, А. Смирнов та ін.) переконують, що мимовільне запам'ятовування залежить від мети, мотиву й способу виконання завдань навчальної діяльності [41; 94], тому мимовільна пам'ять також є важливим компонентом організації розумової діяльності учнів на уроках навчання морфології.

Досвід учителів-практиків доводить, що мимовільно на уроках морфології запам'ятовується передусім те, що пов'язане з інтересами, потребами школярів, їхніми планами на майбутнє та викликає сильний емоційний відгук. Наприклад, у процесі роботи над дослідженнями з морфології учні опрацьовують велику кількість матеріалу, більшість з якого вони запам'ятовують мимовільно, але користуються інформацією, яка стосується безпосередньо їхньої теми. Крім того, психологи (П. Блонський, О. Вейн, Р. Шиффін та ін.) звертають увагу на види пам'яті, які поєднані з провідними інтересами старшокласників та вибором їхньої майбутньої професії, а саме: загальну пам'ять, що має широкий інформаційний спектр та спеціальну, яка характеризується меншим колом впливів, але більшою вибірковістю інформації для запам'ятовування [25; 41]. Наприклад, нормативне спілкування для старшокласників є важливим складником у оволодіння майбутньою професією, а культура мовлення при звертанні до людини під час розмови потребує правильного використання форм кличного відмінка. Тому учні свідомо запам'ятовують правила вживання закінчень кличного відмінка. Як-от, у кличному відмінку закінчення -о властиве іменникам твердої групи (*земле, доле*), -е, -є характерне для 1 відміни м'якої та мішаної групи (*доле, душе*) та 2 відміни твердої групи (*вітре, Петре*) тощо. Таким чином граматично правильне активне вживання звертань веде до їх запам'ятовування, що сприяє виробленню культури усного та писемного мовлення школярів, яке у подальшому допоможе їм у спілкуванні не лише на побутовому, а й професійному рівні.

Вивчення спеціальних психологічних джерел (П. Гальперін, В. Москалець, С. Рубінштейн та ін.) засвідчує, що у старшокласників

розвиток пам'яті, мислення та мовлення відбувається в тісному взаємозв'язку, наприклад, у процесі підготовки учнів до ЗНО з української мови, провідною діяльністю в перебігу процесів цілеспрямованого запам'ятовування і відтворення знань про частини мови стає розумова діяльність, здійснювана мисленнєвими та мовними засобами стосовно опрацьованого матеріалу [25; 242].

Розвиток мовлення учнів у процесі вивчення морфології передбачає обов'язкове врахування психологічних особливостей і механізмів мислення та мовлення учнів, які супроводжуються низкою психічних процесів і дій, що допомагають учням робити власні припущення під час поглибленого вивчення частин мови, пов'язаного із закономірностями історичного розвитку морфології; формулювати висновки, перевіряючи їх практично. Також у процесі навчання морфології передбачається врахування психологічних властивостей та механізмів мовлення, формування творчого мислення школярів, що передбачають розвиток образного мислення учнів, уваги, пам'яті, уміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати певні відомості з морфології на основі психічного відображення дійсності. Це виявляється у виконанні учнями творчих завдань (кресвордів, тестів, творчих диктантів та ін.), написанні творів, пов'язаних із вивченням конкретних морфологічних категорій, лінгвістичних ігор («Морфологічний калейдоскоп», «Знайди зайве», морфологічні задачі, «Морфологічні естафети») [193] тощо.

Психологи та психолінгвісти (П. Гальперін, Л. Григоровська, І. Зимня, В. Москалець, А. Петровський, С. Рубінштейн та ін.) розглядають розвиток мовлення старшокласників на етапі вивчення морфології саме через мисленнєві процеси, звідси й впливає необхідність з'ясування їх психологічної сутності. У контексті досліджуваної нами проблеми необхідно визначити, якими знаннями повинні володіти учні для успішної реалізації мовленнєвої діяльності, що є провідною для старшокласників [26; 41; 94; 114; 242]. Погоджуємось з О. Горошкіною, яка вважає, що «думка набуває

чинності лише тоді, коли знаходить для себе відповідне мовленнєве оформлення» [56, с. 98]. Загалом, учні на уроках вивчення морфології можуть робити лінгвістичні повідомлення, проводити диспути, складати діалоги, використовуючи обумовлені вчителем частини мови, обговорювати власні помилки, пов'язані з їх вивченням. Це допомагає старшокласникам свідомо та поглиблено опрацьовувати матеріал з морфології, робити порівняння, висновки та, аргументуючи свої думки, відтворювати їх у мовленні. Тому, зважаючи на діалектичний зв'язок мислення й мовлення, визначеному С. Сеченовим, Б. Ананьєвим і Б. Ломовим [243], виникає потреба обґрунтувати розвиток мовлення насамперед із психологічних позицій, адже саме через мовлення відбувається перехід від пам'яті (образи, уявлення) до мислення, яке нерідко супроводжувалось образними порівняннями, які, у свою чергу, були шляхом пізнання дійсності, за допомогою якого встановлюються подібні та відмінні ознаки предмета чи явища. Так, порівняння полегшує засвоєння мовного матеріалу і сприяє розвитку логічного мислення.

На наш погляд, опрацьовувати написання *не з дієприслівниками* варто у зіставленні правопису *не з дієсловами*, оскільки вони мають багато спільного. Ці мисленнєві операції виступають, як правило, у взаємозв'язку і приводять у дію мовленнєвий механізм під час вивчення морфології. На цьому рівні учні будують образи свідомо й цілеспрямовано. З огляду на це Л. Кулибчук акцентує увагу на мовленнєво-мисленнєвому рівні розвитку мовлення [243].

Для посилення особистісної значущості здобутих на уроках української мови знань, набутих умінь і навичок з морфології важливо дати учням чіткі уявлення про їхню важливість у формуванні їх мовної та комунікативної особистості. На нашу думку, теоретико-практичний метод вправ, який застосовується на уроках вивчення морфології, найбільше сприяє виробленню в учнів практичних умінь та навичок, які допоможуть старшокласникам у здійсненні різних видів контролю знань, наприклад, ЗНО

та ДПА з української мови та сприятимуть удосконаленню комунікативних, орфографічних, граматичних умінь. Адже в процесі роботи над вправами активну участь бере не лише пам'ять, а й мислення. Метод «Мозговий штурм» допоможе старшокласникам вирішити як теоретичні, так і практичні завдання пов'язані з вивченням частин мови за короткий час шляхом обговорення їх з однокласниками на уроці, при цьому кожен учень може індивідуально висловитись щодо обговорюваної проблеми, використовуючи набутий раніше арсенал знань про частини мови (наприклад, належність іменників *бактерія, мікроб, ембріон, зародок* до назв істот/неістот). Виконання таких завдань сприяє розвитку пам'яті, мислення, мовлення учнів в умовах вивчення морфології на профільному рівні, що забезпечує оволодіння ними знаннями про частини мови. Мисленнєві дії є основним видом розумових дій. У дослідженнях П. Гальперіна [48] описано процес поетапного формування мисленнєвих дій. Першою в цьому процесі є зовнішня дія з опорою на матеріальні предмети, потім ці матеріальні предмети замінюються символами й оформлюються у вигляді вербальних знаків. Вербалізація спочатку відбувається голосно, а потім у вигляді «приговорювання» і, нарешті, в думках, за допомогою внутрішнього мовлення. Дослідження психологів (Л. Виготський, М. Жинкін, І. Зимня, Г. Костюк, Е. Леннеберг, О. Леонтьєв, О. Лурія, Ю. Пассов та ін.) показали, що розвиток мовлення старшокласників залежить від багатьох чинників, з-поміж яких виділяють мотивацію до навчання, формування мисленнєвої діяльності, практичного інтелекту, становлення внутрішнього мовлення та ін. [27; 41; 94; 96]. Л. Виготський переконує, що без «правильного розуміння психологічної природи внутрішнього та зовнішнього мовлення немає та не може бути ніякої можливості з'ясувати відношення думки до слова в усій їх справжній складності» [41, с. 123]. Слухач запам'ятовує текст загалом, використовуючи внутрішнє мовлення як проміжну ланку між мисленням і зовнішнім мовленням, що сприяє узагальненню й запам'ятовуванню зовнішнього мовлення. Шкільна практика показує, що природні властивості

мислення учнів зумовлює диференційований підхід, який можна розглянути на прикладі вивчення прислівників, важких для запам'ятовування (наприклад, лінгвістична гра «Ти – мені, я – тобі» допоможе старшокласникам, розділившись на групи, перевірити свої знання з теми «Правопис прислівників», підготувавши один одному запитання і завдання за рівнем складності). На нашу думку, такий підхід у вивченні морфології сприяє оволодінню правописними нормами, допомагає у створенні точних, аргументованих, послідовних висловлень. Диференціація та індивідуалізація у доборі дидактичного матеріалу для вправ дають змогу старшокласникам максимально підготуватись до вивчення морфології.

При цьому учні можуть спробувати себе в ролі науковців, демонструючи прагнення самостійно дійти до сутності питань, орієнтуючись на власні знання та продуктивне мислення. Адже саме *мислення*, на думку К. Сергєєва, сприяє «відтворенню об'єктивної дійсності в поняттях, умовиводах, судженнях; а судження – форма думки, оскільки воно відображає будь-які зв'язки між предметами і явищами, і насамперед внутрішні зв'язки» [291, с. 249], тоді як внутрішні мисленнєві дії узагальнюються, скорочуються й автоматизуються. С. Рубінштейн, продовжуючи думку К. Сергєєва, вважає, що кожна мисленнєва дія включає мисленнєві операції, з-поміж яких найважливішими є аналіз, синтез, порівняння, абстрагування й узагальнення [243] необхідно враховувати й оптимально використовувати в процесі навчання морфології для розвитку теоретичних та практичних здібностей старшокласників, осмисленого сприймання мовного матеріалу та міцного засвоєння його. Аналіз (роз'єднання, розчленування) і синтез (об'єднання частин у ціле) – це одні з головних мисленнєвих операцій, що являють собою єдність протилежностей та відіграють важливу роль у процесі навчання морфології, адже щоб мати повне уявлення про частини мови, потрібно послідовно опрацювати граматичні ознаки кожної з них, визначивши їх особливості та синтаксичну роль [3]. Тому, наприклад, для детального вивчення категорії роду іменників

(спільний рід, рід незмінюваних іменників, іменників назв істот за фахом) необхідно розвивати аналітико-синтетичне мислення учнів, їхню пізнавальну діяльність, яка супроводжується високим рівнем розвитку комунікативних умінь і навичок, вмінням старшокласників аналізувати, узагальнювати, прогнозувати. Як відомо, аналіз і синтез перебувають у тісному зв'язку з індукцією і дедукцією. Дедуктивним називають такий умовивід, у якому використовують загальні наукові положення в дослідженні конкретних явищ [3] (наприклад, вивчаючи числівник, старшокласники повинні вміти чітко відрізняти їх від інших співзвучних частин мови: *багато* тижнів (числівник) – працював *багато* (прислівник); *сто* (числівник) – *сотня* (іменник). Індуктивний виклад передбачає аналіз конкретних явищ, спостереження й висновки, що є свого роду узагальненням, яке становить результат синтезування, тобто дедукцію. Під індукцією розуміють умовивід від часткового до загального, коли на підставі знання про частину предметів класу робиться висновок про клас загалом [3]. Так, вивчаючи дієприкметник як відмінювану дієслівну форму, старшокласники вже мають знання про прикметник та дієслово, тому можуть зробити висновки, які ознаки цих частин мови має дієприкметник та чим відрізняється від них. Таким чином, індукція встановлюється дедукцією та є взаємодоповнюючими методами пізнання.

Вивчення спеціальних джерел (З. Бакум, О. Горошкіна, С. Караман, О. Караман, М. Пентиліук) засвідчує, що організація навчання морфології на профільному рівні багато в чому залежить від *уваги*, яка впливає на систематизацію знань, умінь і навичок про частини мови та їх реалізацію у виконанні самотійних та творчих завдань на уроках української мови [56; 103; 105; 229; 230]. Як показує практика, увага є необхідною умовою ефективності засвоєння знань на уроках вивчення морфології, зокрема під час написання різних видів контрольних завдань (тестів, лінгвістичних вправ та ін.), виконання вправ на спостереження (наприклад, чи всі якісні прикметники мають ступені порівняння; прислівники яких розрядів

переважають у різних стилях і чому тощо), дослідницьких завдань (визначення синтаксичної ролі різних частин мови; вплив дієприкметникового та дієприслівникового зворотів на зміст речення) тощо, коли старшокласники концентрують свою увагу на виконанні завдання для досягнення позитивного результату.

На думку П. Гальперіна, увага – ідеальна, скорочена й автоматизована дія контролю знань про частини мови, що створює можливість і необхідність цілеспрямованого її формування як функції психологічного контролю [48], яка виявляється не сама собою, а у зв'язку з іншими психічними процесами – відчуттям, сприйняттям, пам'яттю, мисленням. К. Добринін ставить увагу в тісний зв'язок з особистістю [205], С. Рубінштейн переконаний, що увага – динамічна характеристика перебігу пізнавальної діяльності [243].

Аналіз і синтез психологічної літератури засвідчує, що неуважність – протилежна форма уваги, що має як позитивний, так і негативний вияв психічної діяльності учня під час навчання морфології, адже вивчаючи частини мови, старшокласник зосереджується на опрацюванні цієї теми і одночасно може бути неуважним до всього іншого. Неуважність – це відпочинок уваги, це принцип подовження часу для свідомого сприймання [291]. Так, опрацьовуючи правопис прислівників, утворених поєднанням прийменника з іменником, учні інколи роблять помилки в написанні прислівників таких, як *надворі, навіки, набік, нагору* тощо, плутаючи їх з однозвучними поєднаннями прийменника з іменником, які пишуться окремо, адже іменник у цих словах означає конкретний предмет (*на дворі, на віки, на бік, на гору тощо*). Як свідчить практика, для того щоб уникнути подібних помилок, потрібно виробити стійку увагу, яка полягає у тривалому зосередженні на одному виді діяльності, який проводиться шляхом практичних операцій, спрямованих на закріплення знань, а саме: проведенні різних диктантів (розподільного, вибіркового, творчого та ін.), досліджень, спостережень, конструювань, мовознавчих вікторин та експериментів, ігор таких, як «Знайди відмінності» тощо.

Згідно з чинною програмою, вивчення морфології на профільному рівні сприяє формуванню стійкого інтересу до предмета, розвитку відповідних здібностей та орієнтацій на професійну діяльність. Тому цілком очевидно, що учитель повинен викликати *інтерес* учнів до вивчення морфології, адже це є одним з основних пізнавальних мотивів, який позитивно впливає на всі психічні процеси, зокрема сприймання, увагу, мислення, пам'ять, волю та сприяє продуктивній діяльності учнів. Психологи Б. Ананьєв, Н. Добришен, Н. Менчинська стверджують, що пізнавальний інтерес є показником загального розвитку школярів [205]. На нашу думку, під час вивчення частин мови інтерес є одночасно мотивацією, що діє відповідно до мети, поставленої учнями, та спрямований на конкретний результат. Наприклад, під час засвоєння відомостей про числівник інтерес учнів підвищує залучення їх до проєкту «Числівники-символи», у процесі виконання якого старшокласники збирають матеріал про символічне значення таких числівників, як один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, дванадцять, тринадцять тощо. Таким чином здобувачі освіти ознайомлюються з позамовною інформацією про звичаї, вірування, традиції українців.

Проблему *мотивів* розробляли такі вчені, як Л. Божович, Г. Костюк, О. Леонт'єв, А. Маркова, Н. Менчинська, С. Рубінштейн [26; 33; 113]. Зокрема Г. Костюк уважав, що «мотив зумовлює прагнення людини до певної, а не якої-небудь іншої мети» [113].

Згідно з теорією Л. Божович, мотив – це потреба, яка спонукає людину до певної діяльності. [26, с. 35]. Так, при узагальненні вивченого про дієприкметникові звороти учитель може застосувати метод «Навчаючи – учусь», коли учні мають можливість передати свої знання один одному з вивченої теми. Це підвищує їх інтерес до навчання та мотивує до поглибленого вивчення частин мови, адже саме розвиток позитивної мотивації допомагає учням досягти успіхів у навчанні, викликаючи при цьому інтерес та бажання вчитись. Тому, як показує практика, для кращого засвоєння правопису дробових числівників старшокласникам буде цікавою

додаткова інформація про числівник *півтора*, який утворився з давнього сполучення іменника з числівником *поль втора*, хоча в склад багатьох давніх дробових числівників входив іменник *поль* (*поль третия десяте гривень*), який нині занепав [204]. Тож без урахування інтересів та потреб учнів неможливою є їх повноцінна мовна освіта, зокрема поглиблене вивчення морфології в межах обраного профілю.

Услід за актуалізацією інтересів, потреб і мотивів виникають *емоції*, які приводять до раціональних суджень на уроках вивчення морфології, адже беруть безпосередню участь у регуляції процесів пізнання, впливають на пам'ять, спонукають учнів до діяльності та впливають на оцінювання її ходу й результативності [114]. Тому позитивні емоції на уроках навчання морфології сприяють кращому запам'ятовуванню навчального матеріалу, адже найкраще й найлегше запам'ятовується те, що схвилювало чи захопило учнів, збудило їхню увагу, активізувало пам'ять, мислення й мовлення, і навпаки – охоплені негативними емоціями, учні навряд чи спроможні хоча б концентрувати думку. Одним із прикладів є лінгвістична гра «Чи знаєте ви?...», у якій старшокласники мають змогу поглибити опрацьований раніше матеріал з морфології за допомогою повідомлень, запитань-відповідей, завдань, спостережень, досліджень тощо (наприклад, учні можуть провести спостереження над тим, чи знають вони, чому іменники *адрес* (ч.р) – *адреса* (ж.р.), *вольт* (ч.р) – *вольта* (ж.р.), *кар'єр* (ч.р) – *кар'єра* (ж.р.) належать до різних родів; спонукати їх до міркування над тим, чи знають вони, чому деякі якісні прикметники (*страшнючий, лисий, вороний, шоколадний* тощо) не мають ступенів порівняння. Ця гра, на наш погляд, здатна задовольнити потреби та інтереси старшокласників у прагненні перевірити глибину засвоєння матеріалу з морфології шляхом поєднання набутих знань та логіки, підсиленими емоційними реакціями, які, за словами Л. Виготського, «істотно впливають на всі форми нашої поведінки, на всі моменти навчально-виховного процесу» [41]. Психологи (Н. Бордовська, А. Реан, С. Розум та ін.) називають емоції психічним відображенням

безпосереднього, упередженого переживання, життєвого сенсу явищ і ситуацій, обумовленого відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта [238], які спонукають розвитку уяви. Це впливає на відбір навчального матеріалу та завдань уроку. Так, для узагальнення і систематизації вивченого про прислівник можна запропонувати учням скласти твір-опис осіннього лісу, використавши в ньому запропоновані прислівники на кшталт *навколо, мимоволі, вгорі, де-не-де, поодинокі, по-осінньому*, пояснивши правопис вжитих прислівників. Подібні вправи розвивають уяву старшокласників, яка супроводжується емоційним напруженням.

Створенню позитивного емоційного тла уроку сприяє застосування лінгвістичних мініатюр для ілюстрації мовних понять, явищ, що вивчаються. Авторами лінгвістичних мініатюр можуть бути відомі письменники, учителі-словесники, студенти, школярі, які самостійно створюють цікаві лінгвістичні тексти. Підтримуємо наукову позицію Н. Мордовцевої, що важливою вимогою до таких текстів є дотримання всіх правил для текстів наукового стилю: адекватність змісту науковому поясненню обраної мовної проблеми або поняття, завершеність та цілісність. Головною особливістю лінгвістичних мініатюр є образність, незвичайність пояснення навчального матеріалу, що забезпечує більш глибоке засвоєння лінгвістичних знань, їх запам'ятовування [154; 155].

Аналіз та синтез лінгводидактичних джерел засвідчує, що розвинена *уява* сприяє кращому засвоєнню знань з морфології та формує вміння свідомо ними користуватися у процесі спілкування. Розвиток уяви також впливає на формування уявлень [310, с. 160-168]. Так, зорові уявлення допомагають учням засвоїти знання з морфології на профільному рівні, зокрема інтерактивні бесіди, вправи, квести на опрацювання теоретичного матеріалу та закріплення здобутих знань, творчі завдання, складання діалогів висловлень за фотоілюстраціями, репродукціями картин із вживанням самостійних та службових частин мови потребують передусім утворення

зорових уявлень. Слухові уявлення відображають розуміння усного мовлення з наступним його відтворенням у власних висловленнях (наприклад, прослуховування художніх творів відомих авторів з подальшим виконанням завдань морфологічного характеру: прослухавши вірш В. Симоненка «Лебеді материнства» скласти висловлення про взаємини між батьками та дітьми в українській родині, уживаючи прислівники, пояснити їх правопис; після прослуховування пісні Д. Луценка «Як тебе не любити, Києве мій!» учні отримують завдання скласти твір «Я – киянин, і цим пишаюсь», використавши у ньому дієприкметники та визначивши їх синтаксичну роль тощо). Таким чином старшокласники не лише сприймають почуте, виявляють основний смисл висловлення, його головну думку, а й свідомо користуються частинами мови для формування власної думки, що сприяє розвитку уяви та є виявом культури мовлення школярів.

Отже, процес навчання морфології української мови на профільному рівні спрямований на розвиток самостійної науково-практичної, дослідницько-пошукової діяльності учнів, формування мовленнєвої компетентності та розвиток їхніх інтелектуальних, психічних, творчих, моральних якостей, які сприяють саморозвитку та самоосвіти учнів, що характеризується свідомим ставленням до оволодіння морфологічною системою української мови, умінням граматично правильно вживати самостійні та службові частини мови в усному та писемному мовленні, користуючись при цьому розвиненою пам'яттю, мисленням, інтелектом, увагою, емоційним та естетичним сприйняттям мови й мовлення, умінням відчувати красу й багатство рідного слова.

1.3. Лінгводидактичні засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні

Стрімкий розвиток науково-технічного прогресу, сучасних освітніх тенденцій сприяв зростанню вимог до рівня готовності нинішнього старшокласника жити в умовах інформаційного суспільства, мислити й діяти через призму сформованих цінностей в умовах потужних інтеграційних

процесів, добре володіти навичками спілкування. З огляду на це поділяємо думку учених (З. Бакум, Н. Голуб, О.Горошкіна, О. Караман, С. Караман, М.Пентилюк та ін.), що добір навчального змісту й організація навчання морфології української мови повинні здійснюватися на визначених сучасністю підходах – основних стратегічних напрямках, які охоплюють усі компоненти системи навчання: його цілі, завдання і зміст, шляхи і способи їх досягнення, діяльність учителя й учня, технології навчання, критерії ефективності навчального процесу, систему контролю [236, с. 23].

Логіка нашого дослідження потребувала уточнення сутнісних характеристик поняття «підхід», оскільки, як свідчить аналіз спеціальної літератури, підхід до навчання передбачає вибір та процесуальну закономірність компонентів системи навчання. Одним із перших про підхід писав англійський учений Е. Ентоні у праці «Підхід, метод і технологія» як про сукупність співвідносних ідей, пов'язаних з природою навчання і навчанням мови [322]. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» визначає підхід як дію за значенням; місце, по якому підходять, наближаються до чого-небудь; сукупність способів, прийомів розгляду чого-небудь, впливу на когось; замасковані прийоми, виверти, до яких удаються з якоюсь метою [39]. На думку І. Зимньої, для визначення терміна «підхід до навчання» потрібно звернути увагу на «світоглядну категорію, у якій відображаються соціальні настанови суб'єктів навчання як носіїв суспільної свідомості; глобальну й системну організацію та самоорганізацію освітнього процесу, що містить усі його компоненти й передусім самих суб'єктів педагогічної взаємодії учителя і учня» [95, с.54]. Г. Селевко трактує поняття «підхід» як методологічну орієнтацію вчителя, котрий спонукає до використання певної сукупності взаємопов'язаних ідей, понять і способів педагогічної діяльності [248]. За словами О. Кучая, «підхід відзначається певною ідеєю, концепцією, принципами і центрується на основних для нього категоріях» [117, с. 45].

С. Омельчук називає підхід «вторинним явищем, що підлягає конкретизації, характеризується стратегічною ідеєю (метою), визначається концепцією (принципами) та оперує основними для нього категоріями» [185, с. 92]. Г. Дідук-Ступ'як визначає підхід як стратегічну концентричну систему, що містить закономірності, принципи, форми, методи і прийоми роботи з мовно-мовленнєвим матеріалом та ґрунтується на таких ознаках: функційності, дієвості, адаптивності, динамізмі, поліваріантності [236, с. 24]. З. Бакум вважає підхід «основним стратегічним напрямом, що охоплює всі компоненти системи навчання: його мету, завдання і зміст, шляхи і способи досягнення їх, діяльність учителя й учня, технології навчання, критерії ефективності навчального процесу, систему контролю» [11, с. 58]. Н. Голуб переконує: «Підхід до навчання – це загальна концептуальна позиція, що визначає системну організацію й самоорганізацію освітнього процесу, домінуювальну ознаку, роль, статус та особливості взаємодії всіх компонентів його відповідно до конкретних навчальних і виховних цілей» [217]. Ми тлумачимо підхід як дидактичний напрям, що передбачає педагогічну взаємодію вчителя і учня, спрямовану на досягнення певної освітньої мети за допомогою взаємозв'язку принципів, форм, методів і прийомів навчання з іншими компонентами системи навчання.

Державний стандарт мовної освіти орієнтує на *особистісно орієнтований, компетентнісний та діяльнісний підходи* у розвитку мовної освіти. Вони доповнюють один одного у реалізації теоретичних та практичних завдань під час вивчення морфології на профільному рівні [232].

Особистісно орієнтований підхід був у полі зору вчених-психологів і лінгводидактів (І. Бех, С. Гончаренко, В. Давидов, С. Рубінштейн, О. Савченко, І. Якиманська та ін.) [49; 56; 205; 242; 302]. У процесі навчання морфології він передбачає максимальний розвиток індивідуальних особливостей старшокласника через залучення його до різних видів мовленнєвої діяльності; забезпечує активізацію процесів саморозвитку, самоосвіти, самовиховання; передбачає посилену увагу до внутрішнього

світу особистості. О. Пехота метою і завданнями особистісно зорієнтованого навчання визначає процес психолого-педагогічної допомоги учневі в становленні його «суб'єктивності, культурної ідентифікації, соціалізації, життєвому самовизначенні» [216, с.115].

Концепція «Нова українська школа» рекомендує використовувати паралельно з особистісно орієнтованим *компетентнісний підхід*, який сприяє гармонійному поєднанню теоретичних знань з їхньою успішною практичною реалізацією, що базується на основі сучасних методів, технологій навчання та оцінювання результатів та орієнтує учнів на потреби в інформаційно-комунікативному мовному просторі, що засновані на формуванні компетентнісної парадигми як засобу формування пізнавальної та творчої діяльності старшокласників на уроках морфології української мови [231].

Проблему компетентнісного підходу ґрунтовно розглянуто в роботах Н. Голуб, О. Горошкіної, І. Зимньої, Д. Заводчикова, О. Овчарук, М. Пентиліук, О. Пометун, А. Хуторського та інших дослідників [49; 51; 52; 62; 64].

Узагальнення теоретичних здобутків уможливорює висновок, що метою реалізації компетентнісного підходу є досягнення успішних результатів у процесі опрацювання теми уроку та особистісного розвитку на основі засвоєння учнями нових знань з української мови, зокрема морфології, використовуючи їх власні знання і досвід. Він потребує від учнів умінь вирішувати проблеми різної складності, ґрунтуючись на умінні застосовувати здобуті знання в різноманітних життєвих ситуаціях.

Діяльнісний підхід ґрунтується на ідеях В.фон Гумбольта про мову як про своєрідну активність (діяльність) [73] і положеннях Л. Виготського про словесне значення як єдність спілкування й узагальнення та знакову опосередкованість спілкування [41], тому висуває на перший план комунікативний аспект мови та інтеграцію різних сторін, пов'язаних із процесом спілкування. У сучасній лінгвістичній науці прослідковується тенденція навчання морфології української мови через комунікацію, тобто

учні оволодівають нормами мовлення за допомогою спеціально організованої мовленнєвої ситуації за спеціально обумовленими правилами. Тому в межах діяльнісного підходу лінгводидакти (З. Бакум, А. Богуш, О. Біляєв, М. Вашуленко, Н. Голуб, О. Горошкіна, І. Дроздова, О. Караман, С. Караман, О. Копусь, Л. Мамчур, В. Мельничайко, А. Нікітіна, М. Пентилюк, І. Хом'як та ін.) виокремлюють *комунікативно-діяльнісний* як специфічний, що зумовлює навчання української мови, зокрема морфології, та визначили його головним завданням формування комунікативно компетентної особистості, здатної вільно, легко висловлюватись з будь-яких питань, виявляючи високий рівень мовленнєвої культури, дбаючи про якість свого мовлення [235, с.26].

Комунікативно-діяльнісний підхід, на думку М. Пентилюк, «базується на принципі цілісного вивчення мови і мовлення» [210, с.59], що сприяє формуванню мисленнєвого апарату учнів. Є. Антонова та Л. Мамчур зазначають, що такий підхід забезпечує виховання мовної особистості у процесі мовленнєвої діяльності для формування комунікативних умінь і навичок [233, с.26]. Інтерпретуючи психологічні положення (Л. Виготський, І.З імня, О. М. Леонтьєв, О. О. Леонтьєв, П. Гальперін, В. Давидов, Н. Тализіна та ін.) у лінгводидактичний контекст, виокремлюємо перспективність комунікативного аспекту вивчення морфології, адже це дає змогу досліджувати частини мови, орієнтуючись на розв'язання комунікативних потреб мовця [41; 94; 96; 114]. Крім того, систематичне вивчення частин мови сприяє кращому розумінню значення слів і збагаченню словника учнів, наприклад, іменників з суфіксами зменшено-пестливого значення та згрубілості, прикметників-епітетів, прикметників-метафор, дієслів-метафор, які надають мовленню образності за допомогою дієприкметників і дієприслівників, а також використовувати прислівники для підвищення виразності мовлення, уживати прийменники-синоніми, сполучники-синоніми, частки й вигуки як засоби удосконалення мовних і мовленнєвих навичок, адже, на думку І. Зимньої, «мова – це засіб, а

мовлення – спосіб реалізації мовленнєвої діяльності» [96, с. 59]. Крім того, «комунікативно-діяльнісний підхід передбачає широке застосування інтерактивних методів навчання, оптимальне поєднання фронтальної, групової та індивідуальної форм навчального процесу» [230].

У програмі з української мови для 10-11 класів профільного рівня акцентовано увагу на реалізації комунікативно-діялісного підходу, тобто вивчається мова як засіб спілкування, що здійснюється «в процесі взаємозв'язаного та цілеспрямованого вдосконалення чотирьох видів мовленнєвої діяльності учнів – аудіювання, читання, говоріння й письма» [154].

С. Омельчук обґрунтував ефективність дослідницького підходу до навчання морфології, оскільки означений підхід передбачає врахування структурних компонентів мовної навчально-дослідницької діяльності учнів, механізмів реалізації її в процесі засвоєння морфологічних знань і формування всіх типів морфологічних умінь (розпізнавальних, класифікаційних, морфолого-словотвірних, морфолого-орфографічних, продуктивних, граматико-стилістичних) [190, с. 10-11]. Погоджуємося з думкою науковця, що важливого значення набувають засоби стимулювання активного мислення школярів, зокрема дослідницькі завдання з морфології, лінгвістичний експеримент, електронні програмні засоби тощо. До того ж технологія дослідницького навчання морфології української мови реалізується в урочній діяльності – на аспектних уроках-дослідженнях [190, с. 10-11]. У навчанні морфології на профільному рівні доцільним вважаємо систематичне залучення учнів до самостійної, частково-пошукової, дослідницької діяльності, а також формування лінгвістичної креативності учнів, що виявляється в умінні продукувати оригінальні усні й писемні тексти різної жанрово-стильової належності.

М. Шкільник у своїй праці «Проблемний підхід до вивчення частин мови» акцентує увагу на тому, що саме цей підхід, активізуючи пізнавальну діяльність школярів на уроках української мови, сприяє виявленню їх

індивідуальних здібностей і нахилів та створює сприятливі умови для подальшого розвитку мовних та мовленнєвих умінь і навичок учнів» [309]. У 10 класі (профільний рівень) ефективним є завдання, що спонукають учнів до спостережень, міркувань, наприклад:

Згідно з дослідженням Лео Бернетта, одного з найвідоміших менеджерів, які працюють з клієнтами в рекламі, ефективний текст від неефективного відрізняє наявність більшої кількості дієслів. Поміркуйте, чому саме дієслів, а не іменників або прикметників?

Слушною є думка Г. Шелехової про те, що процес оволодіння мовлення має здійснюватися в процесі розв'язання усних і письмових завдань, у порядку наростання їх складності [307, с. 3-5]. Знання морфологічної теорії сприяє якісному засвоєнню комунікативних умінь та навичок (наприклад, інфінітиви записати у наказовому способі, дописати до них дієслова-антоніми та використати як пам'ятку під час підготовки до екскурсії). Крім того, оволодіння засобами морфології розвиває інтелектуальні, духовні, естетичні якості особистості.

Навчання морфології, що спирається на особистісно орієнтований, компетентнісний, діяльнісний та комунікативно-діяльнісний підходи, сприяє осмисленому засвоєнню учнями закономірностей розвитку рідної мови.

Методика навчання морфології ґрунтується на специфічних принципах, що усталилися в сучасній лінгводидактиці. Для опрацювання теоретичних відомостей про частини мови, формування в учнів практичних умінь і навичок, крім відомих методів, доцільно застосовувати специфічні прийоми й принципи.

Принципи навчання — (від лат. *prīncipium* — начало, основа) — основоположні ідеї, вихідні положення, які визначають зміст, форми й методи навчальної роботи відповідно до мети виховання та закономірностей процесу навчання. Вони мають характер найзагальніших вказівок, правил, норм, що регулюють процес навчання та залежать від прийнятої дидактичної концепції. У сучасній дидактиці існує система принципів, яку становлять як

класичні, давно відомі, так і нові принципи, що з'явилися в процесі розвитку педагогічної науки і практики [110].

Загальнодидактичні принципи впливають із психології навчання загалом та визначають загальний напрям у розробленні стратегій і тактик навчання морфології та знайшли своє відображення в працях Ю. Бабанського, М. Данилова, А. Дістерверга, Я. Коменського, В. Оніщука, Г. Песталоцці, К. Ушинського та ін.

На думку сучасних методистів (О. Біляєв, О. Горошкіна, Є. Голобородько, С. Караман, Г. Михайловська, М. Пентилюк, О. Хорошковська та ін.), навчання української мови, зокрема морфології, здійснюється на основі таких загальнодидактичних принципів, як науковість, індивідуалізація та диференціація, зв'язок теорії з практикою, інтеграція, доступність тощо [103; 105; 210; 229]. Ці ж принципи покладені в основу концепції мовної освіти в Україні, реалізовані в шкільних програмах і підручниках і лежать в основі сучасної методики викладання мови. М. Пентилюк у своїх дослідженнях акцентує увагу на таких лінгводидактичних принципах, як *взаємозв'язок у вивченні всіх розділів мови; зв'язок вивчення мови з розвитком мовлення; взаємозалежність усного і писемного мовлення; вивчення морфології на синтаксичній основі; структурно-семантичний підхід до вивчення синтаксису; зв'язок навчання пунктуації і виразного читання* [210, с. 98].

Зупинимось докладніше на загальнодидактичних принципах навчання морфології української мови.

Особливу роль відводимо *принципу зв'язку теорії з практикою*, який, згідно з Концепцією нової української школи, повинен не лише дати учням знання, а й уміння творчо їх застосувати, аргументовано доводити свою думку та критично мислити [110]. Важливим є виконання учнями морфологічних вправ з морфології, що забезпечують поглиблення знань та осмислення сутності явищ, що вивчаються, зв'язків між ними. Виконання морфологічних вправ формує в учнів уміння застосовувати їх на практиці,

як-от, під час опрацювання теми «Рід незмінюваних іменників» ми пропонуємо провести дослідження та з'ясувати, чому узбецьке слово *арик* і турецьке *плов* відносимо до іменників чоловічого роду, а узбецьке слово *ніала* – до жіночого, якщо тюркські мови безродові. Подібні завдання викликають інтерес до вивчення морфології української мови на профільному рівні та є запорукою підтримання мотивації до навчання.

Принцип науковості зумовлює навчання морфології з урахуванням результатів наукових досліджень. «Науковість – це передусім достовірність, точна відповідність викладеного матеріалу тому, що реально існує в житті та встановлено в науці, правильне розкриття сутності явищ та їх ознак, характеристика їх співвідношень і зв'язків з іншими явищами» [230, с. 38]. Урахування означеного принципу дає змогу старшокласникам більш докладно ознайомитись з різними поглядами на розуміння тих чи тих морфологічних понять, термінів, а також проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки між лінгвістичними явищами й поняттями під час вивчення морфології задля усвідомлення їхньої сутності. Крім того, за допомогою інформаційних технологій старшокласники можуть отримати методично адаптований історичний коментар, який допоможе пояснити деякі морфологічні явища. Так, під час вивчення II відміни іменників доречно нагадати учням, що «наявна паралельність відмінкових закінчень у групах іменників II відміни пояснюється тим, що генетично вони сягають праукраїнських типів відмінювання, які відрізнялися структурними особливостями основи, зокрема кінцевими звуками основи – детермінативами» [116, с. 9]. Це дає змогу учням «критично ставитися до тієї інформації, яку вони отримують в інформаційному полі» [230, с. 35].

Принцип доступності визначає орієнтування на відповідність змісту, характеру і обсягу матеріалу, який вивчається, віковим особливостям і рівню підготовки учнів. Досвід учителів-практиків доводить, що доступність навчання морфології пов'язується з поступовим збільшенням обсягу навчального матеріалу, яким необхідно оволодіти всім учням, враховуючи

при цьому рівень теоретичної складності та глибини матеріалу, що вивчається. Наприклад, вивчення правил написання *не з дієприслівниками* доречно вивчати в порівнянні з правописом *не з дієсловами*, а морфологічні властивості дієприкметника – на основі знань про дієслово і прикметник. Принцип *доступності* тісно пов'язаний з принципом *систематичності та послідовності*, адже ще К. Ушинський наголошував, що «...тільки система, звичайно, розумна, що виходить із самої суті предметів, дає нам повну владу над нашими знаннями. Голова, наповнена уривчастими, незв'язними знаннями, схожа на комору, в якій усе без ладу і де сам господар нічого не знайде; голова, де тільки система без знання, схожа на крамницю, в якій на всіх ящиках є написи, а в ящиках порожньо» [284]. Цей принцип потребує, щоб знання, уміння і навички з морфології формувались системно, у певному порядку, щоб кожний елемент навчального матеріалу логічно пов'язувався з іншим, а нові знання спиралися на засвоєні раніше і створювали фундамент для засвоєння наступних знань. Реалізація принципу систематичності і послідовності сприяє усвідомленому засвоєнню учнями теоретичних відомостей, що забезпечує їх використання в практичній діяльності.

Принцип індивідуалізації та диференціації передбачає розроблення індивідуальної освітньої траєкторії учня відповідно до його особливостей, можливостей, потреб. Як засвідчує досвід учителів-практиків, ефективність цього принципу вони вбачають в розробленні системи диференційованих завдань з морфології, розрахованих на різні рівні навчальної підготовленості учнів, адже в результаті його реалізації ліквідуються прогалини в знаннях, уміннях та навичках учнів, поглиблюється та розширюється діапазон знань учнів з морфології, що розвиває індивідуальні здібності кожного учня. На наш погляд, опрацювання теми «Розряди прикметників» буде ефективним, якщо запропонувати учням виконати завдання різного рівня складності, а саме: I рівень – утворити всі можливі ступені порівняння прикметників *дотепний, щирий, дорогий, глибокий*. Які морфологічні зміни при цьому виникають? (У прикметнику *глибокий* – *глибший* при творенні вищого

ступеня суфікс *-к-* змінюється на *-ш-*; спрощенням супроводжується творення вищого ступеня прикметника *дорогий* – *дорожчий*; не викликає подібних змін *-іш-*: *дотепний* – *дотепніший*, *щирий* – *щиріший*); чи можна утворити ступені порівняння від прикметників *лисий*, *босий*, *дикий*, *лівий*, *білий*, відповідь обґрунтуйте; II рівень – визначити розряд прикметників *легкий ящик* та *легкий характер*, *добра слава* та *добра жінка*, *молочний туман* та *молочний коктейль*, *заяча нора*, *заяча губа* та *заяча вдача*; пояснити, як відбувся перехід прикметників з одного розряду в інший; III рівень – дібрати синоніми та антоніми до запропонованих якісних прикметників.

Сучасна лінгводидактика розглядає *принцип інтеграції* як можливість поєднання навчання української мови з іншими предметами (історією, українською літературою тощо), що уможливить цілісне засвоєння інформації. Ми вважаємо означений принцип дієвим інструментом узагальнення наукових відомостей з різних галузей у процесі навчання морфології (залучення відомостей з історії допоможе з'ясувати особливості основних етапів формування й розвитку української національної мови, переходу власних назв у загальні, походження числівників тощо).

Принцип *історизму* в навчанні української мови виокремив М. Стельмахович, зазначаючи про необхідність розгляду мовних явищ на історичному тлі. Тлумачимо означений принцип як спрямованість у навчанні мови на пошук причинно-наслідкових зв'язків у діяхронічному аспекті. Так, означений принцип спрямовує на засвоєння етимології окремих слів, що допомагає визначити правильний варіант їх вимови й написання, наприклад, назв міст *Маріуполь*, *Сімферополь* і *Тернопіль*. Досвід переконує, що пояснення учням походження означених назв допомагає засвоїти правильний варіант їх вимови й написання.

Принцип історизму ми вважаємо ефективним засобом поглиблення знань з морфології української мови та вироблення мовознавчого світогляду «на рівні достовірності, вмотивованості, обґрунтованості з позицій сучасної лінгвістичної науки» [233, с. 36]. Для того щоб з'ясувати, чому в іменниках

плечима, дверима, очима пишемо флексію *-има*, а у слові *спинами* – флексію *-ами*, учні можуть звернутись за поясненнями до історичних джерел та дізнатись, що флексія *-има* була притаманна орудному відмінку давньоукраїнської мови, а форма давального відмінка *спинамъ, рукамъ* мала суфікс *-а* та флексію *-мъ*, які пізніше злились у флексію *-амъ* (сучас. *-ам*) [116, с. 90-96]. Отже, принцип історизму не лише викликає інтерес до поглибленого вивчення морфології, створює умови для розвитку пізнавальних здібностей та критичного мислення учнів, а також дає можливість доступно доповнити та систематизувати навчальний матеріал.

Принцип організації навчання на дослідницьких засадах спрямований на розвиток пізнавальних та творчих здібностей учнів за умови критичного мислення, вміння аргументувати свою думку та є одним з пріоритетних у системі мовної освіти нової української школи [110]. Застосування означеного принципу у процесі навчання морфології української мови стимулює школярів до пошукової активності, збагачує навчально-пізнавальною інформацією, яка допомагає розкрити нові аспекти у вивченні морфології, виробляє здатність самостійно вирішувати складні завдання та робити узагальнення. Наприклад, пропонуємо старшокласникам підтвердити або спростувати думку, що прізвища на *-ко* належать до власне українських. Під час проведених досліджень учні роблять такі висновки: поняття «прізвище» у сучасному розумінні з'явилося історично недавно, ми будемо говорити про зменшено-пестливі імена на *-ко*, що згадуються ще у «Повісті минулих літ» (*Синко*), у «Лаврентіївському літописі» (*Василько*), а варіанти імен *Петро, Павло, Марко* від *Павелъ, Петръ, Маркъ* відомі ще з XII століття. Деякі вчені (О. Шахматов, В. Сімович) пов'язують такі зміни з морфологічними чинниками, зауважуючи, що це колишні іменники середнього роду, які набули значення чоловічого [116, с. 85]. Отже, принцип організації навчання на дослідницьких засадах не лише викликає інтерес в учнів до вивчення морфології української мови, а й мотивує їхню пізнавальну активність, сприяє розвитку наукових здібностей, що у свою

чергу формують цілісну мовну особистість, здатну не лише отримувати знання, а також самостійно їх здобувати. Принцип організації навчання на дослідницьких засадах зумовлює спонуку залучення учнів до дослідницької діяльності, у процесі якої вони усвідомлюють стилістичні функції частин мови, особливості вживання власних назв, пошанної множини займенників тощо.

Принцип активізації самостійної роботи учнів визначає збільшення питомої ваги самостійної роботи учнів, що реалізується передусім через опрацювання науково-популярної літератури, «Українського правопису», роботу з текстами, лексикографічними виданнями. Уведення методично адаптованих історичних відомостей допоможе учням усвідомити традиційно складний мовний матеріал, наприклад, виникнення і розвиток категорії роду іменників, паралельні відмінкові форми тощо.

Реалії сучасної мовної освіти показують, що школа не може бути для учнів єдиним джерелом отримання знань з морфології. Вони мають можливість знайти додаткову інформацію в мережі «Інтернет», а одним із завдань школи, за словами Л. Гриневич, «...навчити учнів, як ці знання використовувати» [110], адже стрімкий розвиток інформаційних технологій лише полегшує доступ до будь-яких джерел знань, тоді як учні повинні самостійно навчитись вибрати потрібну інформацію, критично її переосмислювати. Таким чином, *принцип активізації самостійної роботи учнів* є, на нашу думку, актуальним в умовах реформування нової української школи.

Аналіз лінгводидактичної літератури і педагогічної діяльності вчителів-практиків дали змогу стверджувати, що схарактеризовані традиційні (класичні) та нові принципи вивчення морфології на профільному рівні, що передбачаються у зв'язку із реалізацією Концепції «Нова українська школа», є результативними, оскільки наближені до вимог сучасності, а їх ефективність перевірена на практиці.

Основою навчально-виховної роботи в сучасній школі, яка передбачає у собі поєднання різних методів, прийомів та форм навчання, визначається *урок*. Аналіз наукових праць сучасних лінгводидактів (О. Біляєв, Н. Голуб, О. Горошкіна, С. Караман, О. Караман, І. Кучеренко, С. Омельчук, М. Пентилюк, І. Хом'як та ін.) доводить, що проблема інноваційного уроку завжди була у полі зору науковців.

Реформування освітнього процесу в новій українській школі, яке відбувається з урахуванням досвіду провідних європейських країн, США та Фінляндії, стосується також і проведення уроків української мови, зокрема морфології, на профільному рівні. Він має бути спрямований на формування національної мовної особистості учня, давати школярам загальний розвиток через засвоєння спеціальних знань, передбачених чинною програмою, формувати їхні пізнавальні й творчі здібності. Тож основними тенденціями сучасного уроку морфології української мови є динамічність, варіативність, гнучкість структури уроку, мотивація навчання і залучення школярів до спільної навчальної діяльності з учителем, створення атмосфери співробітництва, відповідного емоційного фону, що будується на діалогових формах спілкування та взаємодії учасників навчального процесу. На наш погляд, за таких умов роль учителя дещо змінюється – від посередника в передачі учням абстрактних знань до консультанта та координатора, який допоможе їм розібратись у великій кількості інформації та досягти потрібних результатів. Нам імпонує думка Л. Варзацької, яка вважає, що в учнів «формується здатність займати активну особистісну позицію під час здобуття нових знань, постійно аналізувати, осмислювати і перебудовувати власний досвід» [35, с.3]. Тому тільки у співпраці вчителя і учня можна отримати результативний урок морфології.

Останнім часом збільшується питома вага нетрадиційних уроків: урок-КВК, урок-семінар, урок-практикум, урок-залік, дослідницькі уроки, урок-диспут, урок-конференція, урок-змагання, бінарний урок, урок-вікторина тощо. Нетрадиційний урок, на думку О. Горошкіної, є результатом

модифікації й удосконалення традиційного уроку шляхом внесення змін до його структурної побудови, методичного орієнтування, зміни форм взаємодії вчителя й учнів, що сприяє підвищенню пізнавальної активності і самостійності учнів, посиленню їхньої суб'єктної позиції в освітньому процесі з проекцією на формування ключових і предметної компетентностей [60]. Таким чином, модернізація сучасної освіти вимагає як від учителя, так і від учня активного переходу до компетентнісного й інноваційного навчання, яке сприяє підвищенню його якості й ефективності та спрямоване на всебічний розвиток особистості. Як зазначає Л. Паращенко, «процес формування в учнів ключових компетентностей сьогодні слід розглядати в умовах передових педагогічних технологій, які приходять на зміну традиційним формам і методам навчання» [191, с.86]. При цьому ключовими будуть такі методи та прийоми, які формують в учнів бажання вивчати українську мову, зокрема морфологію, тобто спонукають їх до самоосвіти та саморозвитку, дозволяють шукати власні способи вирішення життєвих ситуацій, відчувати важливість своєї роботи. Як показує досвід учителів-практиків, одними з таких методів є дослідницькі. Наводимо приклад дослідницького завдання, яке проводимо у формі лінгвістичної дискусії, що спонукає учнів до висловлення й обґрунтування певної наукової позиції, добору аргументів, прикладів.

Допитливий: коли я писав фразеологізм *за спинами українців*, то замислився, як правильно сказати: *за плечима* чи *за плечами*. Чи можу я цей іменник записати за аналогією до слова *за спинами* ?

Кмітливий: іменники типу *плечима*, *дверима*, *очима*, *грошима* зберегли давню флексію двоїни *-има*, яка була притаманна орудному відмінку давньоукраїнської мови. Крім того, у давньоукраїнській мові форма давального відмінка *спинамъ*, *рукамъ* мала суфікс *-а* та флексію *-мъ*, які пізніше злились у флексію *-амъ* (сучас. *-ам*) Це сприяло підсиленню ролі флексій у системі відмінювання.

Мовознавці: утворіть збірні іменники від виділених слів. Чи можна визначити число у іменниках *гетьманство, козацтво, жіноцтво, професура, морквиння, птаство*? Обґрунтуйте свою думку.

Кмітливий: збірні іменники не мають співвідносних форм граматичного числа. В них форма однини виражає не один предмет чи одну істоту, а множинне об'єднання, яке не піддається лічбі.

Допитливий: якого роду іменник *старшина*. (Чоловічого). Чи правомірним, на вашу думку, є твердження, що слово *старшина* та подібні (*суддя, староста, воєвода*), маючи морфологічні ознаки спільні з іменниками жіночого роду, належать до чоловічого, адже можна почути, як легко назви професій чоловічого роду (*завідувач, лікар, поет*) трансформуються у жіночий рід (*завідувачка, лікарка, поетка тощо*)?

Кмітливий: перераховані назви належать до чоловічого роду. Це пов'язано з семантичною мотивацією цих слів, адже у минулому такі посади займали тільки чоловіки, тоді як жінки були позбавлені такого права.

У процесі такої лінгвістичної дискусії учні мають змогу провести дослідження з теми «Іменник» та, проаналізувавши мовні явища, зробити правильні висновки. Вирішення таких завдань сприяє створенню атмосфери співробітництва, відповідного емоційного тла, що будується на діалогових формах спілкування та взаємодії учасників освітнього процесу. Тільки у співпраці всіх суб'єктів освітнього процесу можна отримати результативний урок, який збуджує зацікавленість учнів до вивчення української мови, зокрема морфології, і стимулює розвиток їхніх комунікативних, пізнавальних та творчих здібностей. Зміст кожного такого уроку української мови інтегрує здобуті знання, уміння, досвід, цінності учнів, які в подальшому вони повинні цілісно реалізувати на практиці.

Принципи навчання, тип уроку зумовлюють систему правил педагогічної взаємодії вчителя й учня, тобто *методи* навчання [8], які, на думку А. Алексюка, є «певним логічним шляхом засвоєння знань, умінь і навичок» [152, с. 15].

Методи навчання – це складна педагогічна категорія, завдяки якій реалізуються всі функції навчання: освітня, виховна, розвивальна, спонукальна, контрольно-корекційна та ін. Поняття *метод* (грец. *methodos* – спосіб пізнання) навчання – це 1) спосіб упорядкованої взаємопов’язаної діяльності учителя та учнів, спрямованої на розв’язання завдань освіти; 2) спосіб досягнення навчальної мети, що передбачає єдність навчальної діяльності вчителя й діяльності учіння школярів [1, с. 282]. Наукове розроблення та вдосконалення методів здійснюється на основі найновіших досягнень педагогіки, психології, лінгвістики, лінгводидактики, методики та інших наук, а також передового педагогічного досвіду.

На думку В. Онищука, методи навчання становлять систему взаємопов’язаних видів діяльності вчителя й учнів і прийомів викладання й учіння, а кожний прийом – систему дій та операцій учителя й учнів, які визначаються раціональною послідовністю і цілеспрямованістю [199]. Л. Федоренко зазначає, що методи навчання мови – це способи роботи вчителя і залежні від них способи роботи учнів з відібраним для вивчення мовним матеріалом [233]. І. Олійник вважає, що методи навчання мови – це об’єднана в одне ціле діяльність учителя й учнів, спрямована на засвоєння мовних знань, умінь і навичок, на організацію пізнавальної діяльності учнів [178, с.6]. О. Біляєв зазначає, що методи навчання мови об’єднують в одне ціле діяльність учителя й учнів, спрямовану на засвоєння мовних знань, умінь і навичок, на організацію пізнавальної діяльності учнів [23].

У лінгводидактиці розроблено низку класифікацій, зокрема, *за джерелами знань, рівнем пізнавальної діяльності учнів, способом взаємодії учителя й учнів на уроці*. Огляд педагогічної і методичної літератури показує, що в дидактиці і методиці по-різному визначаються і класифікуються методи навчання. *За джерелами одержання знань* визначають методи навчання мови С. Чавдаров, О. Текучов, Л. Федоренко, Є. Дмитровський: розповідь, бесіда, аналіз мови, вправи, використання наочних посібників, робота з підручником. *За рівнем пізнавальної діяльності учнів* класифікують методи

І. Лернер, М. Скаткін, О. Дудников: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемно-пошуковий, дослідницький. Українські лінгводидакти (О. Біляєв, О. Горошкіна, В. Мельничайко, М. Пентилюк, С. Караман) вважають, що в основу класифікації методів навчання морфології покладено *спосіб взаємодії вчителя та учнів на уроці*, згідно з якими виділено такі методи навчання: усний виклад учителем матеріалу (розповідь, пояснення); бесіда вчителя з учнями; спостереження учнів над мовою; робота з підручником; метод вправ [209, с. 116].

Як показує практика, ефективність засвоєння учнями відомостей з морфології значною мірою залежить від правильного розуміння вчителем методів навчання, їх особливостей і класифікаційних структур, адже на кожному етапі навчання є такі завдання, які можна розв'язати лише за допомогою вчителя. Нам імпонує думка О. Горошкіної, що «зادля підвищення інтересу до вивчення морфології в старших класах не можна обмежуватися повторенням, необхідно узагальнювати, дещо поглиблювати знання учнів про частини мови» [56, с. 272]. Тому вдало підібраний учителем комплекс методів має не лише теоретичне, а й безпосереднє практичне значення для навчання морфології на профільному рівні.

Вивчення й узагальнення досвіду вчителів, багаторічний власний досвід дають підстави стверджувати, що одним з найпоширеніших традиційних методів навчання морфології на профільному рівні є *бесіда*, яка є ефективним засобом обміну думками між суб'єктами освітнього процесу, яка організовується за допомогою детально продуманих запитань та відповідей у формі усного діалогу. Метод бесіди включає вступну бесіду, бесіду-інструктаж, підсумкову бесіду тощо та забезпечує не лише систему запитань, а й такі прийоми мисленнєвої діяльності як аналіз, синтез, зіставлення, узагальнення, абстрагування, класифікація.

Бесіда відкриває широкі можливості для створення ситуації пошуку, для реалізації елементів проблемного навчання. За словами С. Лукач, «глибоке осмислення функцій бесіди допоможе вчителю більш ефективно

використати цей метод в процесі навчання учнів, домогтися органічної єдності навчання, виховання і розвитку» [131, с. 14]. У старших класах цей метод застосовують задля актуалізації опорних знань (фронтальні та евристичні бесіди) або усні перевірки рівня засвоєння знань про частини мови у вигляді підсумкових бесід, які спрямовують учнів на проведення аналізу, порівняння, що має велике значення для удосконалення знань, умінь та навичок з опрацьованих тем. Крім того, дає змогу боротись за чистоту мови, бо кожне спотворене учнем слово або речення відразу виправляє вчитель, сприяючи тим самим живому спілкуванню між учителем та учнями, а також здійсненню індивідуального підходу до кожної дитини. Наприклад, шляхом бесіди доцільно з'ясувати правопис закінчень іменників, прикметників, написання складних слів тощо. Запитання не повинні бути легкими, примітивними, бо в такому випадку вони не викликають активної розумової діяльності, вдумливого, серйозного ставлення до навчальної роботи. Своїм змістом і формою запитання мають сприяти розвитку пізнавальної активності учнів.

Проблемні запитання спонукають учнів до творчого пошуку правильної відповіді, розв'язання складних завдань, також сприяють активізації мислення учнів, зацікавлюють їх, наприклад:

- Як визначити рід іменників *кашне, лате, буржуа, бюро, леді, боа?*
- Чим відрізняються слова *аналіз – розбір; орфографія – правопис, дефект – вада?*

Метод бесіди потребує від педагога значних зусиль і майстерності, адже потребує грамотного формулювання запитань не лише в певній логічній послідовності, а й з урахуванням індивідуальних особливостей учнів. Означений метод спонукає їх до активного мислення, а правильно поставлені питання впливають на її перебіг. Різновидом бесіди є *евристична бесіда*, яку доречно застосувати лише тоді, коли вчитель має змогу опиратися на раніше набуті знання учнів або на їхній особистий досвід. На уроках української

мови у старших класах (профільний рівень) бесіду можна ефективно використовувати під час вивчення багатьох тем з морфології. Сутність евристичної бесіди полягає в тому, що під час бесіди, старанно підготовленої вчителем, учні самостійно доходять запланованих висновків. Наводимо приклад запитань, які можуть бути використані вчителем на підсумковому етапі вивчення теми «Самостійні частини мови»:

1) Чим відрізняються лексичне та граматичне значення слова? Яка суперечність існує між граматичним показником роду і реальною віднесеністю іменника *Микола* до чоловічого роду?

2) Чи належать до назв істот слова *бактерія, мікроба, ембріон, зародок*?

3) Визначте числову парадоксальність іменників *Суми, Анди, Черкаси*.

4) Поясніть спільність та відмінність прикметників *бджолиний* та *бджоляний*.

5) Як правильно сказати «*Два з половиною рази* чи *два з половиною рази*»?

6) Якою частиною мови є слово *все* у реченнях: Я веду спостереження за мовою молоді і *все* записую у зошит. Я читаю твори класиків і *все* дивуюсь їх мовному колориту.

Як свідчить практика, дослідницька робота на уроках вивчення морфології на профільному рівні створює умови для формування самостійної роботи над мовним матеріалом, сприяє виробленню вмінь робити висновки, застосовувати набуті знання на практиці. Тому *дослідницький метод* є важливим джерелом розвитку самостійної, пізнавальної та творчої діяльності учнів на уроках вивчення морфології. Як зазначають лінгводидакти О. Біляєв, О. Горошкіна, С. Караман, В. Мельничайко, С. Омельчук, М. Пентилюк, та ін., дослідницький метод передбачає роботу в парах, групах, самостійну роботу учнів та застосовується як на звичайних, так і на нетрадиційних уроках [60]. Так, задля систематизації знань про сполучники сурядності пропонуємо учням провести порівняльний аналіз давніх та

сучасних сполучників *а* та *але*, адже у давній українській мові сполучник *но* (*нѣ*) виражав абсолютне чи сильне протиставлення, сполучник *а* – слабке. На підставі цих даних старшокласникам пропонується дослідити, як змінилась роль протиставних сполучників у сучасній українській літературній мові порівняно з давньою та з'ясувати, що сприяло таким змінам.

Задля підвищення активності учнів на уроках морфології вчителів необхідно викликати інтерес до цієї теми, використовуючи оптимальні методи й прийоми, які сприяли б організації взаємозв'язку між учителем та учнем. Одним із таких методів вважаємо *спостереження* над мовними явищами, докладно описаний у студіях лінгводидактів О. Біляєва, М. Пентилюк, К. Плиско, Л. Рожило, В. Теклюк та ін. Так, здійснивши спостереження групами чи парами, учні обирають спікера, який ознайомлює клас із результатами проведеного спостереження. Наведемо приклад вправи, що передбачає спостереження:

Прочитавши подані уривки, визначте стилістичну роль дієслів у них. Візьміть до уваги: динаміка – рух, дія, статика - спокій, нерухомість.

1. Вітер, неначе парубок у танці, на всі боки обертав кожухарку-метелицю, і вона, широко розкинувши поли кожуха, то захлиналась жагучим потаємним шепотом, то лютилась, мов звірина, і водночас, як їй манулось, розтрушувала, розметувала, розкублювала над землею холодну вовну (М. Стельмах).

2. Вечоріло. Теплий весняний вітер гойдав на своїх пружних крилах черемховітрунки. Шаленіли у прохолодних затінках гаїв солов'ї, лунали їхні срібні витьохки над тихими плесами озерець і заток. І здавалося, що вони час від часу здригалися від солодощів тих співів, бралися рябютинням хвильок і знову завмирали... Ба, навіть сонце спинило поважний плин — шубовснуло в Почайну, дослухається до гуків і шумів весни (Р. Іванченко).

3. Літо прийшло з грозами. Вранці парить, а посеред дня миготять звідусіль блискавиці, ллє рясний дощ, а то й град випаде. Вода відступила од

пагорба, звільнила із свого полону луки, озерце. Тепло й волога зробили своє – ю навкруги, куди оком кинь, безкрає море різнотрав'я (А. Давидов).

Високо цінуючи спостереження в навчанні, В. Сухомлинський писав: «Із спостережень не тільки черпаються знання, – у спостереженнях знання живуть, завдяки спостереженням вони, можна сказати, йдуть в обіг, застосовуються як інструменти в праці. Якщо повторення – мати навчання, то спостереження – мати осмислювання й запам'ятовування знань. Спостережливий учень ніколи не буває невстигаючим чи неграмотним. Учитель, який уміє допомогти учневі використати раніше засвоєні знання для все нових і нових спостережень, досягає того, що чим «старші» знання учня, тим вони міцніші» [267, с. 302].

Одним з ефективних методів навчання морфології на профільному рівні є *метод вправ*. Дидактична суть цього методу полягає в тому, що вчитель за допомогою спеціальних завдань, які виконують учні, спрямовує їх на вироблення мовних умінь і навичок. Вправи стають невід'ємною складовою вивчення частин мови, оволодіння високою культурою усного й писемного мовлення. Для закріплення знань і вироблення граматичних умінь і навичок використовують систему тренувальних вправ, серед яких розбір слів як частин мови; утворення різних форм змінюваних частин мови; заміна одних форм іншими; складання словосполучень і речень з однозвучними словами, які належать до різних частин мови, наприклад, *край* (ім.) – *край* (прийм); спостереження над уживанням паралельних морфологічних форм тощо.

Як свідчить аналіз чинних програм, вивчення морфології української мови на профільному рівні має логічну структуру, основу якої складають загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль, що потребує застосування методів навчання, які здатні активізувати пізнавальну діяльність учнів, сприяють формуванню в них лінгвокреативності. Таке навчання поряд з традиційними потребує використання інтерактивних методів навчання. Тому цілком обґрунтовано, що останнім часом виросла

зацікавленість питаннями ефективності впровадження інтерактивних методів на уроках української мови, зокрема, у процесі вивчення морфології. До цієї проблеми зверталися вчені-методисти З. Бакум, О. Горошкіна, О. Ісаєва, С. Караман, Л. Кратасюк, Л. Мірошніченко, О. Пошетун, Т. Симоненко, А. Ситченко, Н. Солодюк, Г. Токмань та багато інших, які схилиються до думки, що суть інтерактивного навчання полягає у спільній взаємодії учителя та учнів, а також «активній взаємодії всіх учнів» [222].

Як показує практика, застосування інтерактивних методів у процесі навчання морфології сприяє формуванню вмінь і навичок учнів, створює на уроці атмосферу співробітництва між усіма учасниками, розвиває в учнів уміння спілкуватись з іншими, а також критично мислити, приймати зважені рішення. Учні мають змогу проаналізувати, що вони знають, уміють, як володіють потрібною для досягнення мети інформацією, зробити висновки про те, чи збагатився їхній особистий досвід пізнавальної і творчої діяльності на уроках морфології. Це виявляється насамперед у розв'язанні учнями творчих завдань, участі в лінгвістичних іграх («Морфологічний калейдоскоп», «Знайди зайве», морфологічні задачі, «Морфологічні естафети» [193] тощо), написанні творчих робіт, пов'язаних із практичним застосуванням засвоєних морфологічних категорій.

Практика переконує, що *гру* як інтерактивний метод можна використовувати на будь-якому з етапів уроку, адже вона виховує у старшокласників інтерес до навчання, сприяє розширенню кругозору учнів, дає змогу урізноманітнити форми роботи на уроці, розвиває мовлення учнів, їхню творчу фантазію і здібності. На нашу думку, гра на уроці морфології – це той метод навчання, під час якої відбувається взаємодія вчителя й учнів, що веде до визначення та реалізації дидактичних цілей та завдань навчання, а також повністю відповідає темі та меті уроку, сприяючи успішному засвоєнню навчального матеріалу. Як свідчать спостереження за освітнім процесом, гра успішно використовується в структурі нестандартних уроків, плануючи які, учитель добирає цікаві й зрозумілі учням дидактичні ігри.

Наведемо приклад такої гри, що відбувається у формі судового процесу, на якому присутні суддя (вчитель), прокурор (один з учнів), адвокати (всі інші учні). Предметом розгляду є з'ясування, якою частиною мови є слова *коло* та *круг*, що традиційно є важкими для учнів.

Прокурор: ці слова є простими похідними прийменниками. Крім того, прийменник *коло* має синоніми *біля*, *близько*, *поблизу*, *поруч*, а прийменник *круг* має синонім *навколо*.

Адвокат: заперечую, усім відомо, що слова *коло* і *круг* є іменниками. Іменник *коло* належить до середнього роду, 2 відміни однини, називного відмінка, а іменник *круг* – чоловічого роду, 2 відміни однини, називного відмінка.

Прокурор: погоджуюсь з вами, колего, що ці прийменники колись були іменниками, тому їх і називають вторинними(похідними) відіменними.

Адвокат: не згоден з формулюванням «колись були», адже слова *коло* та *круг* є іменниками. Хочу нагадати вам, колего, що існує такий спосіб словотвору як перехід слів з однієї частини мови в іншу, який супроводжується перетворенням відповідних парадигматичних характеристик (*конверсія*). Типовим прикладом конверсії в українській мові є *препозитивація* (*перехід*) іменників у прийменники.

Прокурор: можливо, ви наведете приклади препозитивації в українській мові?

Адвокат: так, це слова *шляхом*, *протягом*, *край*, *кінець*, які, залежно від їх семантики у реченні, можуть виступати то іменниками, то прийменниками.

Прокурор: хотілось би, щоб ви довели правомірність суджень на прикладах речень.

Суддя (учитель) пропонує учням усно навести приклади речень, у яких слова *коло*, *круг*, а також *шляхом*, *протягом*, *край*, *кінець* виступали б то іменниками, то прийменниками, визначивши їх синтаксичну функцію.

З-поміж ігрових форм навчання частин мови у старших класах на профільному рівні вирізняємо *ігри-вправи*, які містять непросту для

виконання фахову ситуацію із певним визначеним порядком дій (наприклад, продовжити синонімічні ряди дієслів: хвилюватися, бентежитися, нервувати...; бачити, зиркати, виглядати... тощо), *ігрові дискусії*, наприклад, поміркувати, чому інфінітив називають початковою формою дієслова, адже він не має типових для дієслова граматичних категорій, але, за словами І. Вихованця «набуває ознак відмінка як найважливішої граматичної категорії іменника», *ігрові ситуації* (наприклад, «Давньогрецький граматик Аммоній, що жив у IV столітті до нашої ери, приблизно так пояснював рід іменників: назви активних предметів належить до чоловічого роду, пасивних – до жіночого. Слово *ріка* у грецькій мові чоловічого роду, *море* – жіночого. Це пояснюється тим, що річка несе в море свої води (активна), а море «приймає» їх (пасивне). Перевірте цю гіпотезу на прикладах таких слів: *стіна, книга, лід, вітер, метелиця, ураган, буря* [226, с.122], *навчально-рольові (ділові) ігри* (гра «Мовознавець» передбачає підготовку старшокласниками доповіді про вигук як особливу мовну одиницю, скориставшись думкою окремих мовознавців, наприклад, О. Потебні, який не вважав вигук частиною мови; В. Виноградова, що підкреслював «суто суб'єктивні мовленнєві знаки-вигуки»; Фр. Травнічек говорив про вигук як про «слово, що виражає почуття» [226, с. 160].

Прийом є елементом методу, засобом його реалізації, окремим пізнавальним актом. Його характерною рисою порівняно з методом є, по-перше, здатність включатися в різні методи, по-друге, частковість, через що прийом часто називають деталлю методу. До прийомів мисленнєвого характеру відносять аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, конкретизація, узагальнення, індукція, дедукція [1]. Специфіка вивчення морфології української мови виражається насамперед через властиві для неї прийоми, різне співвідношення цих прийомів у системі основних методів. Тому сьогодні посилено увагу дослідників до спеціальних прийомів вивчення частин мови як до чинника спеціалізації методу та одного з важливих понять у концепції методів навчання [105].

Методи взаємодіють між собою, але не можуть бути частиною один одного, а прийоми, взаємодіючи, поєднуються в різних варіантах і можуть бути складником різних методів. Тому вибір методів та прийомів навчання морфології необхідно здійснювати в процесі підготовки до уроку, враховуючи його дидактичну мету, характер змісту навчального матеріалу, рівень знань учнів. Щоб успішно оволодіти оптимальним вибором методів і прийомів навчання мови, доцільно глибоко осмислити склад, структуру, функції кожного з них і можливості застосування. Погоджуємось з думкою О. Горошкіної, що «тільки вдумливий вибір форм, прийомів, методів і засобів роботи дасть позитивні результати» [105, с. 208].

Успішність роботи на уроках морфології досягається шляхом оптимального добору засобів навчання, до яких відносять дидактичний матеріал, наочність, технічні засоби навчання тощо. С. Караман зазначає, що «особливо вдалимими бувають ті уроки, на яких використовується тематико-ілюстративний матеріал» [211, с.209]. Аналіз змісту чинної програми з української мови (профільний рівень) та наукових праць лінгводидактів (З. Бакум, О. Горошкіна, С. Караман, Н. Мордовцева, С. Омельчук, М. Пентилюк та ін.) дає підстави стверджувати, що дидактичний матеріал добирається з урахуванням закономірностей і принципів навчання морфології на профільному рівні та повинен бути бездоганним з погляду норм літературної мови, а також задовольняти всі дидактичні принципи навчання морфології, їх виховні і пізнавальні завдання. Основою дидактичного матеріалу повинен бути зв'язний текст, оскільки текст дає змогу вчителю впливати на формування логічного мислення дітей, вироблення вмінь і навичок правильно користуватися словом у різних мовленнєвих ситуаціях, чітко усвідомлюючи значення слова в тому самому контексті, що має не тільки навчальний ефект, а й значні виховні властивості. Методичне обґрунтування тексту на уроках української мови здійснено в працях З. Бакум, Н. Голуб, О. Горошкіної, Т. Грубої, С. Карамана, О. Караман, Л. Мацько, С. Омельчука, М. Пентилюк, М. Плющ, І. Хом'яка та

ін. У процесі навчання морфології на профільному рівні робота над текстом здійснюється систематично, адже ще В. Сухомлинський неодноразово підкреслював, що словесна творчість учня є могутнім стимулом її духовного життя [268], а вміння сприймати, розуміти почуте або прочитане, викладати його зміст, точно формулювати думку, висловлювати її в усній чи писемній формі можуть бути сформовані лише на основі розвитку мислення і мовлення, що є основою навчання морфології [141].

Наводимо приклад завдання на основі тексту, яке учитель пропонує на уроці узагальнення вивченого про дієслово та його граматичні ознаки.

Прочитайте текст. Визначте час та вид дієслів. Поясніть, чому в деяких дієсловах не можна визначити час. Поставте дієслова теперішнього часу у формі минулого та майбутнього. Зробіть висновки, як заміна однієї часової форми на іншу змінила семантичне навантаження тексту.

Нині ми *жив.мо* в статках, *не суш.мо*, як було раніше, сухарів на чорний день. Але це не означає, що маємо бути з хлібом запанібрата, оскверняти цю людську святість. Останнім часом став досить модним вислів: не хлібом єдиним живе людина. А між тим є й інше, не менш образне твердження: хліб усьому голова. Хай завжди він – совість наша – буде в хаті, *лежат..ме* прикритий вишитим рушником свіжий та святий, і найпершою молитвою нашої духовності воздасться хвала хлібові. Адже коли черствіє хліб, то й душі черствіють, а відтак, якщо черствіють душі – неодмінно зачерствіє хліб – наша совість (За В.Скуратівським).

- *Поясніть написання відмінкових закінчень у виділених словах.*
- *Виберіть спільнокореневі дієслова разом із пов'язаними з ними іменниками, розберіть їх за будовою. Визначте, які з них вжиті у прямому, а які у переносному значенні. Використайте ці словосполучення у творі.*

Творче завдання: *поясніть прислів'я «На чорній землі білий хліб родить». Проведіть спостереження про використання різних видових пар у творі.*

Завдання, побудовані на текстовій основі, сприяють формуванню в учнів мовної предметної та ключових компетентностей, дають змогу здійснювати лінгвістичні спостереження, виконувати дослідницькі завдання, задовольняючи тим самим їхню цікавість та мотивуючи до навчання української мови, зокрема морфології. Крім того, подібні завдання є своєрідним індикатором, за яким учні визначають власну готовність до правильно користуватися здобутими знаннями в різних мовленнєвих ситуаціях, чітко усвідомлюючи значення слова в тому чи тому контексті. Навчання морфології української мови на основі художнього тексту допоможе старшокласникам краще засвоїти норми літературної мови, збагатити словниковий запас старшокласників, сформувати в них точне, виразне, образне власне мовлення, виробити чуйне, уважне ставлення до краси рідного слова.

Як переконує досвід учителів-практиків, використання електронних словників, електронних посібників та довідників на уроках морфології не лише урізноманітнюють урок і формують мотивацію до вивчення частин мови, а й сприяють самоконтролю учнів у процесі виконання вправ і тестів. Саме вправи, розроблені на Googl-додатках уможливають оперативну перевірку орфографічної грамотності учнів, оскільки дають змогу відразу перевірити правильність їх виконання.

Комп'ютер є універсальним поліфункціональним технічним засобом, який може виконувати низку дидактичних функцій, що підвищують його ефективність навчання, роблять його глибшим, різноманітнішим і змістовнішим.

Одним із важливих шляхів вивчення морфології є інтернетні сайти (www.ukrreferat.com/index.php?referat=26532; http://litopys3.freesevers.com/ukr_mova/um.thm – сайт «Енциклопедія. Українська мова»; <http://www.ukrlib.com.ua> – сайт сучасних молодих поетів; <http://www.al-lib.org.ua/>; <http://library.org.ua> (abetka.htm) – сайт «Філологічні цікавинки»; www.greatuomkrainians.com.ua; <http://www.slovnyk.org> – сайт «Українська

мова. Словники, довідники»; <http://www.referaty.com.ua/mova04shtml> – сайт «Українська мова. Реферати з української філології»; www.mova.info – сайт електронних словників; www.nbuv.gov.ua/tb/ukr.html – зібрання творів українського письменства від найдавніших часів до початку XX століття та ін.), програмно-педагогічні засоби схвалені Міністерством освіти і науки України, навчальні комплекти та компакт-диски, комп'ютерні ігри тощо.

Отже, поєднання схарактеризованих підходів, урахування загальнодидактичних і специфічних методів навчання, методично правильна побудова уроку, синтез традиційних та інтерактивних методів навчання, застосування оптимальних засобів сприятиме підвищенню ефективності навчання морфології української мови на профільному рівні.

Висновки до першого розділу

Актуальною проблемою сучасної лінгводидактики є обґрунтування лінгвістичних засад методики навчання морфології на профільному рівні, що визначають зміст і обсяг навчального матеріалу з урахуванням типологічних характеристик здобувачів освіти. Згідно з вимогами чинної програми (профільний рівень) та напрацюваннями сучасних лінгводидактів (З. Бакум, О. Горошкіна, Т. Груба, О. Караман, С. Караман, Л. Попова, В. Тихоша тощо) навчання морфології спрямовано на поглиблення знань учнів про граматичне і лексичне значення слова, особливості словозміни й словотворення в українській мові, синтаксичну функцію слів у мовленні, що допомагає учням глибше оволодіти нормами української літературної мови, дізнатись про вплив частин мови на стилістичне забарвлення тексту та його емоційно-експресивні відтінки, сприяє розвитку комунікативних здібностей учнів, збагачує їхній словниковий склад, допомагає усвідомлено уникати мовленнєвих помилок у різностильових текстах, розкриваючи при цьому стилістичний потенціал мовних одиниць. У цьому контексті зростає роль оволодіння морфологічними категоріями та засобами їхнього вираження

шляхом розширення знань про сучасну морфологічну систему в історичному аспекті і формування на цьому підґрунті стійких умінь послуговуватися морфологічними засобами в різноманітних комунікативних ситуаціях.

У процесі навчання морфології передбачається врахування психологічних властивостей та механізмів мовлення, формування творчого мислення школярів, що передбачають розвиток образного мислення учнів, уваги, пам'яті, уміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати певні відомості з морфології на основі психічного відображення дійсності. Це виявляється у виконанні учнями різноманітних завдань (кросвордів, тестів, творчих диктантів та ін.), написанні творів, пов'язаних із вивченням конкретних морфологічних категорій, лінгвістичних ігор («Морфологічний калейдоскоп», «Знайди зайве», морфологічні задачі, «Морфологічні естафети» [193]) тощо.

У розділі обґрунтовано лінгводидактичні засади навчання морфології на профільному рівні, спрямовані на підвищення якості освітнього процесу, до яких віднесено підходи (особистісно орієнтований, компетентнісний та діяльнісний), які доповнюють один одного в реалізації завдань під час навчання морфології на профільному рівні й спрямовані на формування в старшокласників граматичних, комунікативних, стилістичних, риторичних умінь, мовної стійкості, що забезпечують точність і доцільність висловлення в різних сферах і ситуаціях спілкування, а також дотримання мовних норм, для здійснення ефективної комунікації; принципи: загальнодидактичні (науковості, систематичності і послідовності, наступності і перспективності, зв'язку теорії з практикою, наочності, доступності, свідомості організації навчання на дослідницьких засадах, активізації самостійної діяльності учнів); специфічні, до яких віднесено принцип навчання української мови на засадах інтеграції, принцип історизму.

Особливу роль у процесі навчання морфології української мови на профільному рівні відведено уроку як інструменту підвищення пізнавальної активності і самостійної роботи учнів, зокрема нетрадиційному уроку як

педагогічній інновації, що є результатом модифікації й удосконалення традиційного уроку шляхом внесення змін до його структури, форм взаємодії суб'єктів освітнього процесу.

У процесі дослідження було визначено вибір методів і прийомів навчання, що забезпечують належний рівень засвоєння старшокласниками знань з морфології на профільному рівні та формування умінь застосовувати здобуті знання практично. Дослідницький метод є важливим джерелом розвитку самостійної, пізнавальної та творчої діяльності учнів на уроках вивчення морфології; спостереження як метод навчання полягає у виявленні учнями тих чи тих мовних явищ, у їх коментуванні, узагальненні, використанні у власному мовленні; інтерактивні методи і прийоми («морфологічний калейдоскоп», «знайди зайве», морфологічні задачі, ігри, «морфологічні естафети» тощо) викликають інтерес до навчання за умови, що учні, відчуючи себе активними учасниками освітнього процесу, опановують морфологію за умови свідомої мотивації, практичного застосування набутого досвіду.

Важливу роль у процесі навчання морфології на профільному рівні відіграють засоби навчання, до яких належать: текст як дидактичний матеріал, словники, у тому числі електронні, довідники, програмно-педагогічні засоби, схвалені Міністерством освіти і науки України, навчальні комплекти та компакт-диски, комп'ютерні ігри, інтернетні сайти тощо

Поєднання схарактеризованих підходів, урахування загальнодидактичних і специфічних методів навчання, методично правильна побудова уроку, синтез традиційних та інтерактивних методів навчання, застосування оптимальних засобів сприятиме підвищенню ефективності навчання морфології української мови на профільному рівні.

Результати дослідження за першим розділом подано в публікаціях: [163], [164], [167], [170], [177].

РОЗДІЛ 2

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НАВЧАННЯ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СТАРШОКЛАСНИКІВ НА ПРОФІЛЬНОМУ РІВНІ

2.1. Аналіз навчально-методичного забезпечення в контексті досліджуваної проблеми

У системі шкільної освіти відбуваються кардинальні зміни, що спонукають не тільки до інтенсивного опанування системи мовних знань, а передусім – до вироблення в учнів стійких умінь самостійно здобувати знання, а також прагнення підвищувати культуру усного й писемного мовлення. Одним із головних завдань профільного навчання української мови, зокрема морфології, є всебічний гармонійний розвиток мовної особистості учнів, що здійснюється за спеціальними програмами та підручниками. Зупинимося передусім на аналізові програм навчання української мови в старших класах профільної школи.

Під час дослідження було встановлено, що до 2017 року діяла «Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова: 10 – 11 класи. Філологічний напрям (профіль – українська філологія). Профільний рівень/ Л.І.Мацько, О.М.Семеног. К.: Грамота, 2011», яка була розроблена з урахуванням положень Закону України «Про загальну середню освіту», Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти, Концепції профільного навчання в старшій школі, Типового навчального плану загальноосвітніх навчальних закладів (філологічний напрям), програми «Українська мова. 5-11 класи», Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти та затверджена Міністерством освіти і науки України [234].

У програмі акцентовано на виконанні таких завдань як поглиблене засвоєння основ лінгвістики, мовних одиниць сучасної української літературної мови, а також теорії мовленнєвої діяльності та практичному застосуванні мовних засобів у різних сферах і ситуаціях спілкування [234].

Для розв'язання поставлених завдань та надання шкільному курсу української мови більшої практичної спрямованості зміст чинної програми диференційовано на чотири взаємопов'язані змістові лінії: *мовну (лінгвістичну)*, *мовленнєву (комунікативну)*, *соціокультурну* та *діяльнісну (стратегічну)*. Проаналізуємо, які можливості для поглибленого вивчення морфології містить кожна з них.

Профільне навчання української мови, зокрема морфології, спрямовано на поглиблення знань учнів про граматичне і лексичне значення слова, про особливості словозміни й словотворення в українській мові, про синтаксичну функцію слів у мовленні, тому *мовна (лінгвістична)* змістова лінія базується на опрацюванні теоретичних понять мовної структури, зокрема морфологічної, фактів та закономірностей, що є основою для формування правильного уявлення учнів про структуру української мови загалом та морфології зокрема. Ця змістова лінія містить значні можливості для формування й розвитку в старшокласників умінь поглиблено опрацьовувати теоретичні питання мовної структури, творчий доробок учених-лінгвістів, письменників, діячів культури, аналізувати мову фольклорних і художніх творів, виконувати творчі завдання у процесі вивчення морфології. Тож *мовна (лінгвістична)* змістова лінія програми містить значні можливості для формування мовленнєвих умінь і навичок учнів у процесі вивчення морфології.

Мовленнєва (комунікативна) змістова лінія визначає зміст роботи над формуванням в учнів умінь сприймати усне і писемне мовлення, відтворювати, самостійно будувати усні та письмові висловлювання різних жанрів.

Для нашого дослідження важливим є те, що програмою враховано розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності, уміння вести лінгвістичні дискусії, зокрема такі, що стосуються морфологічних явищ; наводити приклади текстів видатних майстрів слова для вдосконалення власної літературної вимови, слідкуючи за граматично правильним уживанням частин мови; здійснювати аналіз текстів засобів масової інформації, реклами, промов письменників, учених та редагування тих, що мають помилки у вживанні частин мови або

морфологічних форм; конструювати власні виступи, діалоги і полілоги з дотриманням норм української літературної мови.

Задля збагачення словникового запасу, граматичної будови усного та писемного мовлення учнів програми орієнтують переважно на тексти художніх творів, багаті фразеологізмами, прислів'ями, приказками, крилатими висловами, емоційно-експресивною лексикою, що дозволяє широко використовувати міжпредметні зв'язки в навчанні (зокрема з українською літературою).

Культурологічна змістова лінія містить перелік культурологічних тем, що є джерелом розкриття монументальності та неповторності українського слова, а також розвитку сучасної мовної особистості та виховання громадянина української держави та реалізуються на кожному уроці української мови. Ця змістова лінія в поєднанні з комунікативною відіграє основну роль в організації пошукової роботи учнів для характеристики частин мови, сприяє підготовці виступів з повідомленнями про те чи те морфологічне явище, допомагає виявити сучасні морфологічні особливості на тлі давньоукраїнських, готувати письмові повідомлення з морфології на основі праць українських мовознавців тощо.

Діяльнісна змістова лінія передбачає систематичне вивчення морфології, що сприятиме глибшому оволодінню учнями нормами української літературної мови в процесі власної пізнавальної діяльності, яка базується на мисленнєвих прийомах і методах, як-от: аналіз, порівняння, узагальнення, моделювання тощо.

Водночас зазначимо, що нам видається програма дещо затеоретизованою, розробникам варто було увиразнити орієнтири на реалізацію функцій мовних одиниць, а також запропонувати матеріал, що репрезентує мовну гру, щоб на уроках учні мали змогу її пояснити або й спробувати самотійно створити зразки такої гри.

Потреба у реформуванні освіти сприяла тому, що у 2017 році вийшла *«Навчальна програма з української мови для профільного навчання учнів 10 –*

II класів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям, профіль – українська філологія 2017» авторів Л. Мацько, Т. Грубої, О. Семеног, Т. Симоненко, затверджена Міністерством освіти і науки України від 23.10.2017 № 1407 [64]. Ця програма розширила коло вимог до навчання української мови на профільному рівні. Виходячи із суспільних і освітніх функцій української мови, основна мета її вивчення полягає у вихованні «інтелектуально розвиненої, морально досконалої, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка відзначається готовністю до подальшого професійно орієнтованого навчання, спроможна самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та дієво їх реалізувати» [64, с. 3]. Програмою визначено основні завдання, а саме: «формування ціннісного ставлення до української мови як інтелектуальної, духовної, культурної цінності народу, поглиблення знань про мову як багатофункціональну знакову систему і суспільне явище шляхом усвідомлення основних процесів, що відбуваються в мові, досконало володіти нею в усіх сферах суспільного життя» [64, с. 4]. Для їх успішної реалізації застосовується низка сучасних наукових підходів (*особистісно орієнтованого, компетентнісного, комунікативно-діяльнісного, когнітивно-комунікативного, соціокультурного, текстоцентричного*), з-поміж яких особливу увагу надано *компетентнісному*, який передбачає опанування української літературної мови, «шляхом набутих умінь і навичок, важливих для всебічного розвитку особистості громадянина України» [64, с. 5], а також визначає здатність учнів практично реалізувати набуті знання у процесі навчання морфології. Зазначимо, що компетентнісний підхід спрямований на формування в учнів предметної та ключової компетентностей, які включають, крім знань, умінь, навичок, ще й ціннісний, поведінковий компоненти. З огляду на це вважаємо тлумачення компетентнісного підходу в програмі дещо звуженим.

Особистісно орієнтований підхід заохочує учнів до «самостійності у вивченні української мови», у тому числі й морфології [64, с. 6];

соціокультурний передбачає вивчення мови «крізь призму культури» [64, с. 7] та сприяє розвитку високодуховної мовної особистості; *когнітивно-комунікативний* допомагає старшокласникам усвідомлено опанувати знаннями про мову як систему, приділяючи при цьому велику увагу вивченню морфології; *комунікативно-діяльнісний* дає можливість «здійснювати пошук необхідної інформації з різних джерел, систематизувати її різними способами» [65, с. 12], тим самим впливаючи на розвиток інтелектуально-креативних здібностей учнів у процесі навчання морфології; а *текстотворчий* сприяє інтегруванню морфології з іншими розділами сучасної української літературної мови.

Для розв'язання поставленої мети та надання шкільному курсу української мови більшої практичної спрямованості зміст чинної програми диференційовано на чотири взаємопов'язані змістові лінії: *мовну (лінгвістичну)*, *мовленнєву (комунікативну)*, *соціокультурну* та *діяльнісну(стратегічну)*.

Мовна (лінгвістична) змістова лінія, як і в попередній програмі [234], визначає обсяг мовознавчих понять, фактів та закономірностей, що є основою для формування правильного уявлення про структуру української мови в усій сукупності її виявлень та забезпечують оволодіння літературним мовленням. Для нашого дослідження важливим є те, що ця змістова лінія розкриває значні можливості для опрацювання теоретичних питань з морфології, дає змогу виконувати завдання на «мовне вправлення, творчі завдання» [65, с. 14] та використовувати творчий доробок учених-лінгвістів. Означена змістова лінія передбачає системне вивчення сучасної української літературної мови, зокрема й морфології, «з урахуванням внутрішньорівневих, міжрівневих і міжпредметних зв'язків» [Там само], а також дає змогу вивчати морфологію на синтаксичній та текстовій основі.

У процесі навчання морфології учні можуть здійснювати цілеспрямований пошук інформації у джерелах різного типу і критично оцінювати її достовірність; робити висновки з прочитаного або почутого;

обґрунтовувати власну позицію з наведенням системи аргументів; аналізувати мову окремих персонажів, промови визначних діячів минулого і сучасності. Для цього в програмах виділено *комунікативну змістову лінію*. Ця змістова лінія в поєднанні з мовною відіграє основну роль у набутті учнями мовнокомунікативних умінь, що впливають на якість опанованих знань з морфології [67, с.18].

Соціокультурна змістова лінія є інтегративною, містить перелік культурологічних тем і має реалізуватися практично в усних висловленнях та текстах, які «віддзеркалюють національну культуру українського народу та подають кращі зразки світової культури» [63, с. 185] та впливають на духовний розвиток особистості, збагачують словниковий запас. Так, учням пропонують скласти рекламний флешмоб «Подорожуємо Україною», у якому потрібно описати 8-10 найвідоміших архітектурних пам'яток, назви яких утворені за допомогою суфікса *-ськ(ий)*; провести дослідження про їх творення та які фонетичні зміни при цьому відбулись.

Діяльнісна змістова лінія передбачає систематичний розвиток мисленнєвих здібностей у процесі навчання української мови, у тому числі й морфології. Ми вважаємо, що рушійною силою цієї діяльності може стати пізнавальний інтерес до навчання морфології української мови, а також потреба в самореалізації, саморозвитку, прагненні до самостійного вивчення морфології на профільному рівні – саме за таким принципом дібрано проблемні, пізнавальні та творчі завдання, на які кожен старшокласник повинен самостійно знайти відповідь. Після опрацювання теми «Граматичні категорії іменника» учні мають змогу практично перевірити власний рівень засвоєння теоретичного матеріалу учням пропонується підготувати диспут на тему: «Був би в хаті хліб, а все інше само налагодиться», у якому вони можуть висловити власні припущення, добираючи переконливі аргументи, уміти проводити дослідження та вилучати потрібну інформацію, користуючись різними джерелами, будувати власні висловлення, вести дискусії.

Логіка нашого дослідження потребувала аналізу підручників, оскільки чільне місце в освітньому процесі належить їм. Аналіз засвідчив, що досвід створення підручників для профільного рівня невеликий, адже перші підручники С. Карамана, О. Караман, М. Плющ, В. Тихоші були призначені для поглибленого вивчення української мови (2010 р.; 2011 р.; 2012 р.), уперше для профільного рівня підготовлено два підручники 2018 року (авторський колектив С. Караман, О. Горошкіна, О. Караман, Л. Попова; автори А. Ворон, В. Солопенко). Проаналізуємо їх докладніше.

Одним із таких підручників, рекомендованих у додатку до програми навчання української мови на профільному рівні, є *«Українська мова» для 10 класу: профільний рівень. М. Я. Плющ та ін., 2010*). Він містить одинадцять розділів, з-поміж яких «З історії розвитку української мови», «Фонетика української мови як учення про її звукову систему», «Українська орфоепія як учення про систему загальноприйнятих правил української літературної вимови», «Українська графіка» тощо. Старшокласники мають можливість поглиблювати та удосконалювати свої знання з різних розділів граматики української мови, у тому числі й морфології. Для нашого дослідження цікавим є розділ «Українська морфологія як розділ мовознавства про частини мови», який не дублює вивчене з морфології в основній школі, а подає теоретичні відомості (таблиці, лінгвістичні довідки, наукові коментарі) та практичні вправи, які допоможуть поглибити знання з морфології в спеціальних завданнях на дослідження мовних явищ і фактів, та містять повідомлення про історію вивчення частин мови, а також завдання на складні випадки вживання та написання різних частин мови, вчать доцільно використовувати виражальні можливості різних частин мови в усному й писемному мовленні. Крім того, автори підручника диференціюють вправи за рівнем складності: від репродуктивних до творчих. Разом із тим дібрано чимало вправ дослідницького характеру, а також вправ на текстовій основі, що містять цікаву пізнавальну інформацію. Нам імпонує думка О. Горошкіної про те, що «наявність у підручнику завдань різного характеру

дозволяє учителеві диференційовано підходити до організації їх виконання й перевірки» [56, с. 281].

Розділ «Українська морфологія як розділ мовознавства про частини мови» автори поділили на підрозділи, а саме: «Мовознавчі студії», у якому учні можуть повторити вивчене про частини мови, склавши лінгвістичні повідомлення (№636, №670 та ін.), довідки (№643, №661, №707, №721 та ін.), таблиці (№714, №749 та ін.), ставлячи один одному запитання (№648, №795 та ін.), з'ясувати, якою інформацією вони володіють повною мірою, а яка потребує доопрацювання (№771, №823, №841, №842 та ін.) або розширення шляхом аналізу висловлень учених-лінгвістів (№708, №805, №809 та ін.); «Практикум» допоможе удосконалити вивчене з морфології за допомогою різноманітних видів пошукових (№639, №646, №657, №665, №797 та ін.), вибіркових (№645, №671, №751, №759 та ін.), дослідницьких вправ (№673, №684, №754, №757, №801, №815 та ін.), вправ і завдань дискусійного характеру (№652, №796 та ін.), творчих (№650, №655, №681, №705, №799, №808, №817, №943, №945 та ін.); підрозділ «Спілкування» надасть старшокласникам змогу підготувати повідомлення про функції частин мови у текстах різних стилів, обговорити глобальні ситуації та дати аргументовану відповідь у вигляді повідомлень, творів, листів, діалогів, складання оповідань, гуморесок, віршів тощо, здійснювати пошукові дослідження на сайтах (№641, №747, №760, №793 та ін.), вказаних у підручнику (№640, №647, №666, №667, №687, №688, №712, №735, №934 та ін.); «Перлини фразеології» допомагають вивчати морфологію засобами народної мудрості, вміщеними у фразеологізмах, прислів'ях та приказках, відновлювати їх, доповнюючи запропонованими авторами частинами мови (ст. 286, 317, 340, 358, 362, 383).

Рубрика «Цікава перерва» розширює знання учнів про морфологію, також старшокласники мають змогу порівнювати граматичні особливості морфології сучасної української мови з мовами інших народів, допоможе учням зробити правильний вибір у визначенні роду іменників іншомовного

походження, подвійного роду (ст. 292), з'ясуванні стилістичної ролі числівників (ст. 346), дібрати приклади написання *не з дієсловами* у поетичній формі (ст. 363), утворити прислівники, пояснивши їх правопис (ст.385) тощо; перевірити свої знання з опрацьованої частини мови старшокласники можуть у підрозділі «Назустріч тестуванню», де мають змогу не лише виконати тести, а й скласти твір на одну із запропонованих тем, відредагувати речення, зробити морфологічний розбір однієї із запропонованих частин мови (ст.310-311, 328-329, 336-337, 347-348, 377-378, 390-391, 407-408), що є одним із етапів підготовки до підсумкової атестації. Підрозділ «Стилістика і культура мовлення» допоможе старшокласникам визначити стилістичні особливості іменників (№699-705), прикметників (№740-747), займенників (№762-764), числівників (№787-792), прислівників (№895-900), службових частин мови та вигуків (№936-942); у підрозділі «До джерел знань» автори підручника пропонують завдання, що спонукають старшокласників працювати з довідковою літературою, а також рекомендують список додаткової літератури з опрацьованої теми «Українська морфологія...» (ст. 409).

На наш погляд, навчальний матеріал підручника для 10 класу найбільш «насичений» завданнями та вправами, спрямованими не лише на засвоєння знань з морфології, а й на поглиблене їх вивчення у поєднанні з іншими розділами мовознавства: фонетикою (№711, №725, №843 та ін.), лексикологією (№653, №657, №663, №664, №678, №737, №814 та ін.), лексикографією (№673, №722, №730, №902 та ін.), фразеологією (№761, №918, №920, рубрика «Перлини фразеології» та ін.), словотвором (№644, №833 та ін.), синтаксисом (№656, №685, №710, №713, №772, №854 та ін.), орфографією (№654, №665, №672, №708, №727 та ін.) та пунктуацією (№639, №810, №814, №849, №852, №862 та ін.). Загалом у розділі «Українська морфологія як розділ мовознавства про частини мови» подано вправи аналітичного, синтетичного й узагальнювального характеру, що передбачають визначення й характеристику ознак самостійних і службових

частин мови; удосконалюють уміння правильно відмінювати іменники, прикметники, займенники, числівники, дієслова, враховуючи особливості словозміни та словотворення; помічати й виправляти помилки в написанні й уживанні різних частин мови; виконувати морфологічний аналіз самотійних і службових слів; готувати повідомлення про історію вивчення частин. Отже, цей підручник є важливим джерелом отримання додаткових знань для вивчення морфології на профільному рівні.

Заслуговує на увагу ще один підручник цих авторів – *«Українська мова» для 11 класу: академічний рівень, профільний рівень. С. Караман та ін.* [274]. У ньому вміщено достатню кількість тренувальних вправ, які допомагають узагальнити й систематизувати набуті учнями знання з різних розділів фонетики, орфоепії, орфографії, лексикології, морфології, синтаксису тощо. Особливий інтерес для нас представляє розділ «Морфологічні засоби стилістики». Теоретичні відомості у ньому подано у формі текстів-роз'яснень (№122, №167, №194 та ін.), узагальнювальних таблиць (№123, №140 та ін.) або лінгвістичних довідок (№131, №145, №160, №184 та ін.), рекомендованих сайтів (№128, №165-II та ін.), на яких вміщена цікава інформація про частини мови. Значну кількість вправ орієнтовано на самотійну роботу учнів (№135, №141-143, №173-I, №177 та ін.), автори дібрали також пошукові (№130, №136, №137, №162, №163, №197 та ін.), дослідницькі (№144, №185, №189, №202 та ін.), творчі (№129, №139, №165-I, №175, №176, №183, №193 та ін.), тестові завдання (рубрика «Назустріч тестуванню»), стилістичний експеримент (№164 та ін.), які спрямовані на визначення стилістичних особливостей кожної частини мови (№132, №133 та ін.). Вправи сприяють збагаченню словника старшокласників (№138, №161, №166, №173-II та ін.), формуванню орфографічних навичок у написанні частин мови (№124 та ін.), наприклад, виправлення помилок, пов'язаних із правописом прислівників, уживанням прийменників та сполучників тощо. Окрім того, тексти вправ є кращими зразками народнопісенної творчості, приповідок, жартів, творів вітчизняних і зарубіжних класиків, біблійних

джерел, що й створює додаткові можливості та бажання для вивчення морфології на професійному рівні.

Отже, завдання, запропоновані авторами підручника у розділі «Морфологічні засоби стилістики», допоможуть удосконалити вивчене з морфології з погляду стилістики, відшліфувати правопис частин мови, впорядковано формулювати власні лінгвістичні висловлювання, використовуючи виражальні можливості різних частин мови в усному й писемному мовленні. Тому цей розділ підручника, хоча й має академічний рівень, корисний для нашого дослідження, адже активно впроваджує провідні положення сучасного мовознавства й лінгводидактики у навчанні морфології української мови.

У 2018 році побачив світ ще один підручник для навчання української мови на профільному рівні «Українська мова (профільний рівень): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / С.О.Караман та ін. Харків: Ранок, 2018» та відповідає чинній програмі української мови (профільний рівень) [276]. Він складається з дванадцяти розділів, які можна вивчати у поєднанні з морфологією, стилістикою, культурою мовлення тощо. Для нашого дослідження цінним є розділ «Українська морфологія», адже містить рубрики, що спонукають учнів до виконання дослідницьких, творчих, пошукових завдань, зокрема одним із завдань «Мовного портфоліо» є підготовка учнями проєкту «Хрестоматія лінгвістичних мініатюр», що складатиметься зі стислих образних текстів, складених мовознавцями, письменниками та самими учнями, про частини мови.

Рубрика «Практикум» слугує своєрідним індикатором для перевірки вивченого про морфологію та інші розділи граматики у процесі виконання учнями практичних завдань. Для узагальнення й систематизації вивченого про частини мови, їхні морфологічні ознаки автори запропонували рубрики «Буду я навчатись мови золотої» та «Перевірте себе», при чому перша слугує своєрідним словником морфологічних термінів, містить таблиці для повторення частин мови, їхніх морфологічних та граматичних ознак, а друга

має для учнів логічні запитання задля перевірки теоретичних знань старшокласників з морфології.

Рубрика «Спілкування» допомагає десятикласникам висловити власне бачення на ту чи ту проблему та запропонувати шляхи її вирішення, наприклад, пояснити афоризм видатного українського письменника та філософа Г.Сковороди «З видимого пізнай невидиме». Зазначимо, що в підручнику є багато цитат видатних мовознавців та письменників-класиків, які учні мають коментувати, висловлюючи своє ставлення до сказаного, демонструючи при цьому не лише свої комунікативні здібності та культуру мовлення, а й уміння оперувати морфологічними мовними одиницями.

Більшість домашніх завдань, які пропонуються у підручнику, спрямовані на перевірку орфографічної грамотності старшокласників та умінь писати творчі завдання, вживаючи ті чи ті частини мови у різних формах. Крім того, вдома учні можуть виконати запропоновані авторами онлайн-тести. Також варті уваги такі рубрики як «Скористайтесь моделлю-опорою» та «Як правильно», де учні можуть звернути увагу на поради у вживанні й написанні частин мови, щоб уникнути найбільш розповсюджених помилок, як-от: якщо присудок виражений дієприкметником, дієприкметниковий зворот комами не виділяється.

Відзначимо, що певний обсяг мовознавчих відомостей, тексти до окремих завдань, тести на повторення вміщені авторами на QR-кодах.

Таким чином, завдання, запропоновані авторами, є не лише цікавими та креативними, а й сприяють розвитку пізнавального інтересу учнів.

Підручник авторів *Ворон А.А. та Солопенко В.А. Українська мова. Профільний рівень для 10 класу, 2018 року* [275] допоможе в опануванні мистецтва говорити («Культура спілкування»), містить низку розділів, спрямованих на удосконалення та свідоме запам'ятовування вивченого з української мови в основній школі, а також на сприйняття нового матеріалу. Для нашого дослідження цінною є добірка теоретичного матеріалу та практичних вправ з морфології. Так, старшокласники можуть пригадати

раніше вивчене та з'ясувати складні випадки у вивченні морфології, скориставшись рубрикою «Зауважте!». Наприклад, автори нагадують, що незмінювані іменники (*кіно, леді*) та іменники, що вживаються тільки в множині (*штани, Суми тощо*) до жодної з відмін не належать.

Деякі назви рубрик (*«Вчити самого себе – благородна справа», «Найкращий спосіб пояснити – це самому зробити», «Як парость виноградної лози, плекайте мову», «Єдиний шлях, що веде до знання, - це діяльність»*) є крилатими висловленнями відомих людей, які учні можуть використати як тему власного висловлення або вжити як цитату. Проте кожна з цих рубрик виконує власну функцію, спрямовану на розвиток знань учнів про морфологію як мовознавчу науку. Так, узагальнити вивчене з морфології, зробити порівняльний аналіз учні можуть за допомогою виконання вправ, які спрямовані на самовдосконалення набутих знань шляхом реалізації їх у практичні уміння (*«Вчити самого себе – благородна справа»*). Уміння аналізувати теоретичний матеріал, доповнюючи його власними коментарями та прикладами учні можуть, відповідаючи на проблемні запитання рубрики *«Найкращий спосіб пояснити – це самому зробити»*, а перевірити свої знання з морфології – за допомогою вправ, розміщених у рубриці *«Єдиний шлях, що веде до знання, - це діяльність»*. Також старшокласники мають можливість розширити свої знання про морфологічну систему, скориставшись цікавими фактами (*«Як парость виноградної лози, плекайте мову»*). Крім того, наприкінці параграфа вміщено стислі відповіді на проблемні запитання (*«Наш конспект»*) та контрольні запитання і завдання, якими учні можуть скористатись для закріплення знань з морфології та зорієнтовані у тому, що вони повинні знати і вміти з тієї чи тієї теми. Також для перевірки рівня засвоєння знань можна скористатись тестовими завданнями та аудіодиктантами, уміщеними під *QR-кодами* або написавши твір, у якому потрібно використати ті чи ті частини мови (*«Уява охоплює весь світ»*).

Відзначимо, що певний обсяг мовознавчих відомостей, тексти до окремих завдань, тести на повторення вміщені авторами на QR-кодах, водночас стверджуємо, що підручники містять невелику кількість вправ, що зумовлено вимогами до їх обсягу, тому сьогодні актуальним є використання посібників.

Цікавим для нашого дослідження є посібник «Мова наша – українська» (автори – Л. Мацько, Н. Голуб, Ю. Романенко та ін.) [80], що є допоміжним дидактичним засобом підготовки вчителів до уроку української мови та складається з десяти розділів, з-поміж яких нашу увагу привернув розділ «Морфологія». Дібраний авторами матеріал відповідає сучасним освітнім тенденціям. Так, розділ «Комунікативна розминка» не лише дає змогу учням висловити свою думку з приводу тих чи тих суперечливих запитань, а й пояснити мовні явища, які стосуються безпосередньо теми спілкування. Розділ «Тема для розмови» допомагає розширити коло для реалізації творчих здібностей учнів, пропонуючи провести лінгвістичний диспут, дослідження або спостереження над морфологічними мовними одиницями. Також у посібнику є велика кількість вправ на текстовій основі, які містять морфологічні завдання, пов'язані з іншими розділами мови, наприклад, виписати іменники-назви професій (тема 67, вправа 2); визначити стилістичні функції нестягнених форм прикметників (тема 74, вправа 4). Крім того, запитання, вміщені в розділі «Рефлексія і самоперевірка» допоможуть учителеві проконтролювати рівень засвоєння учнями певних морфологічних ознак самостійних і службових частин мови. Отже, посібник містить не лише теоретичний матеріал, а й велику кількість вправ, спрямованих на поглиблення знань учнів про українську мову.

Оскільки профільне навчання базується на цілеспрямованому та регулярному повторенні вивченого в основній школі з української мови, що реалізуються в закріпленні теоретичного та практичного матеріалу на уроках навчання морфології на етапі актуалізації або рефлексійному, прагненні учнів до самоосвіти та самоконтролю, пов'язаному з поглибленим вивченням

морфології української мови, то для нашого дослідження може бути цікавим *«Практикум з правопису української мови» І. Ющука* [312], адже цей посібник поєднує теоретичні положення, правописні правила, які містять достатню кількість правописних випадків та уточнень у тому числі й з морфології, які старшокласники можуть використати як джерело для перевірки власних знань з граматики української мови, виконавши тренувальні вправи. Їх автор поділив на кілька видів: із зашифрованими в них висловами (вправи з ключами), з відповідями наприкінці посібника, вправи, призначені для підсумкових диктантів та ін. Старшокласники можуть проконтролювати правильність виконання завдання або за допомогою «ключів», у яких зашифровані крилаті вислови, афоризми відомих філософів, учених, українських і зарубіжних письменників, або наприкінці посібника, де вміщені правильні відповіді. Це дасть змогу учням перевірити власні знання й уміння та, у разі потреби, виправити помилки, проаналізувати їх, а також ще раз уважно й вдумливо повторити теоретичний матеріал. Отже, такі завдання з відповідями для самоперевірки спонукають учнів до кращого запам'ятовування, виробляють уміння уважно ставитись до опрацьованого матеріалу, знаходити пояснення до своїх помилок, щоб уникнути їх надалі. Практика показує, що у процесі навчання української мови на профільному рівні належна увага надається внутрішньопредметним та міжпредметним зв'язкам.

Для узагальнення вивченого з морфології можна скористатись підручником *«Українська мова» для 10-11 класів О. Олійник* [179]. Прикметною ознакою підручника є вправи на текстовій основі – потужний засіб повторення вивченого з морфології у взаємозв'язку з орфографією, – оскільки містять завдання, пов'язані з правописом прислівників, сполучників, прийменників, часток. Так, перевірити рівень засвоєння знань старшокласники зможуть, виконавши практичні завдання на матеріалі, який визначається новизною, доступністю, наявністю виховного моменту. Такі завдання на текстовій основі подають цікаві відомості про народні традиції,

вірування, уривки з творів видатних митців слова, історичних діячів, науковців, тому допомагають формувати культуру усного та писемного мовлення учнів, виховувати повагу до українського слова. Погоджуємось з думкою О. Горошкіної, яка вважає, що «тематичний добір текстів чи окремих речень з різних жанрів фольклору, змістовних уривків з художньої, науково-популярної, публіцистичної літератури, лексична різноманітність дають змогу вчителю поглиблювати й закріплювати передбачені програмою уміння й навички, як-от: теоретичні знання, збагачення мовлення учнів, удосконалення вмінь логічно та послідовно викладати думки, виховання любові до своєї Вітчизни, до рідної мови, української культури» [56, с.279].

Крім того, авторка об'єднує написання складних іменників, прикметників, числівників (ст.136-138), прислівників (ст.161-162), сполучників (ст.178), прийменників (ст.192), часток (ст.202-203) у таблицю, де подає узагальнено теоретичний матеріал, у якому учні мають змогу повторити конкретні правописні правила та проаналізувати всі приклади до них. На нашу думку, групування складних випадків написання різних частин мови допомагає учням краще засвоїти правописні норми та перевірити свої знання шляхом виконання практичних завдань на кожне з правил, а також пояснити правопис правилом.

У підручнику внутрішньопредметні зв'язки реалізовано у практичних вправах, які доповнюють завдання з морфології завданнями з орфографії та пунктуації, що допомагає учням не лише краще узагальнити і систематизувати знання з морфології, удосконалити їхню орфографічну й пунктуаційну грамотність, а й удосконалити свої практичні уміння та навички, довівши їх до автоматизму, а міжпредметні зв'язки прослідковуються у виконанні завдань на текстовій основі та допомагають формувати як правописні, так і комунікативні здібності учнів, а також виховувати культуру мовлення засобами морфології.

Особливої уваги заслуговує навчальний посібник *С. Карамана «Методика навчання української мови в гімназії»* [105], оскільки містить

багато важливої для нашого дослідження інформації. Так, у розділі «Урок як основна форма організації навчання мови автор пропонує оригінальні моделі фрагментів уроків узагальнення та систематизації вивченого про відмінювання та правопис числівників, у яких вміщено узагальнювальні таблиці, опорні схеми, які можуть допомогти учням повторити вивчене про числівник, вправи на закріплення теоретичного матеріалу, алгоритм морфологічного розбору числівника. У розділі «Проблемність у навчанні» вивчення роду іменника подано блоками, що дасть учням змогу опрацювати матеріал за лінійним принципом від простого до складного. Так, у блоці I звертається увага на те, що рід іменників виражений чотирма способами: лексичним, морфологічним, словотворчим та синтаксичним. У блоці II дано пораду при визначенні роду іменників звертати увагу не лише на закінчення, а й суфікси (*козлик, водиця, хлопча*). Крім того, автор наголошує, що деякі іменники формально мають тільки один рід (чоловічий або жіночий: *професор, доцент, особа, людина*) та просить запам'ятати рід таких іменників: *біль, Сибір, кір, дріб, насип, пил, тюль* (чол. рід), *тополя, путь* (жін. рід). У блоці III автор зазначає, що іменники спільного роду позначають осіб обох статей та можуть бути виражені формою граматичного чоловічого роду (*професор, лікар, лауреат*) або формою граматичного жіночого роду (*сирота, бідолаха, плакса*). Рід незмінних іменників визначається за його лексичним значенням. Родова віднесеність незмінюваних власних назв залежить від граматичного роду означуваних ними загальних назв, тобто відбувається співвіднесеність роду та виду: ріка Міссісіпі (ж.р), озеро Тельбін (с.р) тощо. Також у блоці IV значне місце відведено проблемно-пошуковим завданням та практичним порадам автора. Тому, на наш погляд, цікавими є вправи проблемного характеру, які містять авторські коментарі щодо визначення старшокласниками роду іменників, наприклад, ті, де він звертає увагу на паралельні форми роду (фальш – фальшу – фальшем (ч. р.), фальш – фальші – фальшю (ж. р.). Автор посібника вважає, що в процесі

практично-пошукового навчання учні швидко зможуть визначити рід складних іменників навіть у завданнях вищого рівня складності.

Водночас аналіз засвідчив, що, попри наявність нечисленних навчальних видань, не втрачає актуальності проблема розроблення підручників, посібників, спрямованих на репрезентацію комунікативного аспекту традиційно затеоретизованого морфологічного матеріалу.

Цінними для нашого дослідження є дисертації О. Андрієць, О. Горошкіної, Т. Горохової, Т. Грубої, С. Карамана, С. Омельчука, О. Полінок, М. Якимчук. Так, у докторській дисертації С. Омельчука *«Методика навчання морфології української мови в основній школі на засадах дослідницького підходу»* проаналізовано вимоги до навчання морфології, вміщені у програмах з 1932 по 2013 роки. У процесі аналізу науковець установив, що кількість годин на вивчення кожної частини мови почали визначати лише у 40-х роках ХХ ст. [191, с. 234]. Цінним для нашого дослідження став висновок С. Омельчука, що «стратегія і тактика в навчанні морфології» змінювалась від такої, що базувалась на вивченні функцій та граматичних категорій частин мови (30-і рр. ХХ ст.) до такої, що ґрунтувалась на розвиткові граматичного мислення, формуванню якого сприяв добір вправ дослідницького характеру, розрахованих на свідоме застосування вивченого теоретичного матеріалу на практиці (поч. з 40-х рр. ХХ ст.), а вже у 50-і рр. ХХ ст., зосереджувалась увага на виробленню в учнів орфографічних та пунктуаційних умінь, також були окреслені лінгвістичні основи шкільної морфології української мови й лінгводидактичні передумови навчання її на засадах дослідницького підходу. У 80-х роках ХХ ст. відбувалась класифікація вмінь учнів з мови на спеціальні та загальнодидактичні, останні, у свою чергу, диференціювали на навчально-мовні, правописні, нормативні та комунікативні, а програми кінця ХХ – початку ХХІ ст. акцентували увагу на пізнавальній та творчій самостійності учнів [191, с. 234].

З-поміж основних завдань навчання морфології С. Омельчук визначає «активізацію розумової діяльності учнів, вироблення в них умінь спостерігати, систематизувати, аналізувати явища й робити відповідні висновки, розвиток творчих здібностей» [191, с. 239]. Ці завдання успішно реалізуються на уроках навчання морфології за допомогою різноманітних методів та прийомів, які автор чітко розмежовує, не допускаючи їхньої взаємозаміни. За допомогою проведеного з учителями анкетування автор з'ясував, що освітяни надають перевагу інтерактивним, проблемно-пошуковим та дослідницьким методам. При цьому було надано результати апробації методики навчання морфології української мови в основній школі на засадах дослідницького підходу та рекомендовано для подальшого впровадження в освітній процес.

Кандидатська дисертація *С. Карамана «Лінгводидактичні основи поглибленого вивчення української мови в середній школі»* [104] містить чітко структуровану інформацію про диференціацію навчання та розроблену власну методику поглибленого вивчення української мови, яку певною мірою можна застосувати і в процесі навчання морфології. Дослідник слушно вбачає поглиблене вивчення української мови в удосконаленні змісту, форм і методів та вів пошуки шляхів посилення практичної спрямованості, що потребували перегляду системи навчання української мови. Автор висуває гіпотезу про те, що ефективність поглибленого вивчення української мови підвищиться за рахунок систематизації вивченого матеріалу на основі теоретичних положень, мовних понять і правил, з використанням узагальнюючих схем, таблиць, текстів-опор тощо. Також дослідник наголошував на диференціації навчально-виховного процесу як одному із важливих чинників удосконалення та розвитку пізнавальних та творчих здібностей учнів, адже, на думку автора, «поглиблений курс вивчають обдаровані та здібні діти» [104, с. 9], а диференційоване навчання допомагає краще оволодіти предметом на різних рівнях.

Найбільш істотною для вибору рівня навчання учнів української мови автор вважає методичну систему, а саме: сукупність цілей, змісту, методів, форм і засобів, але програма, на думку автора, потребує доопрацювання, адже не відповідає вимогам поглибленого засвоєння теоретичних і практичних знань з української мови.

У дисертації представлено три авторські проекти програми для шкіл (класів) з поглибленим вивченням української мови. Перший укладено з певними «змінами в змісті, структурі та розподілі навчальних годин», «шляхом поглиблення теоретичних відомостей та вироблення практичних умінь і навичок», другий – передбачає «вільний вибір спецкурсу з української мови або поглибленого вивчення окремих розділів», третій проект забезпечував вивчення поглибленого курсу української мови «укрупненими логічно завершеними частинами з використанням узагальнюючих схем, таблиць, унаочнених конспектів» [104, с.17]. Для поліпшення технології поглибленого вивчення української мови автор пропонує розроблення власної методики навчання, яка, на його думку, є ефективною й робить предмет цікавим. Так, шляхом проведення експериментів за розробленою варіантною програмою та з урахуванням власних методичних розробок, автор довів ефективність власних розробок та показав їхній вплив на розвиток творчої активності учнів. Кінцеву мету такого навчання автор вбачав у формуванні в учнів міцних теоретичних умінь та навичок, які вони могли б використати на практиці для підготовки до вибору своєї майбутньої професії.

Аналіз теорії та практики диференційованого навчання *С. Караман* продовжив у дисертації на здобуття ступеня доктора педагогічних наук «Зміст і технології навчання української мови в гімназії» [103]. У здійсненні диференційованого навчання української мови важливу роль, на думку автора, відіграє оволодіння різними рівнями навчального предмета, вибір яких залежить від методичної системи та підбору завдань посильної складності з урахуванням одного із рівнів навчальної програми [103, с.2].

Крім того, особливу увагу в дисертації приділено проблемам формування мовленнєвих умінь та навичок учнів, підбором форм і методів, які є найбільш ефективними у процесі навчання української мови в гімназії (була розроблена та впроваджена в практику методика розвитку дослідницьких і творчих здібностей учнів на засадах інтеграції), а також наголошується на впровадженні спеціально розробленої дидактичної моделі навчання здібних і обдарованих учнів. Особливе місце відведено практичному засвоєнню мовного матеріалу. Автором було розроблено два варіанти програми, що дають змогу відповідно до фахового рівня та майстерності вчителя і підготовленості учнів, поглиблено вивчати українську мову. Перший варіант програми ґрунтується на лінійному, модульному та спіральному принципах, що дає змогу вивчати програмовий матеріал шляхом поступового розширення і поглиблення теоретичних відомостей, вироблення практичних умінь і навичок, виділення тем, розділів для узагальнення, повторення та закріплення [103, с.15]. Другий варіант передбачає навчання української мови не за лінійним принципом, а шляхом поглибленого вивчення укрупнених логічно завершених частин з використанням узагальнюючих схем, таблиць, опорних конспектів тощо [103, с. 16]. Така програма потребувала від автора створення нових підручників та посібників, які успішно пройшли апробацію учителями України. Також було розроблено систему, яка охоплювала всі етапи уроку та дозволяла вчителям комбінування різних методів і прийомів навчання, видів наочності, ілюстративного та дидактичного матеріалу.

Дослідження, проведені С. Караманом, цінні для нашого дослідження, адже автор репрезентує теоретичні та практичні взаємозв'язки різних розділів граматики, зокрема морфології з синтаксисом та звертає увагу на особливості засвоєння гімназистами граматики, виділяючи при цьому деякі принципи відбору синтаксичного матеріалу для уроків, з-поміж яких і «принцип морфологічної вираженості». Науковець переконує, що «морфологія і синтаксис найповніше виявляють ознаки мови як цілісної

системи. Під час вивчення морфологічних категорій обов'язково враховуються синтаксичні ознаки, а синтаксичні ознаки обумовлюються певними морфологічними властивостями» [103, с.23].

У дисертації *О. Горошкіної «Методика навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах III-го ступеня природничо-математичного профілю»* наголошено на тому, що сучасним учням «мова потрібна не як сукупність правил, а як засіб самоформування й самовираження особистості» [59, с. 56], адже реалії сучасного життя вимагають від них «досконалого володіння різноманітними видами мовленнєвої діяльності, уміння кваліфіковано вести бесіду, відчувати себе впевнено й комфортно в будь-яких ситуаціях» [59, с. 57]. Дисертантка звертає увагу на те, що «системне засвоєння мовних одиниць є підґрунтям для формування мовленнєвих умінь» [59, с. 89], які сприятимуть високій результативності під час освітнього процесу, оскільки мова має точки дотику з усіма шкільними предметами, адже є засобом їх вивчення й засвоєння.

Належну увагу дослідниця звернула на системне вивчення частин мови у різних стилях мовлення на текстовій основі та їхню функціональність в умовах спілкування, що сприяє вдосконаленню культури мовлення старшокласників, розробила систему вправ, які можуть бути реалізовані з урахуванням зв'язків морфології з орфографією, лексикологією, синтаксисом, стилістикою, риторикою [59, с. 129]. Продуктивною вважаємо наукову позицію, що «слово є основою при вивченні морфології як системи частин мови, складової граматики, мовної системи та містить у собі сліди уявлень цілого народу й окремої людини про світ, відбиває його історичне життя» [59, с. 51]. Крім того, авторка звертає увагу на функціонально-стилістичний синтаксис, який пов'язує «лексику, граматику і текст» [59, с. 52], адже саме «текст дає можливість побачити функції того чи того мовного явища» [59, с. 184], а також допомагає застосовувати дослідницькі завдання для підвищення позитивних результатів на уроках вивчення

української мови, які залежать також від правильно вибраних учителем засобів навчання (форм, методів і прийомів, принципів тощо) [59, с. 252].

У кандидатській дисертації *О. Андрієць «Методика опрацювання науково-навчальних текстів у старших класах з поглибленим вивченням української мови»* окреслено методичні підходи до опрацювання науково-навчальних текстів, у яких автор визначила лінгвістичні засади опрацювання науково-навчальних текстів у старших класах з поглибленим вивченням української мови [4]. Погоджуємось з дослідницею, що результативність роботи з науково-навчальними текстами залежить від методики викладання поглибленого курсу української мови, уміння вчителя добирати найбільш ефективні методи, прийоми та засоби навчання. З-поміж багатьох методів, які використовують у роботі з текстом, автор виділяє *методи теоретичного вивчення мови* (усний виклад учителем матеріалу (лекція), бесіда, спостереження учнів над мовою, робота з підручником, метод вправ), а також *інтерактивні та імітаційні* методи, які, на думку дослідниці, активно впливають на наукове спілкування старшокласників, сприйняття та відтворення навчальних текстів, допомагають у побудові власних міркувань наукового змісту. Нам імponує думка щодо методів роботи з текстом, оскільки ми теж використовуємо такі методи у своєму дослідженні над морфологічними явищами. Аналіз наукової літератури, підручників, посібників, спостереження над роботою вчителів, проведені О. Андрієць, довели, що роботі з текстом, особливо наукового змісту, не надається належна увага. Саме тому були виділені рівні опрацювання науково-навчальних текстів учнями старших класів: *високий, достатній, середній і низький*. Опрацювання результатів різнорівневих завдань з текстом і дали підстави говорити про необхідність створення спеціальної методики опрацювання науково-навчальних текстів у старших класах з поглибленим вивченням української мови. Для цього авторкою було розроблено програму, що відображає методику роботи з науково-навчальними текстами у старших класах з поглибленим вивченням української мови; створено

лінгводидактичну модель експериментального навчання [4]. Таке експериментальне дослідження показало, що учні, які навчалися за розробленою автором методикою, виявили вищий рівень сформованості комунікативних умінь і навичок під час опрацювання науково-навчальних текстів, ніж старшокласники контрольних класів.

Дисертація *О. Полінок «Формування граматичної компетентності учнів 10 класу з використанням методу проєктів у процесі навчання української мови»* спрямована на пошук оптимальних шляхів засвоєння десятикласниками граматичних відомостей з української мови та розробку методики формування граматичної компетентності учнів на уроках української мови з використанням методу проєктів [219]. Авторка удосконалила форми, методи, прийоми навчання української мови учнів старших класів, зокрема описала особливості реалізації методу проєктів на уроках української мови в процесі формування граматичної компетентності учнів 10 класу. Установила, що дослідницькі проєкти максимально наближені до ґрунтовних наукових досліджень та потребують диференційованого підходу до учасників під час розподілу завдань на різних етапах роботи. Також було з'ясовано, що прикладні проєкти з української мови є практичною частиною дослідницьких, оскільки потребують використання методів наукового дослідження. Кінцевий продукт прикладних проєктів авторка вбачала в тематичних міні-словниках, невеликих за обсягом збірниках диктантів, мовних кросвордах, алгоритмах, ігрових проєктах тощо. Таким чином було створено особливе розвивальне середовище, яке забезпечило стійку мотивацію навчальної діяльності десятикласників у процесі формування граматичної компетентності, що сприяло виробленню самостійної роботи учнів, а також пошукової діяльності задля досягнення очікуваного результату. У дисертації також особливе місце було відведено міжпредметним, творчим, дослідницьким проєктам, що створювало для учнів умови пошуку, дослідження, розв'язання проблеми.

Оскільки ми вважаємо роботу з текстом одним із найефективніших засобів підвищення морфологічної компетентності старшокласників, то на особливу увагу заслуговує кандидатська дисертація *Т. Горохової «Формування граматичної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури на засадах текстоцентричного підходу»*, у якій авторка орієнтує на навчання граматики з урахуванням когнітивного, комунікативного та лінгводидактичного потенціалу навчальних текстів як засобу формування граматичної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури [68]. Для цього Т. Гороховою було розроблено систему вправ і завдань на засадах текстоцентричного підходу та визначено роль практичних занять, побудованих на аналізі текстів, що сприяють поглибленню, закріпленню і систематизації вивченого з морфології та синтаксису, а також успішному формуванню граматичної та комунікативної компетентностей майбутніх учителів української мови і літератури [68]. Ми погоджуємося з думкою Т. Горохової, що найбільш продуктивним для систематизації, аналізу та продукування граматичних одиниць є текстоцентричний підхід до навчання української мови, зокрема й морфології [68].

У дисертації *Т. Грубої «Методика формування мовної особистості старшокласника на уроках української мови (профільний рівень)»* запропоновано авторську методику навчання української мови (профільний рівень), яка охоплює форми організації навчання (стандартні й нестандартні уроки), методи, засоби професійно орієнтованого навчання.

Дослідниця належним чином обґрунтувала, що ефективність організації профільного навчання української мови залежить від умотивованого відбору лінгводидактичного інструментарію, зокрема форм, методів, засобів навчання. Провідним методом навчання української мови в профільних класах визначає метод вправ, «який гармонійно поєднується на уроці з групами інтерактивних методів, ситуаційним, проєктним, груповою, парною й індивідуальною формами навчання» [71]. У роботі акцентовано, що в профільній школі вивчення мовних явищ має здійснюватися засобами

міжпредметної інтеграції, що забезпечує використання дидактичних матеріалів з української і зарубіжної літератур, профільних дисциплін, дозволяючи учням спостерігати за функціонуванням мовних одиниць у текстах різних типів і стилів мовлення. Ми підтримуємо таку наукову позицію й вважаємо її прийнятною для навчання морфології на профільному рівні. Дисертантка, спираючись на результати експерименту, відзначає роль самостійної роботи учнів, яку потлумачує як вид пізнавальної діяльності, важливий складник навчально-виховного процесу вивчення української мови, одну з умов формування мовної особистості та предметної і ключових компетентностей учнів профільних класів [71].

Отже, навчання морфології на профільному рівні за чинними підручниками й посібниками має сприяти формуванню компетентної особистості випускника, здатного до здобування інформації, роботи з нею, а також швидкої адаптації до змін в усіх сферах життєдіяльності. Аналіз наявного навчально-методичного забезпечення засвідчив, що нині розроблено кілька альтернативних підручників, рекомендованих галузевим міністерством до використання в освітньому процесі, автори яких прагнули реалізувати вимоги Державного стандарту, чинних програм та адекватно відреагувати на соціальні виклики. Водночас не втрачає актуальності розроблення методики навчання морфології на профільному рівні, спрямованої на формування компетентного мовця.

2.2. Організація констатувального етапу педагогічного експерименту

Мета констатувального етапу педагогічного експерименту – з'ясувати проблемні аспекти в практиці навчання морфології української мови учнів 10 класу закладів загальної середньої освіти (профільний рівень); установити рівень морфологічних знань та сформованих морфологічних умінь і навичок

учнів як стартову умову експериментально-дослідного навчання за розробленою методикою.

Задля перевірки рівня засвоєння морфологічних знань, сформованості морфологічних умінь і навичок було проведено *констатувальний зріз* у чотирьох школах м. Києва. Разом в експерименті взяли участь 326 учнів десятих класів.

Рівень засвоєння знань, умінь та навичок учнів з морфології перевірявся на основі розроблених нами завдань, а саме: тестів, вправи на текстовій основі та творчої роботи.

Спочатку учням було запропоновано дванадцять тестових завдань для швидкої перевірки рівня засвоєння знань з морфології (див. Додаток А).

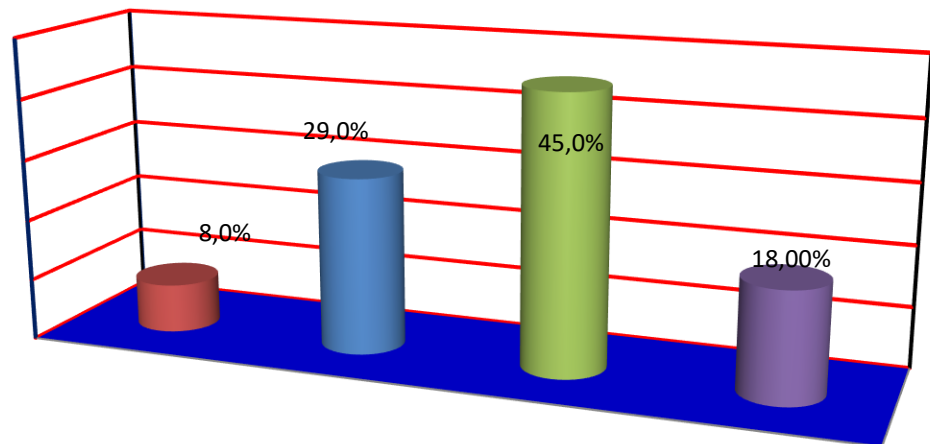
Проаналізуємо докладніше якість виконання учнями тестових завдань учнями. Так, виконуючи завдання *першого тесту* 35 % учнів довели, що вміють визначати закінчення іменників другої відміни чоловічого роду в родовому відмінку, тому правильно визначили варіант відповіді, але більшість учнів обох класів (65 %) помилились у виборі правильної відповіді. Результати виконання *другого тесту* показали, що пересічно 13 % учнів не знають, які іменники вживаються лише в множині, не зважаючи на те, що деякі з них мають одиничні поняття, наприклад, Альпи, Черкаси. Відповідаючи на запитання *третього тесту*, 50 % учнів правильно відповіли на запитання тесту, продемонструвавши тим, половина учнів уміє правильно визначати присвійні прикметники. У *четвертому тесті* 21 % учнів помилились в узгодженні іменника з числівником, уважаючи словосполучення «півтора місяці» за правильний варіант відповіді, не врахувавши того, що числівник «півтора» вживається з іменником у родовому відмінку; 11 % десятикласників визначили за правильну відповідь словосполучення «два бухгалтера», забуваючи, що в поєднанні з кількісним числівником *два* іменники у множині мають закінчення *-и*, тому правильно говорити «два бухгалтери»; 19 % учнів, усупереч правилу, що іменник *раз* у поєднанні з числівником має форму *рази*, не побачили помилки у закінченні

іменника *«раз»*. Водночас правильно відповіли на запитання тесту *три фахівці* 50% старшокласників. Визначення І дієвідміни також не викликали в учнів особливих складнощів, тому 61 % старшокласників *дав* правильну відповідь у *п'ятому* тестовому завданні. Лише 44 % учнів правильно вибрали рядок *шостого* завдання, у якому всі дієприкметники є активними. Крім того, 36 % старшокласників припустилися помилок у виконанні *сьомого тестового* завдання на визначення недоконаного виду дієприслівників, інші учні вдало впоралися із цим тестовим завданням. Відповідаючи на *восьме* запитання тесту про написання прислівників разом, більшість учнів (57 %) помилились у визначенні правильної відповіді. Складним виявився *дев'ятий тест*, адже 52 % учнів не змогли правильно визначити рядок, у якому є помилка у визначенні розрядів займенників. Тому правопис прислівників та визначення розрядів займенників, на наш погляд, потребують повторення. Не помилились у визначенні сурядного сполучника в реченні *десятого тесту* 67 % учнів. 24 % учасників тестування безпомилково визначили рядок у *одинадцятomu тесті*, де всі частки пишуться через дефіс, але більшість учнів помилково обирали інші варіанти відповідей, що говорить про недосконале засвоєння старшокласниками правопису часток. 43 % десятикласників упорались з *дванадцятим тестом*, визначивши речення, у якому вжито етикетний вигук. Таким чином аналіз результатів виконаного тестування засвідчив, що більшістю учнів були допущені помилки у першому, четвертому, восьмому та дев'ятому тестових завданнях, тому для підвищення результативності виконання цих завдань потрібно продовжувати систематично удосконалювати знання і вміння старшокласників про відмінкові закінчення іменників чоловічого роду другої відміни, узгодження числівників з іменниками, правопис прислівників разом та визначення розрядів займенників.

Результати виконання тестів учнями ми диференціювали за чотирма рівнями: *високим* (10-12 балів), *достатнім* (7-9 балів), *середнім* (4-6 балів) та *елементарним* (1-3 балів). Зазначимо, що кожне тестове завдання

оцінювалось в один бал, тому дванадцять запитань тесту дорівнювали дванадцятьом балам.

Наводимо результати виконання тестування учнями вигляді діаграми

	Високий	Достатній	Середній	Елементарний
Ряд 4				18,00%
Ряд 3			45,0%	
Ряд 2	8,0%			
Ряд 1		29,0%		

Діаграма 2.2.1. Результати виконання учнями тестових завдань

Роботу з текстом ми вважаємо ефективною у процесі перевірки вивченого з морфології, оскільки вона уможлиблює контроль рівня засвоєння учнями знань про функціонування морфологічних одиниць і категорій, в основу яких покладено зв'язки морфології з орфографією та синтаксисом, а також застосування тих чи тих морфологічних одиниць у процесі написання творчої роботи, що сприяє розвитку творчого потенціалу учнів. Наведемо приклад вправи на основі тексту, що включала чотири граматичні завдання для перевірки вивченого з морфології.

1) Прочитайте текст. Зніміть риски, замість крапок поставте потрібні літери, записавши слова правильно (1бал), з'ясуйте частиномовну належність цих слів (1 бал). Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення (1 бал).

Ліс ще дрімає в перед/ранішній тиші... Не/порушно стоять дерева, загорн..ні в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо на/вкруги, мертво... Лиш де/не/де прокине..ся пташка, не/невним голосом обізва..ся зі

свого затишку. Ліс ще дримає, а з синім небом уже щось діє..ся: воно то блідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов од радощів. Небо міни..ся, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу... Стрепенувся в/решті ліс і собі заграв... Зашепотіли збудж..ні листочки, оповідаючи сни свої, зам..тушилась у травиці к..машня, розітнулося в гущині голосне щєб..тан..я й полинуло високо – туди, де небо міни..ся, де небо грає всякими барвами... (М.Коцюбинський).

Завдання до тексту.

2) З наведених прикметників випишіть ті, що не мають ступенів порівняння.

Досвідчений, блідий, свіжий, лисий, білявий, готовий, синій, дрібненький, гарний, вологий (1 бал).

3) Знявши rischi, запишіть слова правильно (6 балів).

Унтер/офіцер, двохсот/двадцяти/п'яти/річний, на/проти вагу, сіро/голубий, червоно/гарячий, хтозна/де, все/ж/таки, скажи/но, на/добра/ніч, раз/у/раз, пів/яблука, радіо/передача, лісо/стен, немов/би/то, глухо/німий, будь/у/кого, на/жаль, сім/десяти/восьми/тисячний, у/міру/того/як, ото/ж/то, пів/відра, не/до/речно, не/до/речі.

4) виправте помилки у наведених словосполученнях та запишіть їх правильно (2 бали).

- На випадок потреби –
- На протязі дня –
- Іти за грибами –
- Без п'ятнадцяти дев'ять –

Таким чином за виконання цього завдання учні можуть отримати 12 балів.

Творча робота. Підтвердіть або спростуйте думку Леонардо да Вінчі: «Природа так про все подбала, всюди ти знаходиш, чого навчатися в неї» (12 речень), уживаючи сполучники, визначте їхні семантико-синтаксичні функції (12 балів).

Виконання *першого завдання* дало змогу перевірити засвоєння учнями матеріалу з морфології у поєднанні з орфографією та синтаксисом. Аналіз учнівських робіт показав, що 38% старшокласників упорались з його виконанням. Але у більшості учнів все ж виникли труднощі в написанні слів, а саме: 32 % учнів допустили помилки в написанні прислівників *навкруги, де-не-де*; 10 % неправильно написали *-ться* у дієсловах: *прокинеться, обізветься, діється, минеться*; 35 % помилились з вибором літери в ненаголошених голосних *е, и* у словах *заметушилась, щебетання, збуджені, загорнені*; 45 % учнів неправильно визначили частиномовну приналежність слів *в передранішній, загорнені, непевним*. Також проблеми виникли у визначенні прислівників, адже 26 % старшокласників загалом не визначили цю частину мови. 11 % учнів помилились у визначенні синтаксичної ролі частин мови у поданому реченні *Лиш де/не/де прокине..ся пташка, не/певним голосом обізве..ся (із, зі) свого затишку*. Так, не всі старшокласники правильно визначили синтаксичну роль слова *непевним*, не визначили синтаксичну роль службових частин мови *лиш* та *зі*, не зважаючи на те, що у реченні вони є тим самим членом речення, що й слово, до якого вони належать.

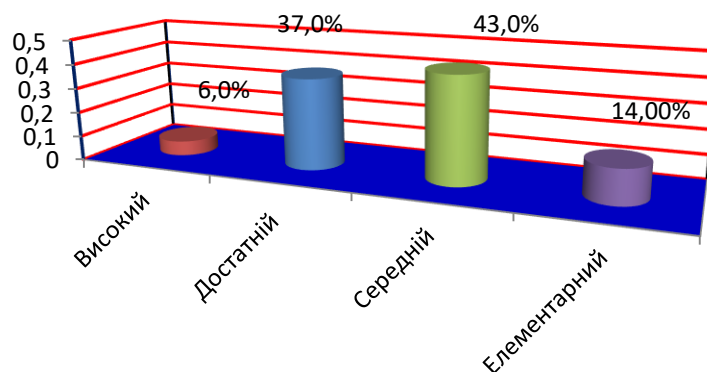
Більшість учнів (52 %) виконали *друге завдання* правильно, визначивши абсолютні прикметники, від яких не творяться вищий і найвищий ступені порівняння (*лисий, готовий, білявий, дрібненький*), проте 10% не впорались із завданням, показавши тим самим низький рівень засвоєння знань з цієї теми. Аналізуючи виконання *третього завдання*, у якому учні, знявши risks, повинні були записати слова правильно, ми зробили висновок, що найважчими для учнів виявилися орфограми: слова з *пів* (*пів яблука, пів відра*), складні іменники, утворені за допомогою сполучного звуку від двох іменникових основ (*лісостеп*), складні слова, першою частиною яких є кількісний числівник (*двохсотдвадцятип'ятирічний*), складні прикметники, у яких першим компонентом є прислівник (*глухонімиий*), написання прислівників разом і

окремо (*раз у раз, недоречно, на противагу, на жаль*), написання разом порядкових числівників на -сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний (*сімдесятивосьмитисячний*), написання складних прикметників (*з-під*), написання складених сполучників через дефіс і разом (*отож-то, немовбито*), правопис часток (*все ж таки, скажи-но*). Значна частина старшокласників допускає морфологічні помилки, які, на наш погляд, спричинені незнанням правил та супроводжуються порушенням граматичних норм української літературної мови, наприклад, змішування форм російської та української мов (*на наступній неділі* замість *наступного тижня*), заміна однієї частини мови іншою (*мандруючий сюжет* замість *мандрівний сюжет*) тощо.

Для з'ясування рівня засвоєння знань з морфології та вмінь користуватись морфологічними мовними одиницями учням було запропоновано *четверте завдання*, що передбачало редагування наведених словосполучень. Аналіз його перевірки засвідчив, що 54 % учнів припустилися помилок. Так, 23 % учнів не врахували той фактор, що слова *випадок (подія)* та *раз* не є взаємозамінними, тому літературно правильно було б сказати *зі мною стався прикрий випадок*, але *на випадок потреби* буде порушенням норми, адже потрібно говорити *в разі потреби*. Словосполучення *на протязі дня* є граматично неправильним, адже іменник *протяг* означає різкий струмінь повітря, що продуває приміщення крізь щілини або відчинені вікна, двері тощо, тому 65 % учнів відредагували його, написавши правильний варіант *протягом дня*, оскільки прислівник *протягом* уживається на позначення дії, яка триває упродовж певного часу. 57 % учнів виправили помилку в словосполученні *іти за грибами* на правильний варіант *іти по гриби*, адже якщо йдеться про мету дії, то потрібно вживати прийменник *по*. Часто учні на запитання «Котра година?» роблять граматичні помилки у відповідях, тому ми запропонували їм виправити помилку в словосполученні *без п'ятнадцяти дев'ять*. Перевірка учнівських робіт

показала, що лише 15% учнів виправили помилку, записавши правильну відповідь за п'ятнадцять хвилин дев'ята.

Таким чином за правильне виконання всіх завдань вправи учні отримують дванадцять балів. Результати констатувального зрізу зображено в діаграмі.

	Високий	Достатній	Середній	Елементарний
Ряд 4				14,00%
Ряд 3			43,0%	
Ряд 2	6,0%			
Ряд 1		37,0%		

Діаграма 2.2.2. Узагальнені результати виконання другого-четвертого завдань констатувального зрізу

П'яте запитання було творчим та полягало у написанні твору, у якому учні повинні були підтвердити або спростувати думку Леонардо да Вінчі: *«Природа так про все подбала, всюди ти знаходиш чому вчитися в неї»*. На наш погляд, такі види робіт мотивують учнів до вивчення морфології, спонукають їх до самоосвіти та саморозвитку. Аналіз учнівських творів показав, що 88% старшокласників погодились або спростували думку Леонардо да Вінчі, використовуючи приклади з життя, літератури, власні роздуми про взаємозв'язок людини і природи. Також було виявлено орфографічні та пунктуаційні помилки, з-поміж яких найчастіше спостерігались написання прислівників: *споконвіку, по-перше, по-друге, по-справжньому, насамперед*; доречне вживання у реченні та правопис часток *б*,

би: якби не тварини; не було б; ми б, здавалося б; розділові знаки у складному реченні, при вставних словах, у неповному реченні. Наводимо приклад одного з кращих творів, написаних ученицею Костенко Софією.

Я погоджуюсь з думкою Леонардо да Вінчі, що ми повинні вчитись у природи, а не шкодити їй. Я переконана, що людина є частиною природи, а не її царем, тому ми повинні пам'ятати, що навколишній світ, навіть якщо постраждає від дії людини, відновиться достатньо швидко й буде чудово існувати без людей. Досить згадати екологічну катастрофу на Чорнобильській АЕС, після якої залишились тисячі гектарів незаселеної землі. Здавалось, що для природи такі наслідки є фатальними. Але це помилкова думка. Минуло лише кілька десятків років, і природа майже повністю відновилась, а ось люди ще довго не зможуть туди повернутись. Учені говорять, що в чорнобильських лісах знову з'явилися рідкісні рослини та тварини.

Знаючи такі приклади, люди повинні замислитись над своїм ставленням до природи, адже завдаючи шкоду навколишньому середовищу ми, у першу чергу, шкодимо собі. А природа, як рідна мати, все нам пробачає та вчить любити один одного, спонукає до милосердя, створює необхідні умови для того, щоб ми, її любі діти, жили серед краси, яку вона нам дарує та свято вірить у те, що ця краса врятує весь світ.

На основі аналізу творчих робіт було визначено такі рівні сформованості творчих здібностей учнів.

Схарактеризуємо результати написання творчих робіт учнями.

Високий (10-12 балів). Такі бали заслуговують учні, які вправно за змістом і формою будують текст; висловлюють й аргументують свою думку; вміють зіставляти різні погляди на той самий предмет, оцінювати аргументи на їх доказ, обирати один із них; окрім того, пристосовують висловлення до особливостей певної мовленнєвої ситуації, комунікативного завдання. Також роботи відзначаються багатством словника, точністю слововживання, стилістичною єдністю, граматичною правильністю.

Достатній (7-9 балів). Учні, які досягли цього рівня, досить вправно будують текст за більшістю критеріїв. Вони самостійно будують послідовний, логічно викладений текст, розкривають тему, висловлюють основну думку, вдало добирають лексичні засоби, однак припускаються окремих недоліків, наприклад, порушена послідовність викладу теми, відсутня виразна особиста позиція чи належна її аргументація.

Середній (4-6 балів). Учні будують текст, що за критерієм обсягу, повноти відтворення інформації і зв'язності значною мірою задовольняє норму, але за іншими критеріями результати істотно нижчі. За обсягом їхня робота наближається до норми, виклад загалом зв'язний, проте є недоліки за низкою показників, як-от: неповнота розкриття теми, основна думка не проглядається, помітний репродуктивний характер висловлення, відсутня самостійність суджень, їх аргументованість, добір слів не завжди вдалий, бракує єдності стилю тощо.

Елементарний (1-3 бали). За обсягом робота складає менше половини від норми, деякі речення не пов'язані між собою, лексика і граматична будова мовлення бідна й одноманітна. Висловлювання не є завершеним текстом, учні пропускають фрагменти, важливі для розуміння думки.

Високого рівня досягли 6% учнів, достатній рівень виявили 41%, середній – 44%, елементарний – 9%.

На основі узагальнення результатів виконання всіх завдань констатувального зрізу було встановлено рівні засвоєння знань, сформованості вмінь та навичок учнів з морфології, які відображено в таблиці 2.2.1.

Таблиця 2.2.1

Узагальнені результати виконання завдань констатувального зрізу

Рівні оцінювання	тести	вправа на текстовій основі	творче завдання	Пересічно
високий	8%	6%	6%	6,6%

достатній	29%	37%	41%	35,6%
середній	45%	43%	44%	44%
елементарний	18%	14%	9%	13,6%

Для з'ясування проблемних аспектів у практиці навчання морфології української мови було проведено опитування суб'єктів експерименту (учнів і вчителів), а також спостереження за освітнім процесом на уроках української мови.

У процесі опитування було з'ясовано, що вчителі вбачають мету навчання морфології (профільний рівень) у формуванні загальних морфологічних понять, виробленні практичних умінь і навичок; правильної словозміни, а отже, правильного мовлення (85 % респондентів). Під час навчання морфології вчителі застосовують усі традиційні методи, з-поміж яких домінують виконання вправ, спостереження над мовою, робота з підручником. Усі вчителі активно послуговуються інтерактивними методами і прийомами, з-поміж яких назвали прес, ромашку Блума, метод проєктів тощо.

На думку вчителів, у процесі навчання морфології (профільний рівень) викликають в учнів інтерес такі вправи: виконання тестів (55 %); виконання вправ із підручника (25 %); вправи на редагування (18 %); проєкти (15 %); творчі роботи (10 %).

70% респондентів відзначили, що в процесі навчання морфології учні не виявляють стійкого інтересу до навчального матеріалу, що, на їхню думку, пов'язано з тим, що старшокласники не усвідомлюють значення навчального матеріалу для ефективних дій у реальних комунікативних ситуаціях.

62 % опитаних погоджуються з твердженням, що в процесі навчання морфології на профільному рівні доцільно вводити методично адаптовані історичні відомості.

Результати анкетування учнів дали підстави для висновку, що мету навчання морфології української мови більшість визначають як успішну підготовку до ЗНО (51 %), 39 % респондентів мету вбачають у тому, що послуговуватися морфологічними засобами в різноманітних життєвих ситуаціях.

На думку учнів, на уроці найбільш цікавими для них є виконання вправ із підручника (33 %); виконання тестів (23 %); вправи на редагування (20 %); проєкти (17 %); творчі роботи (15 %).

Найбільш складними й нецікавими учні назвали творчі роботи (33 %), вправи на редагування (22 %), виконання вправ з підручника (14 %) тощо. Приблизно такі ж види робіт викликають в учнів труднощі під час виконання домашнього завдання. Із задоволенням учні виконують тести (40 %), беруть участь у розробленні проєктів (25 %), виконують вправи з підручника (11 %).

Отже, результати констатувального зрізу дали підстави стверджувати, що не всі старшокласники впоралась із запропонованими завданнями, зокрема, виникли складнощі у написанні морфологічних одиниць, комунікативно доречному вживанні частин мови в процесі написання творчого завдання тощо. Тому виникає потреба в розробленні ефективної методики навчання морфології на профільному рівні.

Висновки до другого розділу

Аналіз чинних програм, підручників і посібників з української мови для учнів старших класів в аспекті обраної проблеми показує, що зміст програми (профільний рівень) упродовж останнього часу розробляють мовознавці та лінгводидакти (Т. Груба, Л. Мацько, О. Семеног, Т. Симоненко). З-поміж переваг навчальних видань виділено чітке логічне структурування, системність викладу навчального матеріалу, текстоцентризм, комунікативну спрямованість. Підручники репрезентують значний обсяг додаткової інформації у вигляді таблиць, словників, довідкових матеріалів. Новим засобом подачі навчальної інформації,

важливим складником підручника останнім часом стає QR-код, що містить текстовий матеріал, тести для перевірки знань, умінь і навичок учнів.

Крім продуманих, методично доцільних вправ із морфології, у підручниках є завдання, що орієнтують учнів на спостереження над уживанням морфологічних одиниць у текстах різної жанрово-стильової належності, а також самостійне осмислення граматичних особливостей української мови. Одним із провідних складників аналізованих навчальних видань є текстовий дидактичний матеріал, за допомогою якого підтримується інтерес і мотивація учнів до навчання української мови, а також подається позалінгвальна інформація, що має значний дидактичний, розвивальний і виховний потенціал.

Аналіз і синтез теоретико-експериментальних дисертаційних робіт, у яких розкрито аспекти, пов'язані безпосередньо чи опосередковано з предметом дослідження, ілюструє продуктивність наукових пошуків задля реалізації завдань навчання української мови в профільній школі з урахуванням психологічних характеристик старшокласників, особливості змісту мовної теорії, широко використовуючи дослідницькі завдання у навчанні морфології, метод проєктів як інструмент активізації навчально-пізнавально діяльності учнів, формування в них самоосвітніх умінь і навичок.

Результати констатувального зрізу дозволили зробити висновок, що на уроках навчання морфології української мови на профільному рівні недостатня увага надається вихованню орфографічної грамотності старшокласників, зокрема правопису самостійних та службових частин мови, а також правильному уживанню морфологічних одиниць у створенні власних висловлень та творчих завдань. На уроках української мови не надається належної уваги міжпредметним та внутрішньопредметним зв'язкам, наприклад, поєднання морфології з орфографією та синтаксисом, а також поясненню сутності мовних явищ та роботі з текстом як засобом розширення уявлення про морфологічні одиниці.

Результати констатувального зрізу дали підстави стверджувати, що не всі старшокласники впорались із запропонованими завданнями, зокрема, виникли складнощі у написанні морфологічних одиниць, комунікативно доречному вживанні частин мови в процесі написання творчого завдання тощо. Тому виникає потреба в розробленні ефективної методики навчання морфології на профільному рівні.

Результати дослідження за другим розділом подано в публікаціях: [165], [166], [172].

РОЗДІЛ III

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЗАПРОПОНОВАНОЇ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ МОРФОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СТАРШОКЛАСНИКІВ НА ПРОФІЛЬНОМУ РІВНІ

3.1. Мета й завдання експериментального навчання

Аналіз наукової літератури з досліджуваної теми, результати констатувального зрізу дозволили зробити висновок про необхідність розроблення науково обґрунтованої та експериментально перевіреної методики навчання морфології української мови в старших класах на профільному рівні.

Експериментальна перевірка розробленої методики здійснювалася в 10 – 11 класах шкіл I-III ступенів № 8, № 9, № 225, спеціалізованій школі № 14 імені українського професора Грушевського Сергія Федоровича міста Києва, Рівненській загальноосвітній школі I-III ступенів №23 Рівненської міської ради, Потіївському навчально-виховному об'єднанні Київської області Білоцерківського району «Загальноосвітня школа I-III ступенів – Дитячий садок».

В експериментальному дослідженні взяло участь 14 учителів української мови, 326 учнів 10 класу: в експериментальних класах навчалися 166 учнів, 160 – у контрольних.

У процесі експерименту перед учителями ставилася вимога брати до уваги такі психологічні чинники, як потреби, мотиви, інтереси, інтелектуальний рівень, спиратися на розвинене мовне чуття, асоціативне мислення, словесно-логічну, образну, оперативну пам'ять тощо.

У створенні експериментальної методики були враховані психологічні, насамперед вікові та гендерні особливості учнів старших класів, а також своєрідність змісту навчання, що полягає в необхідності систематизувати, узагальнювати матеріал з морфології, вивчений в основній школі, а також з інших розділів української мови, зокрема орфографії та синтаксису, які

вивчаються у поєднанні з морфологією. Крім того, учні засвоюють комунікативно значущі відомості з риторики, стилістики, культури мовлення, що уможлиблює ефективне спілкування з комунікативно доцільним використанням морфологічних одиниць.

Обов'язковою умовою експериментального навчання було те, що учні в контрольних класах навчатимуться за традиційною методикою, а в експериментальних – за експериментальною програмою, розробленою нами, а також з використанням наших рекомендацій, таблиць, схем, методичних посібників. Методичними рекомендаціями забезпечувалися всі вчителі експериментальних класів.

Для успішного проведення дослідного навчання було окреслено низку умов:

- поділ учнів на експериментальний та контрольний класи відбувався з урахуванням приблизно однакового загального та мовленнєвого рівня їхнього розвитку;
- проведення експериментальної роботи впродовж опанування відомостей з розділу «Українська морфологія», так і під час вивчення інших розділів (супровідне навчання морфології);
- застосування таких вправ і завдань, які допомагають учням усвідомити, що українська мова – цілісна система, історія якої тісно пов'язана з історією народу – носія мови; оволодіти нормами української літературної мови, дотримуватися вимог культури усного й писемного мовлення.

Розроблення теоретичних засад педагогічного експерименту відбувалася на засадах особистісно орієнтованого, діяльнісного й компетентнісного підходів, що сприяють оптимізації освітнього процесу, зумовлюють досягнення кожним учнем найвищого саме для нього рівня розвитку здібностей, знань, умінь і навичок, психічних функцій, способів діяльності.

Дослідне навчання будувалося з урахуванням *особистісно орієнтованого підходу* як важливого чинника у розкритті внутрішнього потенціалу учнів задля розвитку їхнього творчого потенціалу, активізації пізнавальної діяльності, психологічних чинників, інтересів, уподобань, здібностей, притаманних старшокласникам, а також формування їхнього рефлексивного мислення та власної думки, що сприяє самореалізації неповторної індивідуальності учнів.

Компетентнісний підхід сприяв гармонійному поєднанню теоретичних знань з їхньою успішною практичною реалізацією, що базувався на основі сучасних методів, технологій навчання та оцінювання результатів, а також орієнтував учнів на потреби в інформаційно-комунікативному мовному просторі, що засновані на формуванні компетентнісної парадигми як засобу формування пізнавальної та творчої діяльності старшокласників у процесі вивчення морфології української мови.

Діяльнісний підхід допомагав у формуванні комунікативно компетентнісної особистості старшокласників, здатної вільно, легко висловлюватись з будь-яких питань, доречно користуючись морфологічними одиницями, виявляючи високий рівень мовленнєвої культури, дбаючи про якість свого мовлення.

Опрацювання фахової літератури, узагальнення досвіду роботи вчителів-словесників, особиста участь в експериментальному навчанні дали підстави виокремити принципи навчання морфології української мови в старших класах на профільному рівні, а саме:

- *принцип зв'язку теорії з практикою*, який спрямований на формування в учнів умінь застосовувати набуті теоретичні знання з морфології на практиці;

- *принцип науковості* сприяв глибокому засвоєнню учнями тих знань з морфології, які цілком обґрунтовані сучасною мовознавчою наукою та не суперечать їй даним;

– *принцип доступності* допомагав засвоїти нові знання з морфології, оскільки вони спиралися на такі, що засвоєні раніше та забезпечував усвідомлене засвоєння учнями теоретичних відомостей, що забезпечувало їх використання в практичній діяльності;

– *принцип індивідуалізації та диференціації* відповідно до особливостей, можливостей та потреб учня розвивав творчу індивідуальність, а також поглиблював та розширював діапазон знань окремих учнів з морфології, що розвиває індивідуальні здібності кожного учня;

– *принцип інтеграції*, орієнтований на поєднання в навчанні морфології української мови відомостей із різних предметів;

– *принцип історизму* не лише сприяв підвищенню в старшокласників інтересу до поглибленого навчання морфології, створював умови для розвитку пізнавальних здібностей та критичного мислення учнів, а й давав змогу систематизувати здобуті знання, переконати учнів у тому, що мова – це динамічна система, що перебуває в постійному розвитку;

– *принцип організації навчання на дослідницьких засадах* стимулював старшокласників до пошукової активності, збагачуючи їх навчально-пізнавальною інформацією, яка допомагала розкрити нові аспекти у вивченні морфології, виробляла здатність самостійно вирішувати складні завдання та робити узагальнення;

– *принцип активізації самостійної роботи учнів* передбачав здатність до саморозвитку, самоосвіти, розвиваючи активне самостійне, творче та критичне мислення, яке потрібне для навчання української мови, у тому числі морфології.

Соціокультурний підхід реалізувався через соціокультурні стереотипи мовленнєвого спілкування, побудовані на знаннях традицій українського народу та зумовлені сучасними комунікативними тенденціями.

В основу побудови програми експериментального навчання старшокласників морфології української мови (профільний рівень) було покладено припущення, що навчання стане результативним за таких умов:

- розроблення системи дослідницьких і творчих вправ та завдань, які сприятимуть розвитку творчих здібностей, удосконаленню граматичних, комунікативних, правописних умінь старшокласників;
- упровадження в освітній процес методично адаптованих історичних відомостей, які допоможуть учням краще зрозуміти морфологічні явища;
- системного використання внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, що уможливлюють розгляд мовних явищ на основі осмислення, узагальнення й систематизації відомостей, здобутих у процесі опанування різних предметів.

Експериментально-дослідне навчання відбувалося поетапно. Кількість етапів та змістове наповнення кожного з них визначалися з урахуванням таких чинників:

- результатів констатувального зрізу, що виявив стан навчання морфології учнів 10-х класів (профільний рівень);
- засвоєння учнями базових морфологічних понять, передбачених програмою;
- ступеня оволодіння комунікативними вміннями й навичками з використанням морфологічних мовних одиниць;
- змістом соціокультурної й діяльнісної змістових ліній програми.

Мета й гіпотеза дослідження зумовили основні завдання експерименту, що полягали в:

- розробленні програми експериментальної методики навчання;
- доборі історичних відомостей, що ілюструють те чи те мовне явище, та їхній методичній адаптації з урахуванням вікових особливостей учнів;
- створенні комплексу вправ і завдань, доборі методично доцільного дидактичного матеріалу, використання яких сприятиме вивченню морфології української мови на профільному рівні;

– відборі методів, прийомів і засобів, що забезпечують оволодіння учнями знаннями з морфології на профільному рівні та перевірка їхньої ефективності.

Для реалізації цих завдань було розроблено програму експериментального навчання, у якій відбито зміст і технологію навчання морфології української мови на профільному рівні. Програма дослідного навчання складалася поступово: спочатку в процесі вивчення й аналізу літератури з проблеми дослідження, а також під час особистого викладання української мови, зокрема морфології, в старших класах на профільному рівні, вивчення й узагальнення досвіду вчителів-словесників було виявлено основні аспекти, важливі для розв'язання проблеми, а також окреслено коло умов, необхідних для формування мовної особистості у процесі навчання морфології української мови на профільному рівні. Це лягло в основу програми дослідного навчання. Провідна ідея програми полягала у формуванні мовної особистості випускника, який готовий вільно, комунікативно доречно користуватися українською мовою, зокрема морфологічними одиницями, в різних життєвих ситуаціях, насамперед у професійному спілкуванні, акумулює в собі національні мовні традиції, комунікативну етику, поважає й шанує мову українського народу.

На підставі даних констатувального зрізу педагогічного експерименту було виокремлено три етапи формувального експерименту. Розподіл етапів навчання залежав і від змісту навчання морфології української мови відповідно до чинної програми. Дидактичний матеріал добирався з урахуванням рівня засвоєння старшокласниками знань з морфології та його впливу на формування мовної особистості школярів.

Метою першого – *мотиваційного* – етапу було визначено формування в учнів десятого класу стійкої мотивації до навчання української мови загалом, морфології зокрема, актуалізація знань, здобутих десятикласниками в процесі шкільного навчання в основній школі, а також коригування граматичних, правописних умінь і навичок учнів.

Другий етап – *поглиблювальний* – був спрямований на поглиблення знань учнів з морфології української мови, формування стійких граматичних, правописних, комунікативних умінь. Це відбувалося передусім шляхом засвоєння морфологічних відомостей з урахуванням внутрішньопредметних (орфографії, синтаксису, стилістики, риторики) і між предметних зв'язків (українська література, історія, математика, географія тощо); ознайомлення старшокласників із методично адаптованими історичними відомостями, що уможливають краще розуміння морфологічних явищ і понять; застосування системи дослідницьких і творчих вправ та завдань, які сприяли розвитку творчих здібностей, удосконаленню граматичних, комунікативних, правописних умінь старшокласників.

Упродовж третього етапу – *узагальнювально-рефлексійного* – здійснювалося узагальнення граматичних понять, удосконалення вмінь і навичок створювати власні висловлення різної жанрово-стильової належності. Особливу увагу було приділено вдосконаленню правописної грамотності старшокласників, що виявлялося в залученні учнів до редагування словосполучень, речень і текстів, написанні творчих робіт (есе, лінгвістичних мініатюр, повідомлень на мовознавчу тему тощо).

Етапи дослідного навчання представлені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Етапи дослідного навчання

Етапи дослідного навчання	Мета роботи	Зміст навчання, спрямований на реалізацію мовленнєвої змістової лінії програми	Зміст навчання, спрямований на реалізацію мовної змістової лінії програми	Зміст навчання, спрямований на реалізацію соціокультурно-ї змістової лінії програми	Зміст навчання, спрямований на реалізацію діяльнійої змістової лінії програми

<p><i>Мотиваційний- 10 клас, I семестр</i></p>	<p>формування в учнів стійкої мотивації до навчання української мови загалом, морфології зокрема, актуалізація знань, здобутих в основній школі, коригування граматичних, правописних умінь і навичок учнів.</p>	<p><i>Написання есе на теми: «Екологія мови», «Життя в гармонії з природою», «Мовне обличчя міста (села, селища)», «Мовленнєвий портрет сучасного підлітка», «Гаджети чи реальне спілкування?»; редагування словосполучень, речень і текстів; укладання словникових статей; трансформування текстової інформації в таблицю.</i></p>	<p>Роль української мови, зокрема морфології, у формуванні мовної особистості. Поглиблення і систематизація найважливіших відомостей з морфології.</p>	<p>Мова та історична пам'ять – духовні підвалини національного буття. Ми – українці. Мовна стійкість. Екологія мови і мовлення. Життєві пріоритети і цінності. Світ емоцій та почуттів. «Ти знаєш, що ти людина...?» Подорож Україною, Зелені скарги Карпат. Ціна здоров'я.</p>	<p><i>Учень/учениця:</i> <i>організує навчальну діяльність</i> (ставить цілі, планує, прогнозує, контролює, здійснює рефлексію, коригує); <i>здійснює</i> навчальне співробітництво з усіма суб'єктами освітнього процесу; <i>виявляє</i> й пояснює порушення мовних норм <i>працює</i> зі словниками</p>
<p><i>Поглиблювальний 10 клас II семестр – II клас, I семестр</i></p>	<p>Здійснювалося засвоєння морфології з урахуванням внутрішньо предметних (орфографії, синтаксису, стилістики, риторики) і міжпредметних зв'язків (українська література, історія, математика, географія тощо)...</p>	<p><i>Виконання проєкту «Загадки морфології», письмове обґрунтування власного вибору на визначену тему («Електронна чи паперова книга?», «Улюблений вид дозвілля», «Чи може зашкодити неграмотне письмо?», «Чи потрібно вчитися заощаджувати?», складання ментальних карт, підготовка</i></p>	<p>Поглиблення і систематизація відомостей з морфології, а також орфографії, синтаксису, стилістики.</p>	<p>Розвиток української мови в Україні й у світі. Шляхи саморозвитку й самовдосконалення. Робота в команді. Рациональне використання часу. Рецепти щастя. Що таке вдячність? Волонтери – люди, які роблять світ кращим.</p>	<p><i>Учень/учениця:</i> <i>працює в команді; розрізняє</i> морфологічні норми, пов'язані з особливостями класифікування, словозміни, вживання й поєднання різних частин мови в усному мовленні й на письмі; <i>уживає</i> самостійні та службові частини мови в усному та писемному</p>

		мультимедійних презентацій за результатами опрацювання науково-популярної літератури, редагування словосполучень, речень і текстів; написання есе «Якого кольору слова?», «Моє хобі».			мовленні; працює зі словниками; знаходить і аналізує додаткову інформацію з теми, аналізує факти порушення мовних норм; висловлює припущення про написання того чи того слова; виявляє аналогії в написанні слів (гривень – пісень).
Узагальнюваль-но-рефлексійний ІІ клас, ІІ семестр	Узагальнення морфологічних знань учнів удосконалення вмінь створювати власні висловлення різної жанрово-стильової належності.	Створення діалогічних та монологічних висловлень з використанням самостійних та службових частин мови, як-от: лінгвістичні повідомлення, лінгвістичні мініатюри, складання діалогів, редагування текстів, написання есе «Де живе доброта?»		Інформацій-на гігієна	Організовує власну діяльність щодо повторення морфологічних норм української мови (визначає цілі засвоєння навчального матеріалу, пов'язує вивчене з теми із практичною діяльністю).

Експериментальна програма побудована на основі чинної програми з української мови для 10-11 класів для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів [154]. Програма експериментального навчання була спрямована на:

- повторення, систематизацію, поглиблення знань учнів про морфологічні одиниці крізь призму порівняння давніх та сучасних форм, а також міжпредметних зв'язків;

- формування в старшокласників умінь здійснювати дослідження на морфологічному матеріалі, працювати з довідковою, мовознавчою літературою;

- удосконалення умінь будувати комунікативно доцільне, змістовне, виразне висловлення різної жанрово-стильової належності;

- дотримання правил спілкування і культури мовлення з комунікативно доречним уживанням морфологічних одиниць.

Задля узагальнення, систематизації та поглиблення вивченого з морфології та вдосконалення предметної компетентності учнів програмовий матеріал на всіх етапах експерименту доповнено методично адаптованими історичними відомостями про морфологічні одиниці української мови, реалізовано внутрішньопредметні і міжпредметні зв'язки з різними предметами шкільного курсу, як-от: з українською літературою, історією України, географією, математикою, хімією тощо, а також систематично було залучено учнів до дослідницької діяльності.

У процесі розроблення методики експериментального навчання ми врахували той факт, що навчання морфології української мови на профільному рівні полягає не лише у вдосконаленні вивченого в основній школі, а й у формуванні граматичних умінь, зокрема комунікативно доречно використовувати морфологічні одиниці в різноманітних мовленнєвих ситуаціях. Крім того, брали до уваги, що навчання старшокласників морфології на профільному рівні є поєднанням навчально-пізнавальної, практичної й контрольної-рефлексійної діяльності, яка починається з узагальнення й систематизації вивченого з морфології в основній школі, у процесі опанування розділу «Морфологія» знання учнів поглиблюють шляхом уведення історичних відомостей, застосування інформації з різних розділів мовознавства та інших шкільних предметів. Тому на кожному етапі

вчителі обирали методи, прийоми та засоби навчання відповідно до мети та змісту експериментальної програми. Крім того, на кожному етапі робота відрізнялася рівнем самостійності й активності учнів.

Отже, для впровадження експериментальної методики в процесі навчання української мови було визначено мету й завдання формувального етапу педагогічного експерименту, розроблено програму експериментального навчання, у якій виокремлено три етапи, сформульовано мету й завдання кожного з них, представлено комплекс вправ і завдань, застосування якого сприятиме ефективному засвоєнню морфології учнів старших класів на уроках української мови (профільний рівень).

3.2. Перебіг експерименту

Експериментальне навчання здійснювалося поетапно за розробленою програмою. Для цього були обрані окремі класи тих шкіл, у яких проводився констатувальний зріз: Як уже зазначалося, мета роботи на першому – мотиваційному етапі – полягала у формуванні в учнів десятого класу стійкої мотивації до навчання української мови загалом, морфології зокрема, а також коригуванні граматичних, правописних умінь і навичок учнів.

Оскільки програмою впродовж першого етапу не передбачено опанування розділу «Морфологія», відповідно до програми експериментального навчання роботу було спрямовано на повторення вивченого з морфології в основній школі та вдосконалення вмінь учнів комунікативно доцільно застосовувати самостійні та службові частин мови в усному та писемному мовленні. Для цього систематично використовували завдання, орієнтовані на повторення правил написання самостійних і службових частин мови, редагування словосполучень, речень, текстів.

Упродовж означеного етапу важливо було сформувати в учнів стійку мотивацію до навчання української мови. Для цього учням під час першого уроку було запропоновано сформулювати й записати в зошити свою мету під

час навчання української мови. Цей запис мав такий вигляд «Моя мета під час навчання української мови полягає в...».

Під час першого етапу домінували завдання, що моделювали різноманітні мовленнєві ситуації й спонукали учнів до індивідуальної мовотворчості. У такий спосіб здійснювалося мовне виховання й формувалося усвідомлення позитивної мовленнєвої поведінки. Наприклад, пропонували десятикласниками пояснити слова М. Шумила: «Дорогий мій сучаснику! Як же нам треба плекати кожне словечко рідної мови, передане в спадок нам від багатьох-багатьох поколінь!». Коментуючи висловлення, учні наводили конкретні приклади із власного життя, що читають задля збагачення словникового запасу, слухають українські передачі та Youtube-канали, ділилися враженням, критично оцінювали рівень власного мовлення, шукали шляхи до його вдосконалення.

Для підвищення мотивації старшокласників у межах тем «Мова як суспільне явище. Українська мова в Україні», «З історії розвитку української мови», «Сучасна українська мова як вища форма існування національної мови» та ін. було сплановано роботу з текстами про роль мови в житті людини й суспільства, наприклад, під час вивчення теми «Мова як суспільне явище. Українська мова в Україні» учні працювали з текстом Бориса Харчука. Вони повинні були запропонувати заголовок до тексту, визначити стиль, тип мовлення, головну думку, знайти в тексті синоніми й антоніми, визначити частиномовну належність слів у виділеному реченні.

Нещасна, несправедлива людина, що добровільно й легко зрікається мови, праведна людина, що в радості й горі будує слово своєї землі. У головах слова стоїть свідомість, у головах свідомості стоїть слово. Вони в купелі крові, що пульсує в грудях і заливає мозок.

Слово не значок, не символ – це вогонь...

Слово, мова – це твоє покликання. Вони – і совість, і правда. Їх нема про будень і про свято. Вони – одні, єдині, без них не дихнеш. За ними – не вмовкне історія. Вона продовжиться, стане і буде жива й невмируща. Її

свідчення невмолимі, як блискавка у найпохмурішому небі. Вона розтинає їх знаками вогню, полум'я, що освітлює землю, небо і свідчить: вона – історія.

Минуле ніколи не заперечує, а завжди підтверджує.

Наша мовна традиція сягає далеких, докнижних часів, а в період держави Київської Русі наше слово сягнуло державного творення, було відкрите не лише для близьких сусідів, а й для найвіддаленіших земель.

Українське слово не просто заявило про своє воскресіння: воно довело на повен голос, що воно – велике слово великого народу. Не тоне у воді, не горить у вогні. Його життя – це не чудо, не видіння в послугуванні домашнього вжитку, а поклик до вічної боротьби – творчості й діяння.

Допоки в народі залишається його мова, внутрішньо не підкорений, вільний і здатний на боротьбу.

Україна проголошена суверенною державою. То чи може бути суверенна держава без державної мови? (За Б. Харчуком).

Останнє речення тексту стало темою для усних висловлень десятикласників, під час яких вони висловлювали аргументи на підтримку державної мови, визначали, наскільки переконливі вони. Таким чином здійснювалися внутрішньопредметні зв'язки з орфоепією (під час учнівських виступів інші учні сліdkували за дотриманням мовцем орфоепічних норм) і риторикою (добір сильних і слабких аргументів).

Домашнє завдання стало продовженням роботи, розпочатої на уроці, оскільки також передбачало роботу учнів із текстом сучасного журналіста В. Ткача про важливість державної мови. Наведемо текст, над яким працювали учні експериментальних класів.

Перше і найголовніше, що потрібно знати про державну мову, це те, що вона є мірою, як кілограм, метр, секунда, **ампер** тощо. Такою ж мірою є грошова одиниця: в Україні – гривня.

Треба розрізняти державну мову і мову спілкування. У них різні **суверенітети**, вони є різними за своєю функцією.

Мова спілкування – це спонтанний порядок, що виник еволюційно з логіки існування, виживання народу. Якщо спробувати в загальному сформулювати мету мови спілкування, то її головне завдання це легітимізація людини.

Легітимність людини – це етична, оцінна характеристика, це довіра й прийняття людини суспільною свідомістю. Це виправдання дій людини, виходячи з моральних критеріїв, уявлень про добро, справедливість, порядність, совість, що культивуються в суспільних стереотипах.

*Державна мова – це нав'язаний порядок, як і **будь-яка** міра. Головне її завдання – це легалізація людини та її ініціатив, які можуть проявлятися як індивідуально, так і в солідарних діях груп, спільнот, акціонерних товариств, профспілок, партій тощо. Легальність людини – це юридичне її обґрунтування, її відповідність існуючим в державі правовим нормам. Це формально-юридична і тому етично нейтральна характеристика людини. Легальність людини може закріплюватися певним соціальним статусом. **Форми легалізації** людини визначає законодавство країни, що задає правила та норми, наприклад – свідоцтво про народження, паспорт, свідоцтво про шлюб тощо.*

*Із **зазначених** відмінностей стає зрозумілим, що в країні може бути багато, в залежності від ситуації, мов спілкування (етика), але державною мовою має бути лише одна – і на законному рівні. Той, хто пропонує інше, або плутає поняття, або свідомо вносить розгартіяш. Не може бути в магазині, на базарі, в супермаркеті різних мір ваги, довжини, грошей. Якщо кожен почне встановлювати свої мірки – різні державні мови, то такі спонтанні порядки, як магазин, базар, **супермаркет** розпадутися. В них зникне основа, на якій вони стоять – довіра. Не можуть бути в електричній мережі струми різних частот – різні державні мови, бо ваші прилади погорять і добре, якщо при цьому не нароблять пожежі. Не може бути на дорозі різних Правил дорожнього руху, себто різних державних мов, бо тоді це буде не дорожній рух, а хаос.*

*Усі рецепти писалися латиною, бо це була єдина, спільна **мова-вказівка**, що тлумачилася однозначно (!) незалежно від мови спілкування провізорів. Ця **мова-міра** й забезпечувала позитивний результат, ефективність та стійкість існування в часі аптечної системи, ліків і **процесу** лікування. У питаннях державної мови не може бути етичних оцінок чи апеляцій до пенсіонерів. Немає кілограма для інвалідів і метра для «дітей війни» (В.Ткач).*

Учням експериментальних класів було запропоновано скласти тези за змістом тексту, а також словникові статті до енциклопедії юного філолога «державна мова», «мова спілкування», а також пояснити написання виділених слів. Крім того, необхідно було знайти прикметники, що мають ступені порівняння й визначити їхню стилістичну роль у тексті. Таким чином уже під час вивчення вступної теми учнів залучали до повторення морфологічних відомостей, правил побудови лексикографічної статті. Відзначимо, що в процесі підготовки тез учні були залучені до трансформування текстової інформації, виокремлення головного, скорочення, що сприяло вдосконаленню відповідних загальнонавчальних умінь.

Під час першого етапу учнів експериментальних класів систематично залучали до дослідницької діяльності, мета якої полягала в тому, щоб навчити старшокласників самостійно думати, бачити проблеми, знаходити ефективні шляхи їх розв'язання, застосовуючи здобуті знання та власний навчальний і життєвий досвід. Для цього застосовували вправи й завдання, спрямовані на вироблення вмінь спостерігати й аналізувати мовні факти, орієнтуватися в багатоманітності мовних явищ, передусім морфологічних. Значна кількість завдань передбачала розв'язання проблемних ситуацій, наприклад:

- Прочитайте текст, визначте його стиль і тип мовлення. Випишіть ключові слова й словосполучення, що допоможуть вам переказати текст. Додайте відому вам інформацію щодо теми.

*Хто такий активний читач? Це той, хто читає, ставить собі питання, обговорює з друзями, доручає книгу іншим, вміє **заіскрити** уяву співрозмовника. Активний читач читає одну високоякісну українську книгу щомісяця, і через кілька місяців майже фізично відчуває, як дротики в мозку переплітаються інакше, відчуває, як відбудовується, навіть у добу Інтернету, тривалість уваги. Що за могутня перевага в добі скороченої уваги! Активний читач ходить до книгарні і купує українські книжки, навіть після того, як читав у інтернеті Жадана, чи Забужко, чи Андруховича, чи Матіос, чи Прохаська, чи Роздобудько, чи Люко Дашвар, чи Грицака, чи Мариновича.*

*Ми потребуємо одного мільйона активних читачів українського слова. Не зашкодить мати і два по цілому світі. Бо ж українське слово не дбає, чи його читають у Львові, Луганську, Лондоні, Донецьку, Детройті, Бостоні, Бейжінгу, Торонто, Тель-Авіві... Два мільйони – це поважне число. Значуще. **Стратегічне.** Починаймо від себе. Як будемо мати аж таке велике коло активних читачів, то подумаймо про наслідки постання такої **авдиторії** (За А.Сливоцьким):*

II. Бесіда:

1. Виділіть у тексті нову для вас інформацію й озвучте її.
2. Яке речення викликало у вас найсильніше враження?
3. Поясніть значення виділених слів.
4. Знайдіть у тексті спільнокореневі слова, визначте їх частиномовну належність.

III. Об'єднайтеся в групи для дослідницької роботи. Підготуйте відомості для проєкту «Сучасна українська книжка» (назва книжки, стисла анотація, три поради для майбутніх читачів (три причини прочитати книжку).

IV. Висловіть припущення, як зміниться світ, якщо «будемо мати аж таке велике коло активних читачів».

Під час першого етапу експериментального навчання ознайомлення з історичними відомостями про етапи формування й розвитку української мови

уможливило актуалізацію знань десятикласників з розділу «Морфологія», зокрема про відміни іменників. Так, виконуючи вправу №12 з підручника С. Карамана, О. Горошкіної, О. Караман, Л. Попової [276, с.8-9], завдання, запропоноване авторами, було доповнено таким чином: матеріал тексту трансформуйте в таблицю «Самобутні особливості української мови». Доповніть власними прикладами. Які з наведених у тексті звертань є риторичними? Відповідь обґрунтуйте.

● *Ознайомтеся з текстом. На яких рівнях мовної системи можна виокремити самобутність української мови.*

Українська мова виділяється як лексичним багатством, так і особливою милозвучністю. Вона має специфічні риси, притаманні тільки для неї. Зокрема такі:

1. Чітка вимова ненаголошених голосних *о, у, а, і*: *дорога, голова, сухий, літати*.
2. Початкові *і* та *о* зникають в деяких словах: *грати – играль, мати – имати, город – огород*.
3. Тверда вимова приголосних перед *е, и*: *небо, синій, нива*.
4. Кінцеві дзвінки приголосні не оглушуються: *зуб, лід, ніж*.
5. Перед початковими голосними у словах використовуються приставні *в і г*: *вус, вогонь, горіх, гострий*.
6. Вживання звука *[и]* відповідно до давніх *[ы], [и]*: *дим, нива* (білор. – *дым, ніва*).
7. Ствердіння, приголосних перед *[е]*: *теплий, клен, день*.
8. Збереження м'якості у вимові *[ц]*: *місяць, швець*.
10. Дзвінка вимова приголосних перед глухими у кінці складу: *кладка, ложка*.

Морфологічні особливості:

1. Іменники II відміни у родовому, давальному та місцевому відмінках мають паралельні закінчення: *-а, -у; -у -ові; -і, -еві* (робітника, робітнику, робітникові; на коні, на коневі, на коню).

2. Збереглася IV відміна іменників: *теля, ягня, орля*.
3. Зберігся кличний відмінок: *Михайле, Катрусю, земле, Україно*.
4. Лише в українській мові флексія орудного відмінка іменників –ою, –єю без паралельної форми –ой, –ей: *з рідною сестрою, своєю землею*.
5. Вживаються інфінітиви на –ти після, основи на голосний: *робити, діяти, спати* та після основи з кінцевим [з], [к]: *могти, пекти* (білор. – *магчы, пячы*).
6. З праслов'янської мови збереглася дієслівна флексія –мо в першій особі множини: *беремо, робимо, берімо, робімо*.
7. Тільки в українській мові вживаються прикметникові суфікси –ськ, –зьк, –цьк – з м'якими зубними приголосними: *сільський, запорізький, козацький*.

Кожна слов'янська мова має певні особливості і в синтаксичній будові. Порівняйте: укр. – *користуватися з нагоди* – родовий відмінок; білоруське – *карыстацца выпадкам* – орудний відмінок;

У лексичному складі української мови наявні слова *багаття, баритися, гарний, мрія, лелека, слуга, міркувати, цап* та інші, яких немає в інших мовах.

Деякі спільні для східнослов'янських мов слова мають різне значення. Наприклад: *чоловік, лічити, неділя* та інші. (За М. Жовтобрюхом).

II. Запишіть у родовому, давальному та орудному відмінках словосполучення *довговія дівчина, висока вежа, новий календар, наш ювіляр, охайний школяр*.

Означене завдання дало змогу повторити написання відмінкових закінчень іменників і прикметників. Таким чином відбувалася реалізація внутрішньопредметних зв'язків (морфологія, орфографія, риторика тощо).

У процесі експерименту намагалися поєднували відомості з української мови з відомостями, які здобувають учні під час опанування інших предметів, адже «інтеграція є невід'ємною складовою сучасного навчання і спрямована на реалізацію комунікативних здібностей та пізнавальних

інтересів учнів» [167]. Наведемо приклад завдання на матеріалі тексту з мистецтва, що містить інформацію про видатного живописця І. Айвазовського та не лише передбачає засвоєння знань про прийменник і повторення вивченого про правопис власних назв іменників та прикметники, а й орієнтує на виконання творчої роботи, що передбачає опис картини, з урахуванням знань, здобутих на уроках мистецтва, а також побудову розповіді з правильним використанням морфологічних мовних одиниць.

- Спишіть, підкресліть прийменники. Випишіть форми слів, ужиті з прийменниками.

Світова слава до Івана Айвазовського прийшла напрочуд рано. Двадцяти/н'ятирічного художника захоплено приймали в Петербурзі, Римі, Парижі, Лондоні, Амстердамі. У тридцяти/річному віці Айвазовський уже був почесним членом Академії мистецтв у Петербурзі.

Більшу частину життя художник прожив у Феодосії, виїжджаючи з міста рідко й неохоче. Проте він міг вирушити навіть за океан, як це зробив у 1892 році, коли поїхав до Вашингтона й Нью-Йорка, де проходила виставка його творів.

Айвазовський завжди був дуже працелюбний. Він прожив довге життя й до останнього дня працював. Серед створених ним майже шести тисяч картин є одна, можливо, найкраща – «Серед хвиль»... (За О. Ламоновою).

I. Доберіть синоніми до прийменника *серед*.

II. Поясніть уживання в тексті прийменників *у, в* правилами милозвучності.

III. Складіть опис картини І. Айвазовського «Серед хвиль» за ілюстрацією. Визначте роль прийменників у вашому творі.

IV. Поясніть уживання великої літери в іменниках.

V. Запишіть виділені прикметники правильно та поясніть їх написання.

Зміст завдань, використаних упродовж першого етапу, дав змогу поєднати навчання української мови з іншими предметами шкільного курсу,

зокрема з астрономією, географією, українською літературою та ін., що сприяло активізації навчально-пізнавальної активності школярів. Добір завдань передбачав повторення учнями вивченого з морфології в основній школі, проте в експериментальних класах завдання були спрямовані не тільки на повторення, а й мали дослідницьку мету, адже сприяли усвідомленому засвоєнню нових знань про морфологічні мовні одиниці на основі порівняльного аналізу давніх та сучасних форм, розвивали вміння проводити дослідження, спостереження та робити висновки, створювати власні висловлення. Під час вивчення теми «Культура усного й писемного мовлення» учням пропонували таке завдання:

- Запишіть числівники словами. Визначте рід, число, відмінок числівників, виділіть закінчення. Випишіть словосполучення з простими, складними і складеними числівниками. Поясніть особливості відмінювання кількісних числівників.

Сонце – зірка-карлик і жовта за кольором. Це найближча від нас зірка. Вона знаходиться на відстані майже 150 мільйонів кілометрів від Землі. Цей шлях космічний корабель долає за 6 місяців, а швидкість світлового променя від Сонця до Землі дорівнює 8 хвилинам.

Сонце сяє тому, що складається з постійно палаючих газів водню та гелію, що і допомагає досягти температури поверхні до 6000 градусів. Це у 60 разів гарячіше окропу. На Сонці періодично відбуваються потужні вибухи газу. Цей процес називається сонячною активністю.

А чи може Сонце згаснути? Так. Але це станеться дуже не скоро. Сонце за об'ємом у 1300000 разів більше, ніж наша Земля, а за масою – у 300000 разів. Вчені порахували, що однієї сотої частини від його маси вистачить, щоб Сонце залишалося гарячим протягом 150 мільйонів років (З енциклопедії).

Робота в групах.

I гр. Проведіть спостереження над творенням числівника *шістдесят* від давнього складеного *шестьдесятъ*. Які зміни відбулися у відмінюванні давніх та сучасних форм.

II гр. Числівник *сто* в усіх непрямих відмінках має закінчення *–а*. Але у поемі «Сон» Тараса Шевченка є такі рядки: «*Дивлюся: хати над шляхами / Та городи з стома церквами*». Проведіть дослідження та поясніть особливості вживання Шевченком форми *стома*.

Мета першого етапу та зміст навчання впливали на вибір методів, прийомів. Учителі-експериментатори використовували різні види бесіди, спостереження над мовними явищами, інтерактивні методи і прийоми, зокрема мікрофон, роботу в парах, роботу в групах, а також проєкти, лінгвістичні квести, ігри «Ти – мені, я – тобі», «Навчаючи учусь» тощо. Наприклад, лінгвістична гра «Ти – мені, я – тобі». Так, один учень називав словосполучення «прикметник + іменник» певного розряду, інший добирав до нього приклад переходу прикметника в інший розряд, наприклад, *оксамитові сні (якіс.) – оксамитова тканина (віднос.); вовчі ягоди (якіс.) – вовчі сліди (присв.)* [166, с. 24].

Під час опрацювання теми «Вимова звукосполучень приголосних» старшокласникам було запропоновано поставити імена та прізвища видатних українців у родовому, давальному та орудному відмінках (*Варвара Ханенко, Богдан Ханенко, Петро Дорошенко, Яким Сомко, Тарас Шевченко, Ліна Костенко, Борис Олійник, Оксана Білозір, Остап Вересай, Микола Лисенко, Ольга Сумська, Борис Грінченко*) й пояснити, чому не всі прізвища можна відмінювати. Також для вдосконалення вмінь правильно вживати українські прізвища в різних відмінкових формах, учні отримали домашнє завдання створити проєкт «Видатні українці» (кожен учень готував повідомлення про видатну людину за таким планом: стислі біографічні відомості, внесок у побудову української державності; цитати з виступів, інтерв'ю, творів тощо).

Таким чином, упродовж першого етапу експериментального навчання здебільшого використовували інтерактивні методи і прийоми, що давали

змогу старшокласникам ефективно спілкуватися з іншими, працюючи в команді, критично мислити, приймати продумані рішення, а також створити в класі атмосферу творчого співробітництва, порозуміння.

Під час другого – *поглиблювального* – етапу здійснювалося поглиблення знань учнів з морфології української мови, формування стійких граматичних, правописних, комунікативних умінь учнів. Це відбувалося передусім шляхом засвоєння морфологічних відомостей з урахуванням внутрішньопредметних (орфографії, синтаксису, стилістики, риторики) і міжпредметних зв'язків (українська література, історія, хімія, математика, географія тощо); ознайомлення старшокласників із методично адаптованими історичними відомостями, що уможливлюють краще розуміння морфологічних явищ і понять; застосування системи дослідницьких і творчих вправ та завдань, які сприяли розвитку творчих здібностей, удосконаленню граматичних, комунікативних, правописних умінь старшокласників.

У доборі вправ і завдань намагалися виконати низку дидактичних вимог, як-от забезпечення міцності знань і вмінь на основі повторення вивченого раніше, наростання складності, активізація мислення учнів.

Під час опанування морфологічних відомостей учнів систематично залучали до дослідницької діяльності, передусім до виконання проєктів. Перед початком вивчення розділу десятикласниками було запропоновано довгостроковий проєкт «Хрестоматія лінгвістичних мініатюр», до якої вони повинні були знайти наявні в літературі (науково-популярній або художній) або скласти самостійно лінгвістичні мініатюри про частини мови – стислі цікаві оповідання, що створюють образне уявлення про те чи те мовне явище або поняття. Таке завдання застосовували з опертям на висновки психологів (Л. Божович, Г. Щукіна, І. Якиманська) [26; 114; 186] та експериментальні дослідження лінгводидактів (О. Горошкіна, Т. Жулій, О. Караман, С. Караман, Н. Мордовцева, Л. Попова та ін.) [59; 103; 105; 163], що складний теоретичний матеріал учні краще засвоюють у нестандартній,

образній формі, оскільки мовна експресія має значну роль у формуванні в учнів інтересу до навчання мови.

У процесі навчання вчителі застосовували розосереджено (раз на 3-4 уроки) лінгвістичні мініатюри, щоб активізувати роботу старшокласників і актуалізувати їхні знання, здобуті в основній школі, наприклад, під час вивчення теми «Граматичні категорії, значення і форми. Основні способи вираження граматичних значень» учні виконували вправу:

- I. Прочитайте. Зробіть висновок про те, що вивчає граматику, з яких частин вона складається. Як пов'язані між собою розділи граматики «Морфологія» і «Синтаксис». Яка роль граматики у житті людини?

1. Граматика вивчає життя мови і з повсякденного мовлення виводить її закономірності й правила. Слова у словнику вказують нам, про що думають люди, а граматика мови – як саме вони думають. 2. Океан слів – це безмежжя, незліченність .... Він – велетенське громаддя, складники якого жодна людина не спроможна полічити. Граматика ж — мудрий господар, володарцього океану. На противагу безмежжю слів граматика – стислість, суворі правила, які легко застосувати (з тв. І. Вихованця). 3. У граматиці підлягають аналізу не окремі слова, а класи слів, властиві їм узагальнені граматичні значення, засоби їх вираження, способи творення слів та поєднання їх у словосполучення і речення. До безпосередніх завдань морфології входить також вивчення граматичних класів слів – частин мови... (А. Грищенко).

II. Які з поданих висловлень можна вважати лінгвістичними мініатюрами? Чому?

Під час першого уроку з теми «Іменник» учням експериментальних класів було запропоновано таку вправу:

- Запишіть лінгвістичну мініатюру, обираючи з поданих у дужках слів найбільш доречні для тексту. Вмотивуйте свій вибір.

Іменник – (наче, неначе, ніби) (велика-велика, велика, величезна) річка, яка (гордо, гордовито) (мчить, несе, переносить) свої води до моря й океану.

А десь далеко й (поряд, поруч, поблизу) (біжать, мчать, струмують) річки набагато менші. Вони зачудовано (дослухаються, прислухаються) до гомону – розмови іменникової річки. Як навесні розливаються, шукають просторіні і грізно мчать (випереджаючи, наввипередки) ріки, посилені повинню, так і іменник весні є від повені словотвору. Вічне оновлення його сили (З книги «Таїна слова»).

II. Чому, на вашу думку, іменник є найчисельнішою частиною мови? Поміркуйте, яку функцію мови найкраще репрезентує іменник. Відповідь обґрунтуйте.

У процесі експериментального навчання учнів залучали й до виконання кількох короткострокових проєктів, як-от «Люди-бренди» (добір інформації про перехід іменників-власних назв у загальні), «Якого кольору слова?» (про прикметники-кольороназви), «Числівники-символи».

Учнів експериментальних класів систематично залучали до спостереження, що уможливило усвідомлення функцій кожної частини мови в побудові текстів різної жанрово-стильової належності. Наведемо для прикладу вправу.

- I. Прочитайте текст. Перевірте на матеріалі тексту, чи до всіх частин мови можна поставити питання і чи всі слова, що входять до складу речення, є його членами.

Стояла нерушина тиша, урочиста й ніби свята, а згори валило й валило; інколи здавалося, що сніг летить не згори на землю, а навпаки: там, над головою, відчувалася бездонна сіра прірва. Мене тягло в ту прірву, я був заповнений снігопадом, цією дивною тишею й непорушністю дерев. Кам'янів, відчуваючи, що навкруги все танцює й ворухиться. Бачив спіралі, які викреслювали сніжини, ніби писалася велика книга буття й небуття.

По-своєму розумів той тайнопис, відгадував складну формулу неба і помалу прочитував її.

Над світом повільно ступав засніженими ратицями Козерог. Білі боки, худі й запалі, вилискували снігом, роги світилися крицею, а очі спалахували

вогниками. Кожен його поступ – один день, а всіх він має зробити кроків тридцять. По тому ляже на лівий бік, бо й сонце тепер на лівому боці. Тоді я почую тихий жеркіт води, і з'явиться в небі Водолій. Я стежитиму вже за його поступом, і мені здаватиметься, що небо – це море (В. Шевчук).

II. Здійснить спостереження, яку роль у реченні виконують службові частини мови. Чи вони мають форми словозміни? За якими ознаками самостійні частини мови відрізняються від службових?

Для того щоб показати десятикласникам здатність прикметників уточнювати мовлення, їм було запропоновано встановити, про яку пору року йдеться в тексті:

Іде дощ. Сиджу вдома і з вікна спостерігаю, як дощ ніби змив усі барви природи. Сонця не видно, дерева ледь хитаються...

Значна частина учнів (75%) відповіла, що в тексті описано осінь, хоча були й інші відповіді: ідеться про весну, літо.

Наступне завдання передбачало доповнення тексту різними прикметниками, які допомогли б «упізнати» різні пори року. Таким чином учні побачили, що один і той самий текст може описувати різні пори року за умови доповнення його відповідними прикметниками (*теплий літній дощ, яскраві барви...; традиційний передноворічний дощ; травневий дощ, малахітово-зелені барви, свіжі весняні барви* тощо). У процесі спостереження учні дійшли висновку, що прикметники уточнюють мовлення, роблять його образнішим, емоційнішим, тому, якщо треба точно описати особу, предмет чи явище, використовують прикметники (тексти описи, характеристики, оголошення про пошук тощо).

Саме текст допоміг учням усвідомити функції кожної частини мови, доречність уживання того чи того слова у відповідному контексті. Тому текстовий матеріал став основним засобом експериментального навчання з огляду на те, що текст уможливлює усвідомлення учнями граматичного рівня мови та засвоєння граматичних норм, ілюструє правила комунікативно доцільного вживання морфологічних одиниць у різних контекстах. Для

вчителя важливим є й те, що текст дає змогу запропонувати учням низку граматичних завдань, що є проблематичним, коли завдання побудовано на матеріалі слів, словосполучень або окремих речень.

Як уже зазначалося, чинна програма з української мови (профіль філологія) передбачає ознайомлення учнів з методично адаптованими історичними відомостями з мови, що сприяє розумінню учнями мови як динамічної системи, тому включення методично адаптованих історичних відомостей стало одним із змістових аспектів експериментального навчання. Оскільки під час поглиблювального етапу учні опановували теоретичні відомості з морфології, то включення історичних довідок упродовж означеного етапу виявилось найбільшим. Наведемо приклад завдання на основі тексту, яке вчитель пропонує на уроці узагальнення вивченого про частку та її граматичні ознаки:

- Прочитайте речення. Знайдіть у реченнях частки, визначте розряд за значенням та вживанням. Прочитайте текст без часток. З'ясуйте, яку роль вони відіграють у повідомленні інформації (уточнюють відомості, передають емоційний стан тощо). Визначте вплив часток на зміст речень та тексту.

Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони повертались увечері додому, їх стрічали старі й малі. А яка була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба й казав, що він од зайця. Це був найкращий хліб мого дитинства!

І досі з глибини років озивається голос мого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного й схвильованого, до плуга, а сам стояв біля коней. Дома він про нашу працю говорив, як про щось героїчне: «Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами, а ми собі оремо та й оремо поле».

Я мало тоді стрічався зі скарбами людського духу, та гріх було б гудити ті часи: вони були по-своєму прекрасні...(За М. Стельмахом).

Спочатку в процесі спостереження учні дійшли висновку, що частка надає словам або реченням певних смислових чи емоційно-експресивних

відтінків, а також слугує для творення нових слів та граматичних форм. Учитель дав стислий історичний коментар, що *колись би* та *б* були допоміжними дієсловами 2 та 3 особи однини та вживалися в усіх особах і числах. І лише у кінці XVIII ст. вони стали показниками умовного способу дієслів як частки, втративши властивості дієслів.

Такі відомості допомагали учням усвідомити, що мова – це динамічна система, а також полегшують виконання після текстових завдань:

- Чим, на вашу думку, були обумовлені такі зміни. Наведіть декілька аргументів, опираючись на речення з тексту. Поясніть написання часток *б* та *би* як показників умовного способу дієслів.

- Поясніть, як ви розумієте вислів «скарби людського духу»?

Історичні відомості сприяли поглибленню знань учнів, розумінню того, що мова як засіб комунікації між людьми, змінюється разом із суспільством, із носіями, тобто постійно розвивається. Наприклад, під час вивчення іменника учні дізналися, що в давнину частини мови називали інакше. В українській граматичній практиці *іменник* колись називали *сущником* чи *речівником*. Термін *іменник* 1873 року ввів у науковий обіг український мовознавець та етнограф Омелян Патрицький.

Повторюючи відомості про чотири відміни іменників, учителі розказали, що в дописемний час у мові була набагато складніша система відмінювання. Однак у процесі становлення української мови відбулося руйнування цієї старої праслов'янської системи, де основу відміни становили не відмінкові закінчення, а суфікси основи слова, за якими виокремлювали шість типів відмінювання. Розроблення сучасної системи відмінювання – це процес кількостолітніх змін. Форми іменників того самого роду поступово зближувалися у відмінюванні, відбувалося спрощення та уодноманітнення флексій за аналогією до найбільш поширених іменників. Так, приблизно у XIV – XV століттях стара система відмінювання, що була представлена 6 типами, постала у вигляді системи з 4 типів (4 відмін). Тож учні побачили, що з плином часу система відмінювання української мови спростилася.

Історичні коментарі дали змогу учням зрозуміти етимологію багатьох іменників-власних назв (прізвищ, географічних назв) під час повторення теми «Написання власних назв», що уможливило реалізацію міжпредметних зв'язків українська мова – історія – географія; історичну тяглість використання паралельних форм закінчень *-ові*, *-еві* в давальному відмінку однини іменників-істот II відміни чоловічого роду (*школяреві*, *інженерові*, *учителеві*,). Учні дізналися, що І. Нечуй-Левицький, Є. Тимченко, С. Синявський вважали їх самобутніми, такими, що вирізняють українську мову з-поміж споріднених слов'янських. Ці форми є залишками старої системи відмінювання іменників, відбиті в художніх творах від І. Котляревського донині. Саме ці форми були заборонені українським радянським правописом. Подібні історичні відомості сприяли усвідомленню змін сучасного українського правопису.

Учням цікаво було дізнатися, що в сучасній українській мові є залишки іменної системи відмінювання прикметників, що виявляються в називному відмінку однини присвійних прикметників із суфіксами *-ин*, *-їн*, *-ів*, *-їв* (*сестрин*, *Маріїн*, *братів*, *Андріїв*), у географічних назвах прикметникового походження (*Межова*, *Глухів*), прізвищах, іменах по батькові (*Михайлович*, *Петрович*, *Вагилевич*).

Знання про морфологічні мовні одиниці стали основою для формування та вдосконалення усного та писемного мовлення учнів, яких систематично залучали до продуктивних видів мовленнєвої діяльності впродовж усього експериментального навчання. Тому другий етап експериментального навчання передбачав поглиблення знань старшокласників про морфологічні мовні одиниці та практичне їх застосування у процесі виконання завдань різного рівня складності, обговорення складних або суперечливих питань з морфології, створення повідомлень на лінгвістичні теми, написанні творчих робіт. У процесі виконання таких завдань учні повинні були граматично правильно добирати самостійні та службові частини мови та дотримуватися норм українського

мовленнєвого етикету, враховувати прийменникові та сполучникові засоби милозвучності тощо. Так, задля узагальнення вивченого про активні й пасивні дієприкметники десятикласникам було запропоновано виконати вправу на текстовому матеріалі та написати твір-роздум «Мова – невичерпне джерело нашої культури», узявши за основу поданий нижче текст та використовуючи дієприкметники:

- Випишіть із тексту дієслова, утворіть від них активні та пасивні дієприкметники, поясніть способи їх творення.

Мова живе й розвивається за певними законами. Їх можна відкривати, простежувати, виявляти винятки, шукати їм пояснення. Можна, наприклад, з'ясувати, як з'явилося нове слово, звідки воно прийшло чи як утворилося, як змінюється його значення та форма. Декого приваблюють незвичні, цікаві слова, їх залюбки вишукують, смакуючи, у книжках і словниках. Такий інтерес до окремих слів, як відомо, проявляли видатні письменники, які, до речі, і самі були активними словотворцями... (За А. Матвієнко)

II. Наведіть приклади авторських новотворів письменників.

III. Кого, на вашу думку, називають мовним гурманом? Чому?

Як показує практика, є велика кількість учнів, які плутають дієприкметники з прикметниками, а інколи і з дієсловами. Тому старшокласники експериментального класу отримали завдання, що містило проблемне запитання про морфологічну та семантичну природу дієприкметника, адже думка вчених з цього приводу не збігалась. Так, Ю. Шерех уважав дієприкметник віддієслівним прикметником, який виражає ознаку за відношенням до дієслівної основи і зберігає певні морфологічні і синтаксичні властивості дієслова [Цит. за 269, с. 440], тоді як І. Вихованець переконує, що у дієприкметникові повністю переважають прикметникові морфологічні й семантичні властивості [Там само]. Старшокласникам було запропоновано скласти власне повідомлення про дієприкметник, ураховуючи

позицію науковців, а також скласти алгоритм розмежування прикметників і дієприкметників.

На етапі актуалізації вивченого про розряди прикметників учні виконували завдання, яке не лише було зосереджено на вмінні розмежовувати граматичні критерії розрядів прикметників, а й містило лінгвістичний квест, що спрямовував старшокласників до діалогу в обговоренні питань теми. Після цього учнів поділили на групи, кожна з яких отримала завдання підготувати стисле лінгвістичне повідомлення: І група – про перехід прикметників з одного розряду в інший; II група – про зміни, що виникають під час творення ступенів порівняння якісних прикметників. Підготовлене групою повідомлення озвучував один з її представників. Крім того, кожна з груп мала право доповнити відповідь опонента, за що отримувала додаткові бали. Заключним етапом роботи стало виконання вправи на текстовому матеріалі, що містила низку завдань.

- Випишіть із тексту прикметники разом з іменниками, яких вони стосуються. Визначте рід, число, відмінок, а також розряди прикметників та заповніть таблицю, доповнивши її власними прикладами. Поясніть свій вибір.

Якісні	Відносні	Присвійні

«Енеїду» Котляревський розпочав під час свого вчителювання. Відчувається його захват легким, дотепним, вільним словом, поезією звичаїв, коли кожен звук і образ іскриться. У мовній стихії благословенної Полтавщини поет купався, як бджола в пилку в пору весняного цвіту, наповнюючи сонячним нектаром рамки Вергілієвої поеми.

Здається, «Енеїда» має чарівну силу єднати порізнених земляків щирою людською усмішкою, спонукає впізнавати себе справжнього. Крім того, у поемі вже з перших рядків заковано запорізьку історію, що завжди

послідовно обстоювала добру славу й честь українського імені (За Є. Сверстюком).

Наступна вправа, запропонована учням експериментальних класів, передбачала роботу з текстом на основі реалізації внутрішньопредметних зв'язків (морфологія, фразеологія) і міжпредметних зв'язків (українська мова – зарубіжна література).

I. Прочитайте уривок з давньогрецького міфу «Дедал та Ікар». Що визнаєте про долю Ікара? Напишіть вільний переказ тексту, доповнивши його власними знаннями, роздумами. Визначте розряди прикметників за значенням.

Увесь вільний час Дедал робив із пташиного пір'я великі крила. Біля нього крутився, Ікар, грався лебединим пір'ям, щось ліпив з м'якого воску. І хоч заважав батькові у його дивній роботі, але той не гнав його.

Нарешті крила були готові, великі – Дедалові, трохи менші – Ікарові.

– Не можна підійматися дуже високо, синку, бо сонце там палюче, воно розтопить віск – і пір'я розсиплеться, а низько над морем теж не лети, щоб хвилі не намочили тобі крил. Треба триматися середини, запам'ятай це, Ікаре, тільки середини. Будь слухняним, – повчав Дедал сина.

...Ікар спершу летів за батьком. Та у захваті від польоту забув про батькову засторогу і полинув високо, ще вище, вище, аж до золотого сонця...

II. Випишіть із фразеологічного словника п'ять-шість висловів, що походять з давньогрецьких міфів. Схарактеризуйте прикметники в них.

III. Висловіть власні міркування з проблеми «Ікари з-поміж нас».

Упродовж другого етапу доречним виявилось виконання завдань, у яких приділялась увага внутрішньопредметним зв'язкам з орфографією, лексикологією, синтаксисом, які забезпечували глибше засвоєння знань про морфологічні мовні одиниці та супроводжувались історичними відомостями. Наведемо приклад такого завдання.

- Прочитайте текст. Визначте час та вид дієслів. Поясніть, чому в деяких дієсловах не можна визначити час. Поставте дієслова теперішнього

часу у формі минулого та майбутнього. Зробіть висновки, як заміна однієї часової форми на іншу змінила семантичне навантаження тексту.

*Нині ми **жив..мо** в статках, **не суш..мо**, як було раніше, сухарів на чорний день. Але це не означає, що маємо бути з хлібом запанібрата, оскверняти цю людську святість. Останнім часом став досить модним вислів: не хлібом єдиним живе людина. А між тим є й інше, не менш образне твердження: хліб усьому голова. Хай завжди він – совість наша – буде в хаті, **лежат..ме** прикритий вишитим рушником свіжий та святий, і найпершою молитвою нашої духовності воздасться хвала хлібові. Адже коли черствіє хліб, то й душі черствіють, а відтак, якщо черствіють душі – неодмінно зачерствіє хліб – наша совість (За В.Скуратівським).*

Історична довідка. У давньоукраїнських пам'ятках трапляється допоміжне дієслово **иму**, яке стояло або у пре- (**имуть давати**), або у постпозиції (**ходити иму**) до інфінітива. Пізніше це дієслово втратило літеру **и** та закріпилося у постпозиції (**ходитиму**)

I. Визначте особливості творення часових форм дієслова.

II. Поясніть написання відмінкових закінчень у виділених словах.

III. Виберіть спільнокореневі дієслова разом із пов'язаними з ними іменниками, розберіть їх за будовою. Визначте, які з них вжиті у прямому, а які в переносному значенні. Використайте ці словосполучення у творі.

IV. *Творче завдання:* поясніть значення прислів'я «На чорній землі білий хліб родить». Проведіть спостереження над використанням різних видових пар дієслів у творі.

- Запишіть дієслова видовими парами. Визначте вид дієслів і встановіть ознаки, за якими розрізняються в кожній парі дієслова доконаного виду і дієслова недоконаного виду.

Згорнути, фотографувати, сповістити, спізнитись, загорятись, збудити, сповіщати, вивершити, перебувати, ступити, стати, організовувати, збігти, спиратися, налагодити, взувати.

Такі завдання допомогли визначити рівень сформованості орфографічних навичок старшокласників у процесі навчання морфології. Для цього було розроблено низку завдань, з-поміж яких були орфографічні, пояснювальні, коригувальні диктанти, вправи-алгоритми та спостереження над морфологічними мовними одиницями. Під час вивчення кожної частини мови учні виконували завдання, спрямовані на повторення правил написання, наприклад:

- І. Утворіть від поданих слів прислівники і запишіть їх. Поясніть написання. Складіть 5 речень з прислівниками (на вибір).

Чим(раз), що(хвилина), чи(мало), най(більший), що(сила), що, най(малий), що(тиждень), по, під(тин), де(інде), що(доба), над(сила), до(річ), на(щастя), в(досвіт), в(знак), в(край), в(слід), в(поперек), в(наслідок), на(гора), за(молоду), з(гарячий), де(далі), до(верх), на(перекір), нав(скачки), над(вечір), казна(як).

- Уставте пропущені літери, поясніть правопис прикметникових суфіксів за поданим алгоритмом.

Алгоритм: *березовий – речовий – помаранчевий - суттєвий – алюмінієвий(алюміній)*

Калин..вий, митт..вий, клен..вий, значенн..вий, алич..вий, овоч..вий, плащ..вий, вишн..вий, яблун..вий, магні..вий, ситц..вий, парч..вий, батист..вий, насінн..вий, фланел..вий, шовк..вий, борщ..вий, марш..вий, дощ..вий, клей..вий, спориш..вий, осокор..вий, літі..вий.

- Виділені слова і числа замініть складними прикметниками й запишіть.

Отвір у 2 метри; шлюпка з 12 веслами; юнак 14 років; дід 72 років; висотний дім на 28 поверхів; глибина 127 метрів; вага 450 кілограмів.

- Перепишіть речення, знявши ризики. Визначте, у яких випадках *ні* та *не* – частки, а в яких – частина кореня.

1. Він зачав всіх боятися, всім не/довіряти (І. Франко). 2. Ні/чого в світі так я не/люблю, як саджати що-небудь у землю. 3. А голос у нього був

такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, ні/кому ні/коли не/заподіяти зла на землі, не/вкрали, не/вбили, не/одняли, не/пролили крові. 4. Дядько Самійло не/був ні/професором, ні/лікарем, ні/інженером (О. Довженко). 5. Не/знав, не/знав, та як на те й забув. 6. Не/краса красить, а розум (Нар.творч.). 7. Не/шабля і не/спис, а молот і терпуг, не/мрія, ява, не/порив, а потреба: із темних брил життя ти силою навкруг витісуєш нове (М. Рильський). 8. Бо не/поет, який схилив в журбі смутне чоло і лишить по собі не/мужнє слово, а пекучі сльози (М. Лучук). 9. Не/давно, не/давно у нас в Україні старий Котляревський отак щебетав (Т. Шевченко).

У процесі експериментального навчання було застосовано фронтальну, групову та індивідуальну форми роботи для підвищення ефективності засвоєння знань з морфології. Чільне місце відводилось самостійній роботі учнів над пошуком потрібної інформації з подальшим її обміном між учасниками освітнього процесу. Учителі експериментальних класів не подавали готової інформації, а спонукали учнів до самостійного її здобування, прирощення нових відомостей до уже здобутих знань, структурування інформації, і щонайголовніше, практичного застосування здобутих відомостей. Наприклад, під час вивчення іменників учням було запропоновано підготувати повідомлення за книжкою К. Городенської «Українська мова у вимірах сьогодення» про відмінювання складних прізвищ (І група), особливості відмінювання російських прізвищ (ІІ група), відмінювання грузинських прізвищ (ІІІ група). Для унаочнення інформації, ілюстрування прикладів учні готували мультимедійні презентації. Після опрацювання матеріалу учням запропоновано було поставити в непрямі відмінки складні за будовою та різні за походженням прізвища.

Ефективним виявився лінгвістичний квест, наприклад:

- Визначте розряд прикметників *легкий ящик* та *легкий характер*, *добра слава* та *добра жінка*, *молочний туман* та *молочний коктейль*, *заяча*

нора, заяча губа та заяча вдача. Як відбувся перехід прикметників з одного розряду в інший.

- Доберіть синоніми та антоніми до якісних прикметників.
- Утворіть всі можливі ступені порівняння прикметників *домепний, щирий, дорогий, глибокий*. Які фонетичні зміни при цьому виникають?
- З трьома прикметниками складіть речення та зробіть висновки про синтаксичну роль прикметників [166, с.23].

Експеримент засвідчив, що на кожному з етапів уроку ефективними стали певні методи і прийоми, вибір яких необхідно здійснювати в процесі підготовки до уроку, ураховуючи його дидактичну мету, характер змісту навчального матеріалу, рівень знань учнів. Так, на етапі актуалізації та на підсумковому етапі дієвими виявилися такі інтерактивні прийоми, як «Спіймай помилку», «Мікрофон», «Так – Ні», «Незакінчене речення», «Знаю – Хочу дізнатись – Дізнався», «Ти – мені, я – тобі», «Кодовий диктант» [193], які допомогли з'ясувати рівень розуміння учнями навчального матеріалу, готовність до його сприймання, спрогнозувати завдання на початку уроку, а також визначити, що нового вони дізнались на уроці та підбити його підсумки. Наприклад, прийом «Спіймай помилку» був використаний для перевірки рівня засвоєння учнями знань про написання *не з прикметниками*, коли учні повинні виправити помилки в наведених словах та словосполученнях, пояснивши свій вибір (*несолодкий, а гіркий, дівчина невисока, недужий, не повторний, неперевершений твір, не перевершена вистава, не буденний, а святковий, не наповнений сиропом, не багатий, а бідний, неглибока криниця, неглибоке, а мілке озеро, ненавмисна образа, не велика галявина*). Так само за допомогою кодового диктанту учитель зміг перевірити рівень засвоєння учнями написання *не з іменниками*. У процесі виконання цього завдання учні мали вибрати прислів'я, у яких *не з іменниками* пишеться разом, позначивши їх літерою А, ті ж, що пишуться окремо, – Б:

1. За (не)вміння деруть реміння. 2. (Не)молот кує, а коваль. 3. Без сокири (не)тесляр, без голки (не)кралець. 4. Життя прожити – (не)поле перейти. 5. Любов (не)пожежа: займеться – не погасиш. 6. Дай серцю волю – заведе в (не)волю.

Прийом «Мікрофон» дав змогу кожному з учнів висловитись в уявний мікрофон щодо обговорюваної проблеми, наприклад, коли слова *напам'ять, убік, угору, уперше, назустріч* пишуться разом, а коли окремо. Відповіді повинні бути лаконічними, швидкими, вони не коментуються й не оцінюються іншими учнями [163].

Результати нашого дослідження переконують, що виконання подібних завдань є не лише ефективним засобом засвоєння морфології української мови на профільному рівні, а й спрямовує учнів до діалогу, сприяє розвитку пошукової та пізнавальної діяльності усіх учасників освітнього процесу, зокрема здійснювати лінгвістичні спостереження, виконувати дослідницькі завдання. Також навчання морфології української мови на основі художнього тексту допомагає старшокласникам краще засвоїти норми літературної мови, відчутти її красу та колорит, збагатити словниковий запас старшокласників, формує у них точне, виразне, образне власне мовлення, виробляє чуйне, уважне ставлення до рідного слова [173].

Отже, дидактичні завдання, запропоновані на поглиблювальному етапі, не лише спонукали учнів до осмисленого сприймання мовного матеріалу з морфології, а й позитивно впливали на результат та стали ефективним засобом формування предметної і ключових компетентностей.

Упродовж третього етапу – *узагальнювально-рефлексійного* – здійснювалося узагальнення й систематизація морфологічних знань учнів, перевірка рівня сформованості вмінь і навичок створювати власні висловлення різної жанрово-стильової належності.

Завдання, запропоновані учням упродовж означеного етапу, здебільшого мали комплексний характер, тобто передбачали узагальнення й систематизацію відомостей не тільки з морфології, а й з інших розділів. До

того ж подібні завдання залучали учнів до різних видів мовленнєвої діяльності. Наприклад:

- Прочитайте текст, знайдіть у реченнях вигуки. Що вони виражають? Визначте їхню стилістичну роль. Поясніть розділові знаки при вигуках.

З рушницею полюють перепілки восени, коли вже просо вклоняється хазяїнові повними китицями каші, а навкруги проса, куди оком кинеш, - самі стерні, та копи, та скирти...

Коли охотитесь на перепілок з вашим власним собакою, то це найвища насолода.

- *Піль!*
- *Бах! Єсть!*
- *Піль!*
- *Бах! Єсть!*

Так що ви маєте повне право потім усім говорити:

- *За якусь годину-півтори мій Ральф подав мені шістдесят сім перепілок! Насилу встигав.*

- *Піль!*
- *Бах! Єсть!*
- *Піль!*
- *Бах! Єсть!*

От собака! Ах, і собака ж! (За Остапом Вишнею).

I. Поясніть значення фразеологізму *кинути оком*, доберіть до нього фразеологічні синоніми, з одним із фразеологізмів складіть речення.

II. Знайдіть у тексті просторічне слово, поміркуйте, з якою метою воно було вжите. Замініть його літературним відповідником. Чи змінилось при цьому стилістичне навантаження тексту.

III. Висловіть свою думку щодо тавтології у вживанні вигуків.

IV. Складіть діалог за картиною (див. Додаток Б) на тему «Полювання – це розвага чи вбивство», використовуючи вигуки. Обґрунтуйте свій вибір.

Як бачимо, під час роботи над текстом учні не лише знаходили вигуки, а й повторювали вивчене з фразеології, лексикології та морфології. Особливу увагу було приділено вдосконаленню правописної грамотності старшокласників.

Цікавими для учнів виявилися усні завдання, що сприяли підвищенню інтересу старшокласників до морфологічних відомостей та були орієнтовані на перевірку рівня сформованості граматичних, правописних, стилістичних умінь і навичок. Так, окремі учні отримали завдання створити презентацію в науковому стилі, у якій розповідалось про цікаві географічні об'єкти в Україні, які містили цифрові позначки (річки, озера, гори тощо). Після прослуховування цього повідомлення учні розділились на групи відповідно до їхніх інтересів та отримали такі завдання: I група – скласти розповідь «Подорож Україною» в художньому стилі, уживаючи числівники, II група – скласти розповідь «Екологічні проблеми України» в публіцистичному стилі також із використанням числівників. Після прослуховування текстів різних стилів учні III групи зробили висновок про особливості вживання числівників у різних стилях мовлення.

Цінність такої роботи полягала в тому, що учні колективно складали розповідь у певному стилі (для цього необхідно було актуалізувати знання про стилі мовлення, відмінювання числівників, написання власних назв, а також знання, здобуті в процесі навчання інших шкільних предметів та з різноманітних джерел, у тому числі засобів масової інформації). Виголошення розповіді в класі уможливило повторення орфоепічних норм та вдосконалення риторичних умінь старшокласників. Робота зацікавила учнів, оскільки вони розповідали про ті географічні об'єкти, які бачили колись або ж хочуть побачити, що викликало інтерес.

Робота з текстом виявилася одним із найефективніших засобів формування пізнавальної та творчої активності учнів. Тому під час третього етапу було використано диктант на текстовій основі задля перевірки орфографічної та пунктуаційної грамотності учнів. Критеріями добору

текстів було обрано тематично-стильове різноманіття, урахування змісту мовної, мовленнєвої та соціокультурної змістових ліній чинної програми, можливості тексту в реалізації міжпредметних зв'язків, потенціал тексту для розвитку духовно багатой мовної особистості учня. Так, для перевірки вивченого про числівник учням було запропоновано текст про Карпати й додаткове завдання, яке вони виконували у процесі та після написання диктанту. Ми свідомо відійшли від норм щодо кількості слів у диктанті, орієнтуючись на кількість числівників у тексті, адже головним завданням було перевірити правильність написання учнями числівників, а також, використовуючи зміст тексту, спонукати старшокласників до обговорення гострої соціальної проблеми – знищення дерев у Карпатах.

Запишіть числівники словами. З'ясуйте їх морфологічні ознаки і синтаксичну роль.

Хто хоч раз побував у Карпатах, той ніколи не забуде смерекових шат, які сповивають гори від долів до верховин. Саме смерека є основною лісотвірною породою Карпатських гір. Сьогодні вона займає 40,4% укритої лісом площі українських Карпат, а запаси її деревини становлять понад 126 млн м³.

Щоб це дерево виростило до 35 м, потрібно 100 років. У віці 120-130 років воно сягає заввишки 40 м. У Рахівському лісокомбінаті є екземпляри заввишки 50 м і діаметром 180 см. Їхній вік – 300-350 років! Окрім Карпат та Прикарпаття, смереку як декоративну породу культивують на всій території України. (З журналу.)

Після написання диктанту учні працювали усно з іншим текстом, завдання до якого було сформульовано таким чином:

- Прочитайте виразно вірш. Визначте його головну думку.

Рубають гай!

За річкою виблискують сокири

І чути скрегіт пилки в даліні,

Рубають гай, рубають світлу віру

*В красу, природу, у майбутні дні.
 Рубають гай, бо холодно у хаті.
 Берізка соком плаче, як жива,
 Навколо- сніг, метелиця кудлата
 Поміж дерев протяжно завива.
 Не завива, а тужить:-Добрі люди,
 Наліт сокир зловісних зупиніть!
 Бо влітку ані затінку не буде,
 Ні прохолоди, і байдужий грудень
 Зупинить рух в красу нових століть!
 В обличчя гаю лютый вітер дує,
 Пенькі ще свіжі заміта зима...
 Краса, можливо, людство і врятує,
 Якщо не згине в час тяжкий сама
 (Іван Світличний).*

II. Яку проблему порушено в тексті?

III. До яких наслідків призвело масове вирубування дерев у Карпатах?

IV. Що повинна зробити держава для усунення цих наслідків? Що може зробити кожен із нас, щоб зберегти зелені насадження в наших містах і селах?

Виконання такої вправи допомогло учням впоратися із домашнім завданням – скласти розповідь «Зелені скарби Карпат», уживаючи числівники.

Оскільки третій етап припав на друге півріччя 11 класу, що, згідно з вимогами чинної програми, передбачав узагальнення й систематизацію найважливіших відомостей з українською мови (у межах підготовки до державної атестації), учні самостійно працювали із науково-популярною літературою.

Експеримент показав, що старшокласники краще засвоюють навчальний матеріал, якщо він здобутий самостійно. Тому учнів експериментальних класів спонукали самостійно здобувати інформацію. Для цього використовували роботу в парах або групах, у процесі якої учні, об'єднавшись у пари або групи, могли опрацювати додаткову науково-популярну, наукову літературу та розширити обсяг відомостей, запропонованих чинним підручником. Для повторення відомостей про дієслово, учням було запропоновано завдання на матеріалі книжки «Українська мова у вимірах сьогодення» К. Городенської.

- Прочитайте текст. Сформулюйте настанову мовознавиці для своїх однокласників, ілюструючи її прикладами.

У сучасному українському вжитку дієслова *відправлятися / відправитися* під впливом російських *отправляются / отправиться* стали єдиними виразниками різних значень руху, пор.: *Автобус відправляється з Києва о 8 годині; Поїзд відправляється з другої колії; Обережно! Поїзд відправляється; Ми відправляємося в дорогу; Вони відправляються в подорож автобусом.* Для кожного з названих уживань в українській мові є свої дієслівні відповідники, пор.: *Автобус відправляється з Києва о 8 годині – Автобус відбуває (виїжджає) з Києва о 8 годині; Поїзд відправляється з другої колії – Поїзд відходить з другої колії; Обережно! Поїзд відправляється – Обережно! Поїзд рушає; Ми відправляємося в дорогу – Ми вирушаємо в дорогу; Вони відправляються в подорож автобусом – Вони вирушають у подорож автобусом.*

Отже, замість *відправлятися / відправитися* використовуйте виразніші, точніші українські синонімічні дієслова *відбувати / відбутися, від'їжджати / від'їхати, відходити / відійти, рушати / рушити, вирушати / вирушити* та інші, зважаючи на властиві їм відтінки значення руху (К. Городенська).

Наступна вправа передбачала ознайомлення учнів із уривками з книжки В. Русанівського «Дієслово – рух, дія, образ», у якій зазначено, що кількість дієслів у поетичних текстах набагато менша, ніж у прозі та

драматургії. Науковець пояснює це тим, що поезія менше схильна до компресії, опису дій, ніж проза. Поезія, особливо лірична, більше тяжіє до картинності зображення. З огляду на це завдання для учнів було сформульовано таким чином: Проаналізуйте вживання дієслів (разом із дієприкметниками та дієприслівниками) на 500 словоформ у художній літературі (окремо в прозі, поезії і драматургії), у мові науково-технічних книжок і публіцистики, складіть діаграму.

Задля ілюстрування стилістичних функцій дієслова учням пропонували уривки з художніх текстів майстрів слова, Учні повинні були визначити, що ілюструють у них: динаміку – рух, дію –, чи статику – спокій, нерухомість. Наведемо кілька уривків.

1.Хуртовина то хльоскала чабанськими пугами, то витягувала з себе вовче виття, то, притихаючи, несподівано озивалася джмелиним смутком, неначе в'їжджала в минулорічну осінь. Минулорічна осінь! Якою вона була? І, на якусь хвилину, розгортаючи болі, розгортаючи зиму, вона висвітлювалась, вийшла з сніговію... (М. Стельмах).

2.Вечоріло. Теплий весняний вітер гойдав на своїх пружних крилах черемхові трунки. Шаленіли у прохолодних затінках гаїв солов'ї, лунали їхні срібні витьохки над тихими плесами озерець і заток. І здавалося, що вони час від часу здригалися від солодоців тих співів, бралися рябютинням хвилюк і знову завмирали... Ба, навіть сонце спинило поважний плин — шубовснуло в Почайну, дослухається до гуків і шумів весни (Р. Іванченко).

3.Літо прийшло з грозами. Вранці парить, а посеред дня миготять звідусіль блискавиці, лє рясний дощ, а то й град випаде. Вода відступила од пагорба, звільнила із свого полону луки, озерце. Тепло й волога зробили своє — навкруги, куди оком кинь, безкрає море різнотрав'я (А. Давидов).

4. Викупаю душу я в осінніх росах.

Десь знайдеться сила. Годі. З мене досить.

Обтрушу невдачі, сумніви ,поразки.

Перетворю осінь я свою на казку.

Закружляю вальсом в круговерті листя.

Напишу словами на паперічистім,

Що у цьому світі як ніхто щаслива,

Бо ловлю у руки це осіннє диво (О. Дриль).

Подальші вправи були спрямовані на вдосконалення умінь учнів використовувати дієслова в мовленні. Спочатку старшокласники аналізували авторські тексти, визначаючи роль дієслів, а потім створювали власні тексти.

- Використовуючи лише дієслова, можна багато розповісти. Прочитайте вірш, визначте кількість дієслів у ньому. З якою метою, на вашу думку, авторка використовує таку кількість дієслів? Що ви дізналися про життя героїні? За поданим взірцем спробуйте розповісти про свій день або про цікаву подію у вашому житті.

Хвилююсь. Падаю. Зітхаю.

Сумую. Плачу. Не здаюсь.

Спішу. Збиваюсь. Вибухаю.

Кричу. Зневірююсь. Борюсь.

Лечу. Співаю. Засинаю.

Не зупиняюся. Сміюсь.

То виринаю, то пірнаю.

Перемагаю і молюсь.

Надіюсь. Вчуся. Обіймаю.

Повзу. Літаю. Чипливу.

Сліди в секундах залишаю.

Одним же словом: я - ЖИВУ! (Наталка Бойко).

Задля узагальнення й систематизації знань про сполучник учителем було запропоновано завдання підтвердити або спростувати думку В. Вернадського: «Розумна діяльність людини – не лише її особиста справа» та проаналізувати роль сполучників для зв'язку частин простих і складних речень, а також їхній

вплив на формування власної думки. Крім того, учнів експериментальних класів було поділено на три групи, які отримали завдання використати у своїх висловленнях різні сполучники (І група – за структурою, II група – за способом уживання, III група – за синтаксичними функціями) та зробити висновок про функцію сполучників у вираженні семантико-синтаксичних відношень між компонентами у простому та складному реченні.

Зацікавила учнів і робота в парах, у процесі якої вони створювали діалоги, дотримуючись норм уживання морфологічних мовних одиниць. Так, для експериментального класу було запропоновано на основі знань про вигук підтвердити або спростувати думку О. Потебні, що вигук не належить до слів, тому не має ознак частин мови [226, с. 160]. Такі завдання допомагали визначити рівень сформованості знань з морфології та вмінь уживати самостійні, службові частини мови та вигуки в усному мовленні.

Під час третього етапу було продовжено реалізацію внутрішньопрдметних і міжпредметних зв'язків. Вивчення риторичних тем передбачало повторення відомостей з морфології, наприклад:

- Ознайомтеся з етикетними формулами привітання. Розмежуйте офіційні й неофіційні. Чим вони відрізняються?

1. *Шановний Станіславе Олександровичу!* 2. *Дорога моя матусю!*
3. *Моя люба бабусю!* 4. *Глибокошановний ювіляре!* 5. *Моя дорога донечко!*
6. *Високоповажний Євгене Андрійовичу!* 7. *Вельмишановна Тамаро Михайлівно!* 8. *Шановні вчителі!* 9. *Мила подруго!* 10. *Дорогі побратими і посестри!*

1 *Сьогодні у тебе радісний день – день народження!* 2. *Наближається світла мить Воскресіння Господнього, яка щораз оновлює людину, нагадує про справжнє у круговерті минутого.* 3. *Прийдешній рік уже стукає в наші оселі, а з ним і нові сподівання, мрії та прагнення.* 4. *Сердечно вінуємо Вас із ювілеєм!* 5. *Я щиро вітаю всіх зі святом Великодня!!* 6. *Вітаю Вас...;*
7. *Найщиріші вітання.* 8. *Від щирого серця вітаю Вас із професійним*

святom! 9. Щиро вітаю всіх... 10. Сердечні вітання, дорогі наші учні, наше продовження, наше майбутнє, наша гордість.

1. Бажаю, щоб життя було по вінця наповнене щастям і любов'ю. 2. Нехай щодень здійснюються найзаповітніші мрії, а душу завжди зігріває радість від яскравих моментів і позитивних вражень. 3. Блискучих перемог в ім'я України, її європейського майбутнього. 4. Зичу міцного здоров'я та натхнення на добрі справи, мудрості й уважності до ближніх, невтомного оптимізму й віри в те, що щастя – завжди. 5. Нехай святкова гостина буде гостиною радості, нехай кожен знайде власний шлях до любові через дар Ісуса Христа й назавжди збереже тепло Великодньої Свічки – запоруку миру в душі й добробуту в державі! 6. Щиро зичимо доброго здоров'я, щастя, творчого натхнення, реалізації нових задумів в ім'я подальшого розвитку української освіти. 7. Щиро зичу кожному серцю й кожному домові віри сьогодні й повсякчас, гармонії не святкової, а щоденної, праці сумлінної, а помислів – чистих і високих! Нехай життя кожного освятиться різдвяною зорею-зірницею, і саме це світло вестиме нас і нашу Вкраїну до щасливих прийдешніх днів! 8. Від щирого серця зичу міцного здоров'я, достатку й оптимізму, родинного тепла та затишку, натхнення й невтомності, здійснення всіх мрій і сподівань. 9. Щиро бажаю вам міцного здоров'я, творчих успіхів, незламного оптимізму, підтримки колег-однодумців! 10. Нехай доля дарує дні, сповнені щастя, радості і любові! Многая літа!

II. За якою ознакою розміщено етикетні формули привітання?

III. Прокоментуйте відмінкові закінчення іменників, ужитих у кличному відмінку.

IV. Робота в групах: Складіть привітання

I група – другу (подрузі) з днем народження;

II група – учителям з Днем працівника освіти.

III група – учням і батькам зі святом останнього дзвінка.

Після опрацювання теми «Правопис часток» учням було запропоновано домашнє завдання – скласти есе на тему «Україна, про яку я

мрію», використовуючи частки як виражальні засоби у передачі емоцій та почуттів, а також дотримуючись правил правопису. Крім того, учні експериментального класу проводили спостереження над тим, які розряди часток найчастіше вживались у тексті і з якою метою. У процесі написання есе учні використовували знання з економіки, оскільки писали про економічно розвинену країну, прогнозували шляхи економічного зростання й розвитку держави.

Учням було запропоновано на основі тексту-взірця скласти продовження тексту, доповнивши його інформацією про внесок сучасних художників у розвиток українського мистецтва.

Іжакевич байдужим був до слави, до «престижних» замовлень. Усі його герої так чи інакше уособлювали простих людей, між якими він зростав, з якими спілкувався впродовж життя. Сам завше ходив у простій одежі, носив кожуха, взував селянські чоботи. У час, коли була заборонена навіть українська мова, коли діяв сумнозвісний валуєвський указ, він репродукує в столичних журналах портрети орачів, косарів, чумаків, пастухів і кобзарів, їхніх знедолених дітей. Численні малюнки відтворюють історичне минуле нашого народу, його звичаю (З інтернету).

У процесі перевірки рівня сформованості знань про сполучник учні виконали таке завдання:

- Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. Підкресліть сполучники сурядності однією лінією, а підрядності – двома. Зробіть аналіз сполучників за характером семантико-синтаксичних відношень, які вони виражають.

У часи Жуля Верна, основоположника наукової фантастики, технічні прогнози хвилювали не лише розум, а й серця читачів. Політ на повітряній кулі, поїзд, що рухався з швидкістю 200 миль на годину, - це була сенсація. Обговорювали її не лише в наукових колах, а й у світських салонах. Це була тема, яка хвилювала все суспільство, кожну людину, незалежно від того, була вона причетною до науки чи ні. Згодом з'явилась науково-популярна

література як окрема галузь мистецтва. Ми прекрасно пам'ятаємо капітана Немо, борця за справедливість, першого з когорти літературних героїв, що виступили проти колоніалізму. Ми пам'ятаємо цю мужню й благородну людину, яка разом з тим ще й прекрасний вчений, геніальний конструктор. Але наголошую, разом з тим, а не – перш за все(За А. Дмитруком).

Післятекстові завдання.

I група: поясніть стилістичну роль сполучників у тексті.

II група: підтвердіть або спростуйте думку «Книжки – найбільш довговічні плоди роботи людського духу», використовуючи сурядні та підрядні сполучники.

Для підвищення рівня орфографічних умінь учнів використовували різні види диктантів, зокрема диктант для самоперевірки, взаємоперевірки, буквенний, вибірковий, пояснювальний, коментований, розподільний, кодовий, що також стали ефективним засобом контролю знань тієї чи тієї морфологічної теми. Наприклад, розподільний диктант дав змогу перевірити рівень засвоєння знань про написання складних прислівників, де учні, знявши risks, повинні були розподілити слова на три стовпчики: 1-пишуться разом; 2- пишуться окремо; 3- пишуться через дефіс; 4- пишуться через два дефіси (*на/двоє, тишком/нишком, по/шепки, по/своєму, в/горі, пліч/о/пліч, в/двічі, горі/лиць, в/супереч, сам/на/сам, мимо/волі, час/від/часу, де/не/де, з/року/в/рік, по/сусідськи, з/ранку/до/вечора, часто/густо, тільки/но, під/гору, по/нашому, як/не/як, казна/де, всього/на/всього, де/небудь, одним/одна, з/дня/на/день, видимо/невидимо, кінець/кінцем, в/цілому, з/боку/на/бік, в/основному, по/перше, ліво/руч, дарма/що, не/втямки, по/під/віконню, до/побачення, тільки/що*).

Виконання пояснювального диктанту давало змогу учням не лише правильно записати *не* з дієприкметниками, а й пояснити свій вибір (*не/прочитана книга, не/полита Галинкою квітка, не/замкнені двері, не/доспівана пісня, ще не/дозрілі хліба, своєчасно не/скошена трава, незірвані яблука, не/продумана відповідь, не/прочитаний, а прослуханий вірш,*

не/закінчений малюнок, гречка не/скошена, ні до кого не/спрямоване слово, картопля не/викопана, город не/скопаний, а виораний).

Ще одним ефективним видом контролю засвоєння учнями знань з морфології було тестування, що базувалося на матеріалі конкретної теми або всього розділу. Крім того, у процесі проведення тестування учні самостійно могли оцінити свої досягнення, спираючись на результати тесту, тому тестові завдання викликали бажання вдосконалювати власні уміння й навички з морфології. Так, підсумком вивчення теми «Іменник» слугувало тестування, яке сприяло швидкій перевірці рівня засвоєння знань про морфологічні ознаки та синтаксичну роль іменника. У додатку наводимо приклад такого тестування (див. Додаток А).

Кожен із етапів педагогічного експерименту засвідчив, що важливе значення у процесі навчання морфології в старших класах (профільний рівень) мало формування в учнів десятого класу стійкої мотивації до навчання української мови загалом, морфології зокрема. Особливе місце в експериментальному навчанні посідали вправи й завдання, спрямовані на вироблення вмінь спостерігати й аналізувати мовні факти, орієнтуватися в багатоманітності мовних явищ, а також проєкти, виконання яких стимулювало інтерактивну діяльність старшокласників, формувало вміння співпрацювати в команді. Значна кількість завдань передбачала розв'язання проблемних ситуацій, висунення припущень. Продуктивною виявилася робота з текстом, що сприяла усвідомленому засвоєнню теоретичного матеріалу, забезпечувала отримання нової соціокультурної інформації. Робота з текстом сприяла вдосконаленню в учнів умінь побудови текстів різної жанрово-стильової належності з дотриманням граматичних норм та культури мовлення, розширювала комунікативний і соціокультурний потенціал уроків.

Отже, методика навчання морфології в старших класах (профільний рівень) стала результативною за умов: розроблення системи дослідницьких і творчих вправ та завдань, які сприяли розвитку творчих здібностей,

удосконаленню граматичних, комунікативних, правописних умінь старшокласників; упровадження в освітній процес методично адаптованих історичних відомостей, які сприяли кращому розумінню морфологічних явищ; системного використання внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, що уможливили розгляд мовних явищ на основі осмислення, узагальнення й систематизації відомостей, здобутих у процесі опанування різних предметів.

3.3. Результати експериментального навчання

У процесі експериментального навчання було проведено діагностичні поточні зрізи, які допомагали простежити вплив запропонованої методики на глибину й ефективність засвоєння знань, сформованість умінь і навичок старшокласників на уроках у процесі навчання морфології, а також виявити, які корективи потрібно внести в подальше навчання. У кінці кожного етапу провели контрольні зрізи знань, що сприяли перевірці кількісного і якісного показників знань, умінь і навичок учнів з морфології згідно з вимогами експериментальної програми та запропонованої нами методики.

Зрізи знань проводились в експериментальних (ЕК) і контрольних (КК) класах однієї паралелі та передбачали однакові види робіт, що допомогло визначити динаміку в удосконаленні практичних умінь і навичок учнів з морфології у процесі експерименту. Перевірка навчання морфології старшокласників відбувалась на основі порівняння результатів експериментальної методики та традиційного навчання в контрольних класах, а саме: контрольні зрізи знань в експериментальних класах (ЕК) дали можливість з'ясувати рівень сформованості знань, умінь та навичок учнів з морфології, що базувались на змісті експериментальної програми у порівнянні з традиційною системою навчання в контрольних класах (КК).

Контрольні зрізи знань було проведено в 10 класі (І семестр) та в 11 класі (І та II семестр) відповідно до завдань формувального експерименту.

Метою контрольного зрізу була перевірка рівня сформованості знань учнів, умінь використовувати теоретичні знання з морфології на профільному рівні. Для кожного контрольного зрізу було розроблено відповідні завдання (тестові, дослідницькі, творчі, робота з текстом), подібні до тих, що були запропоновано виконати під час констатувального зрізу..

У процесі експерименту ми використовували критерії оцінювання навчальних досягнень учнів, представлені в чинній програмі з української мови (профільний рівень) [280]. Як і під час констатувального етапу, означені критерії визначено як «високий» (12-10 балів), «достатній» (9-7 балів), «середній» (6-4 бали) і «елементарний» (3-1 бал) (Див. 2.2).

Задля підтвердження об'єктивності проведеного контрольного зрізу знань ми розробили систему вправ і завдань для КК і ЕК.

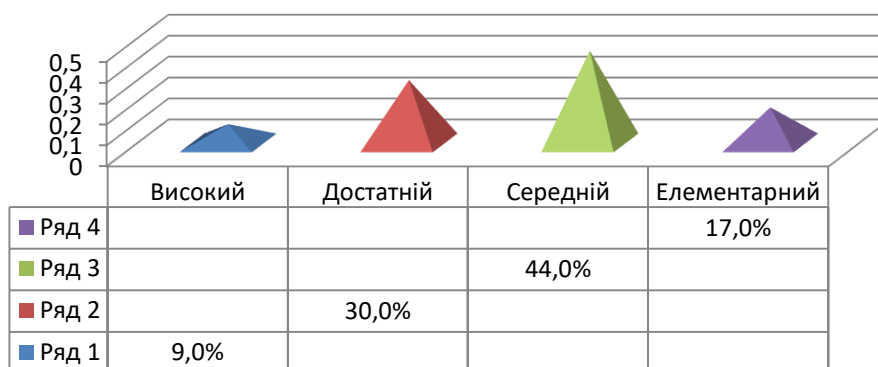
Так, під час проведення першого контрольного зрізу (по завершенню першого – мотиваційного – етапу експерименту) учням 10 класу було запропоновано виконати тестові завдання (див. Додаток А, тест 2), роботу з текстом та творчу роботу.

Учням було запропоновано одинадцять тестових завдань, кожне з яких, окрім дев'ятого, оцінювали одним балом. За виконання дев'ятого завдання тесту учні отримали два бали. Виконання тестів уможливило заощадження навчального часу (учні на його виконання використали 15 хвилин). Зазначимо, що в процесі виконання тестових завдань учнями КК та ЕК було допущено помилки, які ми проаналізуємо докладніше. Так, виконання завдання *першого тесту* переконало, що 45 % учнів КК та 53 % ЕК правильно визначили рід іменників, однак більшість учнів КК (55 %) помилились у виборі правильної відповіді. Відповіді на запитання *другого тестового завдання* дало підстави стверджувати, що не всі учні бездоганно можуть визначити рід незмінюваних іменників, адже 18 % КК та 10 % ЕК уважали за помилку написання словосполучення *великий собака*, а ще 11 % КК та 6 % ЕК обрали словосполучення *сильний нежить* як помилковий, тому лише 41 % учнів КК та 48 % ЕК виконали це завдання правильно. Завдання

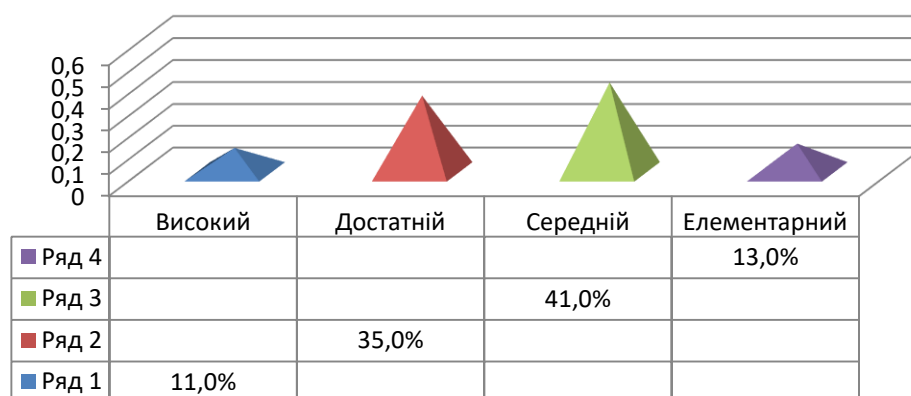
третього тесту не викликало особливих складнощів, тому 59 % учнів КК та 68 % ЕК упорались з ним, правильно обравши рядок, у якому не всі іменники мали літеру *e(є)* в О.в. однини. 61% КК та 75 % ЕК успішно впоралися із четвертим тестовим завданням. Виконання учнями *п'ятого тестового завдання* показало, що написання прикметникових суфіксів викликають певні складнощі у більшості учнів, тому лише 35 % учнів КК та 49 % ЕК упорались із виконанням цього завдання, інші учні не помітили помилку в написанні прикметника *помаранчовий колір* замість *помаранчевий*. Більшість учнів правильно виконали шостий тест (69 % КК та 81 % ЕК), показавши високі результати у засвоєнні теми «Ступені порівняння якісних прикметників». Правильну відмінкову форму числівника *трьомстам сорока сімом* визначили у *сьомому тесті* 42 % КК та 47 % ЕК. Результати *восьмого тестового завдання* дали підстави стверджувати, що не всі учні засвоїли написання займенників, тому лише 39 % учнів КК та 50 % ЕК правильно визначили рядок *ні з ким, будь-кого, чий-небудь, ніхто*, у якому всі займенники було написано правильно. За виконання *дев'ятого завдання* учні отримали два бали, адже потрібно було виконати завдання, пов'язане зі знанням морфологічних ознак дієслова та його форм. Але два бали отримали лише 23 % учнів КК та 31 % ЕК. Ще 38 % КК та 55 % ЕК виконали це завдання тесту на один бал, адже лише половина завдань була правильною.

Тому ми зробили висновок, що старшокласникам і надалі потрібно вдосконалювати вміння *визначати* морфологічні ознаки, синтаксичні функції дієслова. Виконання *десятого тестового завдання* потребувало застосування учнями знань про написання складних прислівників. Результати перевірки показали, що 41 % КК та 47 % ЕК упорались із цим завданням, проте більшість учнів потребують удосконалення орфографічних умінь, що стосуються правопису прислівників і прислівникових сполучень прислівників. *Одинадцяте завдання* було спрямоване на перевірку вивченого старшокласниками про написання службових частин мови. Правильно виконали це завдання 46 % КК та 53 % ЕК.

Наведемо узагальнені результати виконання тестових завдань учнями КК та ЕК у вигляді діаграм.

Діаграма 3.3.1. Результати виконання тестових завдань першого контрольного зрізу учнями КК

Діаграма 3.3.2. Результати виконання тестових завдань першого контрольного зрізу учнями ЕК

Ще одним важливим засобом контролю знань учнів з морфології була робота з текстом, яка передбачала перевірку вміння учнів знаходити частини мови в реченні, правильно записувати частини мови, визначати їхню синтаксичну роль, здійснювати спостереження над морфологічними мовними одиницями та готувати лінгвістичні повідомлення. Наведемо приклад *вправи на основі тексту*, що була запропонована учням під час першого контрольного зрізу.

1) Прочитайте текст. Зніміть риси, записавши слова правильно. У виділеному реченні визначте частини мови та члени речення.

У грецькій міфології тис вважається деревом смерті, тому що майже всі частини тиса, за винятком їстівної червоної м'якоті плоду, є отруйними.

Кажуть, що як/би людина випила вино з тисового кубка, то померла/б. Відомо також, що тис убиває навіть ті мікро/організми, що є в повітрі довкола нього, а будинок, у якому хоча/б крокви виготовлені з тиса, надійно захищений від будь/якої хворобо/творної інфекції.

Раніше тис був дуже поширений у Карпатах, про що свідчить назва річки Тиса. Через цю цінну деревину тис у 1400 – 1700 роках був значно вирубаний. З його декоративної, твердої і стійкої до гниття деревини виготовляли всілякі меблі, посуд, прикраси, луки і навіть гарматні ядра для замку в Хусті (Із газети). (3 бали)

2) Прочитайте примітку та зробіть лінгвістичне повідомлення (3 речення), порівнявши функції часток *б* та *би* у сучасній українській мові та давній мові.

Примітка. У давньоукраїнській мові *би* та *б* були допоміжними дієсловами 2 та 3 особи однини та вживалися в усіх особах і числах. І лише у кінці XVIII ст. вони стали показниками умовного способу дієслів як частки, втративши властивості дієслів. (3 бали)

3) Визначте у тексті активні та пасивні дієприкметники. Підтвердіть або спростіть думку мовознавця А. Грищенка, що терміни «дієприкметник теперішнього часу» та «дієприкметник минулого часу» - це умовні позначення, які не відображають граматичних значень відповідних форм (3 речення). (4 бали)

4) Запишіть цифри 1400; 7/3; 608; 128, 64,4; 988; 1991; 48 000 000; 28; 0,15; 208,2; 5/2; 1840 словами, поставивши числівники в О.в. відмінку однини. (2 бали)

Аналіз результатів виконання *першого завдання* дав змогу встановити рівні засвоєння учнями матеріалу з морфології в поєднанні з орфографією та синтаксисом. Так, 38 % КК та 19 % ЕК учнів помилились у написанні слів за

винятком, якби, померла б, хоча б, мікроорганізми, хвороботворної, будь-якої. У реченні *Раніше тис був дуже поширений у Карпатах*, про що свідчить назва річки *Тиса* 39 % учнів КК та 24 % ЕК не змогли визначити всі частини мови та їхню синтаксичну роль, наприклад, більшість із них неправильно визначили присудок *дуже поширений*, обставину у *Карпатах* та означення *Тиса*.

Виконання *другого завдання* дало змогу учням порівняти написання часток *би* та *б* у давньоукраїнській та сучасній українській мові, а також скласти лінгвістичне повідомлення, вказавши на зміни, що відбулися впродовж певного історичного часу і пояснити написання зазначених часток. Наводимо приклад одного з таких повідомлень учениці ЕК Бакуновець Христини:

Упродовж тривалого часу би та б дійсно виконували роль допоміжних дієслів (бг̃немога), проте їхня роль із часом змінилась, оскільки українська мова більше їх не потребувала. Можливо, втративши свою основну функцію, би та б перейшли у частки, залишившись біля дієслів на позначення умовного способу, тому й пишуться окремо від дієслів. Тоді як їхнє місце зайняло дієслово бути, яке до цього часу існує в українській мові.

Із другим завданням упорались лише 8 % КК та 48 % ЕК, проте більшість учнів не змогли провести паралелі між давньою та сучасною мовою і зробити висновки щодо морфологічних змін, що відбулися з *би* та *б*.

У процесі роботи над *третьім завданням* більшість учнів (51 % КК та 69 % ЕК) правильно визначили активні та пасивні дієприкметники у тексті. Проте не всі старшокласники змогли висловитись щодо думки мовознавця А. Грищенка. Спробували подискутувати з ученим лише 10 % КК та 45 % ЕК. Наводимо приклад такого висловлення, яке написала учениця ЕК Яковенко Дарина:

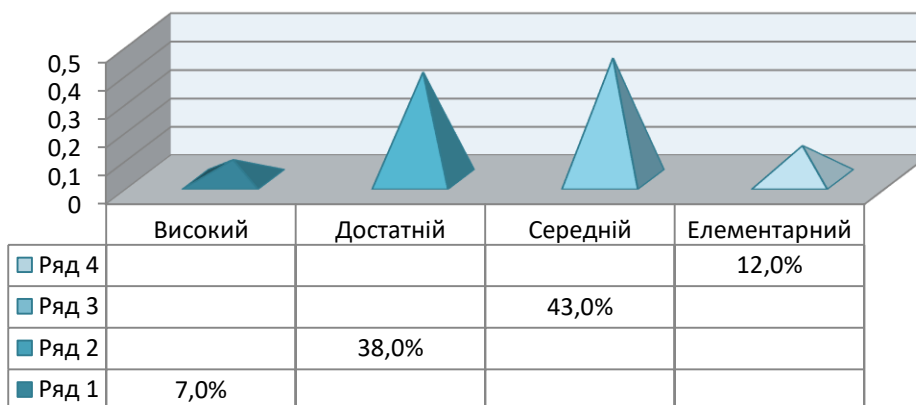
Я не можу повністю погодитись із А. Грищенком щодо заперечення термінології «дієприкметник теперішнього часу», адже активні дієприкметники із суфіксами -уч-, -юч-, -ач-, -яч- творяться від основи

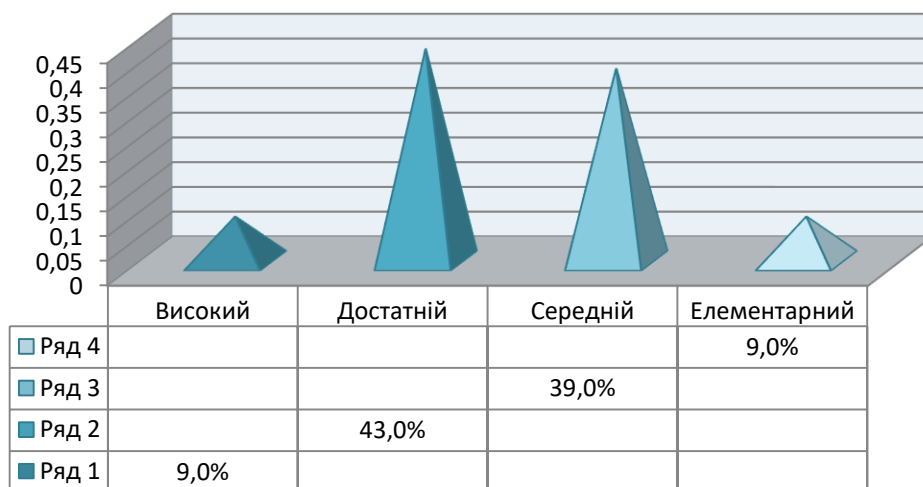
дієслів теперішнього часу. Хоча поділяю думку вченого про те, що дієприкметники не можуть так само, як дієслова, трансформуватись у часових формах. Тому остаточну крапку в цій суперечці повинні поставити вчені.

Найбільше помилок під час виконання четвертого завдання спостерігалось у написанні числівників *тисячею вісьмастами сорока, нулем цілих п'ятнадцятьма сотими, шістьмастами вісьмома, сімома третіми, ста двадцятьма сімома*. Загалом безпомилково впорались із завданням 41 % КК та 53 % ЕК.

Узагальнені результати виконання граматичних (другого-четвертого) завдань на основі тексту учнями КК та ЕК у вигляді діаграм.

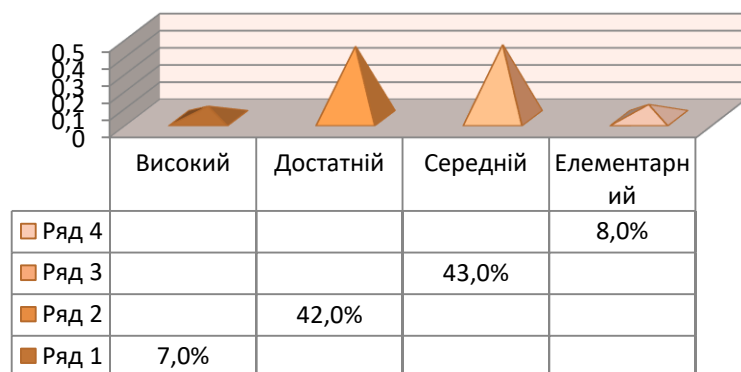

Діаграма 3.3.3. Узагальнені результати виконання граматичних завдань першого контрольного зрізу учнями КК

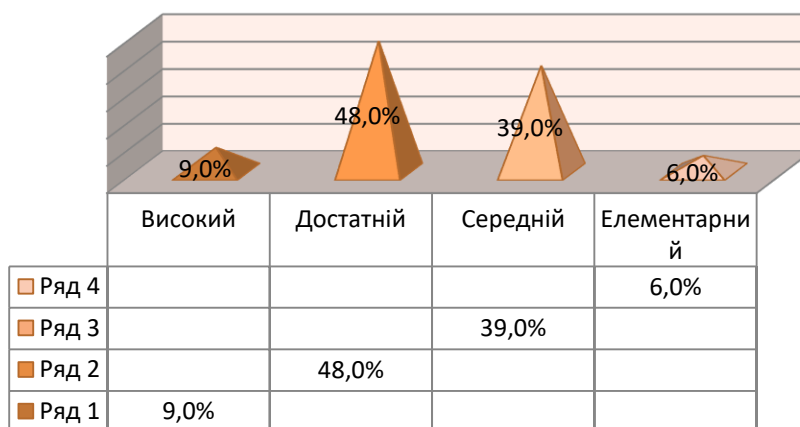

Діаграма 3.3.4. Узагальнені результати виконання граматичних завдань першого контрольного зрізу учнями ЕК

*Творча робота, яку ми запропонували виконати учням КК та ЕК, була продовженням попередньої роботи з текстом, що полягала у створенні розповіді про рідкісну флору Карпат та потребу її охороняти. У процесі написання цієї роботи старшокласники повинні були вживати прислівники, після чого зробити висновок про їхню роль у смисловому та стилістичному навантаженні тексту. Результати перевірки твору показали, що учнями КК та ЕК було допущено пунктуаційні (кома при дієприкметниковому звороті та одиничному дієприслівнику, у складному реченні) та орфографічні помилки, з-поміж яких було написання прислівників *по-перше, по-друге, вдосталь, внаслідок, будь-де, з року в рік, навесні, наостанок*; числівників *двохсот видів, однієї третьої всіх видів, у сорока відсотків рослин, близько тридцяти відсотків, в тисяча п'ятсот метрів*; прикметників *карпатський, альпійська, найдавніших, європейська*; іменників *багатств, Червона книга України, розмаїття, розрив-трава, нечуй-вітер*; складних слів *чотирилиста, рододендрон, аркто-альпійських видів, журавлина дрібноплідна, нарцис вузьколистий, пальчатокорінник, криволісся*. Не всі учні змогли визначити роль прислівників у розкритті смислового та стилістичного навантаження тексту. Подаємо результати виконання творчої роботи учнями КК та ЕК у вигляді діаграм.*

Діаграма 3.3.5. Результати виконання творчої роботи першого контрольного зрізу учнями КК

Діаграма 3.3.6. Результати виконання творчої роботи першого контрольного зрізу учнями ЕК

Узагальнені результати виконання учнями експериментальних і контрольних класів першого контрольного зрізу подаємо у формі таблиці,

Таблиця 3.3.1

Узагальнені результати виконання учнями експериментальних і контрольних класів першого контрольного зрізу

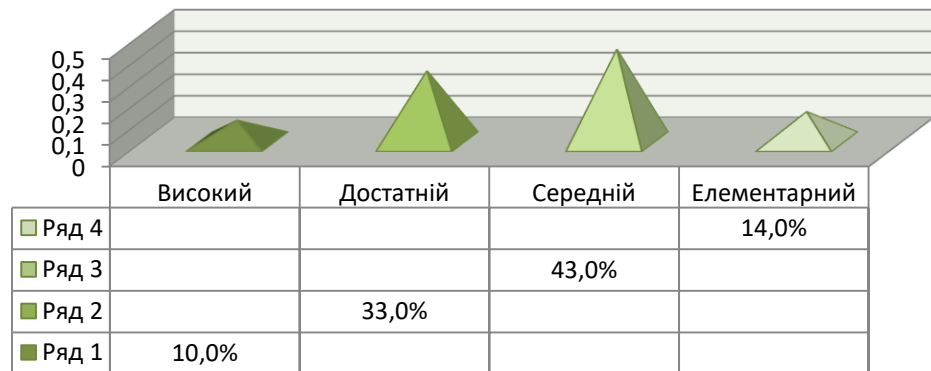
КК					ЕК			
Рівні оцінювання	тести	вправа на основі тексту	Творча робота	Пересічно	тести	вправа на основі тексту	Творча робота	Пересічно
Високий	9%	7%	7%	7,6%	11%	9%	9%	9,6%
Достатній	30%	38%	42%	36,6%	35%	43%	48%	42%
Середній	44%	43%	43%	43, 3%	41%	39%	39%	39,6%
Елементарний	17%	12%	8%	12,3%	13%	9%	6%	9,3%

Задля подальшої перевірки ефективності запропонованої нами методики наприкінці I семестру учням 11 класів (КК та ЕК) було запропоновано виконати рівнозначні за складністю завдання, що сприяли перевірці їхніх теоретичних та практичних знань з морфології, а також умінь виконувати пошукові та творчі завдання, робити висновки.

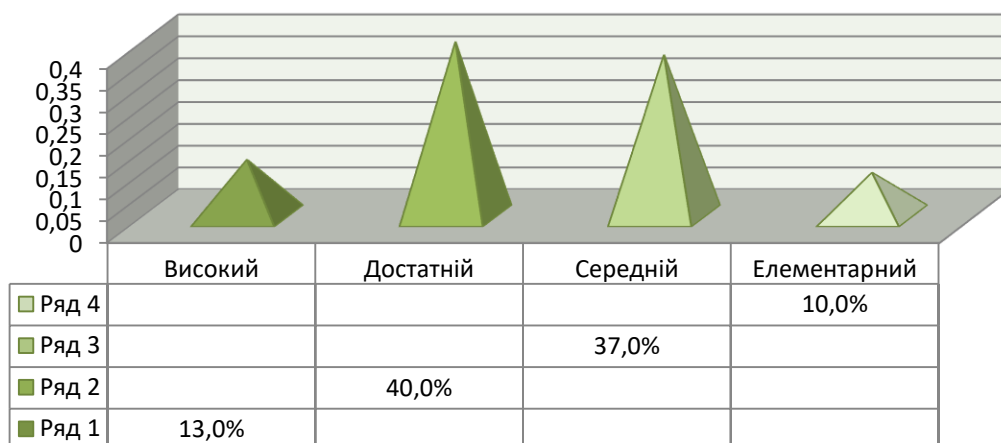
Учням було запропоновано низку завдань, які розділили на три частини: I – *Дати розгорнуту відповідь на запитання*; II – *Робота з текстом*; III – *Творче завдання*. Проводилось оцінювання кожної частини окремо згідно з вимогами чинної програми (*високий, достатній, середній, елементарний рівень*).

Перша частина містила шість завдань, за кожне з яких старшокласники повинні були отримати по два бали. Наводимо приклад першого запитання: *чим відрізняються лексичне та граматичне значення слова? Яка суперечність існує між граматичним показником роду і реальною віднесеністю іменника **Микола** до чоловічого роду?* Більшість учнів (42 % КК та 68 % ЕК) повністю виконали це завдання, відповівши, що лексичне значення слова – це його семантика, яку створив народ, творець цієї мови, а граматичне значення вказує на належність слова до певної частини мови та на його граматичні ознаки. Флексія -а – показник жіночого роду, але слово *Микола* відносимо до чоловічого роду. Відповідаючи на *друге запитання* учні визначили числову парадоксальність іменників *Суми, Анди, Черкаси*. Переважна більшість старшокласників (52 % КК та 75 % ЕК) зазначили, що всі ці іменники вживаються лише у формі множини, але називають одиничні предмети. *Третє запитання* (чи доречним є вживання давніх форм **Олеже, княже** поряд із сучасними **Олегу, князю**) теж не були складними для ЕК, адже учні, порівнявши давні та сучасні форми, змогли висловити свою думку, скориставшись вивченим про звертання. Так, значна кількість старшокласників зазначила, що форми *Олеже, княже* є архаїчними, тому доречно все ж уживати сучасні *Олегу, князю*. Але деякі учні КК визначили слова *Олегу, князю* як іменники давального відмінка. Тому виконали це завдання 15 % КК та 63 % ЕК. У *четвертому завданні* не всі учні правильно визначили, якою частиною мови є слово *все* у реченнях: *Я веду спостереження за мовою молоді і все записую у зошит. Я читаю твори класиків і все дивуюсь їх мовному колориту*. Так, лише 44% учнів КК та 65% ЕК написали, що у першому реченні *все* – займенник, а в другому набуває

прислівникового значення. П'яте завдання було занадто складним для учнів КК, тому лише 5% довели правильність твердження, що *сучасні назви міст Фастів, Львів, Київ є давніми короткими прикметниками*, тоді як 59% ЕК зазначили, що первинними прикметниками були короткі форми, які були основою для творення присвійних прикметників, а *Фастів, Львів, Київ*, перш ніж стати іменниками на позначення назв міст, могли бути присвійними прикметниками та відповідати на питання *чий?*, адже *Фаст, Кий та Лев* могли бути давніми іменами. Правильну відповідь на шосте питання: *чому прислівник **рік у рік** пишеться окремо, а **пліч-о-пліч** через дефіс* дали 39% КК та 65% ЕК, обґрунтувавши це тим, що окремо пишуться слова, які мають значення прислівників і складаються з двох іменників з одним або двома прийменниками, а повторення того самого слова прислівникового типу треба писати через дефіс. Таким чином, перевіривши та проаналізувавши першу частину завдання ми подаємо дані учнівських робіт КК та ЕК у вигляді діаграм.

Діаграма 3.3.7. Результати виконання учнями КК першого завдання другого контрольного зрізу

Діаграма 3.3.8. Результати виконання учнями ЕК першого завдання другого контрольного зрізу

Друга частина контрольного зрізу передбачала роботу з текстом, яка містила низку завдань, з-поміж яких виділяємо лінгвістичні дослідження та спостереження, а також перевірку орфографічної грамотності учнів. Наводимо приклад такого завдання:

1) Прочитайте текст, підкресліть частки разом зі словами, з якими вони пов'язані за змістом. У виділеному реченні визначте частини мови та члени речення.

*Відомо ж бо, що заборонений плід є найсолодший. Тайновидець одразу ж розгадує наші думки. Підходить до дерева й довго розшукує між гіллям обернену до сонця гілку, кладе руку на неї і так обережно, легесенько струшує. Гупнуло на землю. **Це ж і є найулюбленіша в наших краях груша-скороспілка!** Жовта, мов диня, від удару аж тріснула, соком-медом іскристим так і бризнуло з неї, на те іскріння одразу й бджола прилетіла. А тим часом гупнуло ще й ще. Ніхто з нас не сміє підійти й узяти. Лежать груші тут, там, ждуть, а в кожного з нас серце як не вискочить. Господар, нахилившись, сам бере, дає тобі, дає йому, нікого не забуде, не промине (За О. Гончаром). (2 бали)*

2) *Лінгвістичне спостереження. Проведіть спостереження та складіть лінгвістичне повідомлення (3 речення) про функціональні зміни, які*

відбулись з часткою *ж* у сучасній українській літературній мові, порівняно з давньою, скориставшись довідкою та текстом.

Довідка. Сполучник-частка *же* у давній українській мові виконував подвійну функцію: крім зіставно-протиставної сполучникової (*ѣтакоже* – давн., *як...так* – сучас.) йому була властива ще й функція підсилювальної частки («...*ѣкоже* и въсвободнемьплатежь, тако же и в закупи». – «Руська правда» 1282 р.). (3 бали)

3) *Лінгвістичне дослідження.* Дослідіть, як змінилась роль протиставних сполучників у сучасній українській літературній мові порівняно з давньою та поясніть, що сприяло таким змінам (3 речення). Для дослідження скористайтесь реченнями з тексту та довідкою.

Довідка. У давній українській мові сполучник *но* (*нѣ*) виражав абсолютне чи сильне протиставлення, сполучник *а* - слабке. (3 бали)

4) Виділіть займенники, визначте їхні розряди. (1 бал)

5) Запишіть числа словами, пов'яжіть з іменниками. Утворіть кількісні (А) та порядкові (Б) числівники.

А) 7/9 (гектар), у 90 (відсоток), сплатили 10 (гривня), $\frac{1}{2}$ (радіус), у 1654 (рік), 15 (учень), 240 (кілометр), залишилось 28(квиток), придбали 1070 (підручник).

Б) 2 будинок, 12 ланцюжок, 38 учень, 156 автомобіль, 24 приклад, 57 дитячий садок, 95 мішок, 8 рік, 4 місяць, 3 планета. (3 бали)

Аналізуючи виконання учнями *першого завдання*, можна зробити висновок, що переважна більшість усіх учнів (59 % КК та 69% ЕК) безпомилково визначили частки та слова, з якими вони пов'язані за змістом, а також усі частини мови та члени речення. Труднощі викликало в учнів визначення частин мови у словах *наших*, *це*, *є*. Так, деякі учні помилково визначили займенники *наших* як прикметник, а *це* як іменник, дієслово *є* як частку або сполучник. *Друге завдання* передбачало спостереження над змінами, які відбулись у функціонуванні частки *ж* у сучасній мові порівняно

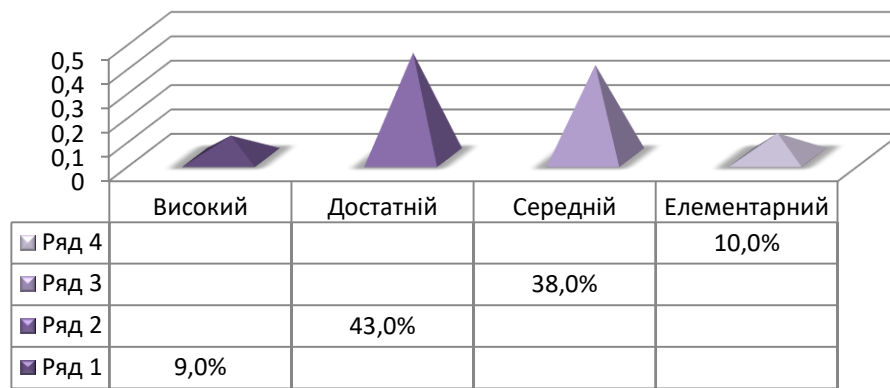
з давньою. Результати перевірки показали, що 10 % учнів КК та 71 % ЕК упорались із цим завданням.

Наведемо приклад відповіді учениці ЕК Матяш Катерини: частка *ж* втратила функцію зіставно-протиставного сполучника, натомість залишилась функція підсилення та увиразнення повідомлення або окремих його частин, що спостерігається у реченні *Відомо ж бо, що заборонений плід є найсолодший*.

Третє завдання містило дослідження над функціями протиставних сполучників, яке виконало 8 % КК та 64 % ЕК. Так, учень ЕК Бархатов Микола висловив думку про те, що давній сполучник *но* зник з української мови, оскільки був немилозвучним, а його місце зайняв сполучник *але*, який відповідає правилам української милозвучності. Таким чином у сучасній українській літературній мові сполучники *а* та *але* продовжують виконувати протиставну функцію без уживання поняття «сильна» чи «слабка позиція». Виконання *четвертого завдання* було спрямовано на перевірку знань учнів про розряди займенників, уміння їх знаходити та визначати в тексті. Безпомилково його виконало 38 % КК та 57 % ЕК. Найбільше помилок траплялось у визначенні розрядів таких займенників: *сам, це, кожного*. *П'яте завдання* передбачало контроль знань учнів про правопис кількісних та порядкових числівників. Було допущено помилки у відмінюванні числівників на *-тисячний*: *тисяча сімдесят підручників, у тисяча шістсот п'ятдесят четвертому році*.

Результати виконання завдань, що було побудовані на текстовому матеріалі, учнями КК та ЕК зображуємо у вигляді діаграми.

Діаграма 3.3.9. Результати виконання завдань на матеріалі тексту учнями КК

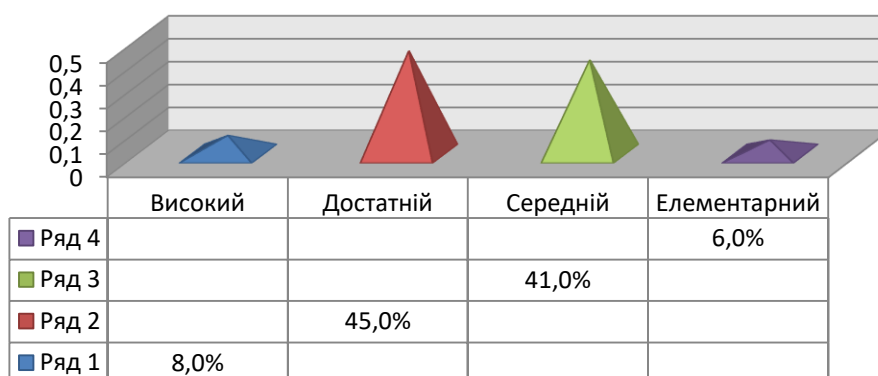

Діаграма 3.3.10. Результати виконання завдань на матеріалі тексту учнями ЕК

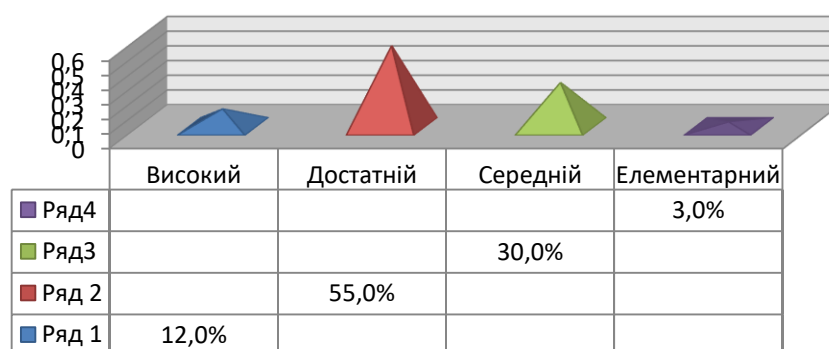
Творча робота передбачала написання розповіді «Місце, де я відчуваюсь щасливим», указавши частини мови, які, на погляд учнів, відігравали провідну роль у стилістичному навантаженні тексту, обґрунтувавши свій вибір. Було проаналізовано вміння учнів писати власні висловлення, граматично правильно вживаючи самостійні та службові частини мови, а також визначати їхню стилістичну роль у побудові твору. Так, у процесі написання твору старшокласниками було допущено такі помилки: мовленнєві – *ні під яким виглядом*, замість *у жодному разі* або *у кожному разі*, замість *як-не-як*, *той чи інший*, замість *той чи той* тощо; написання прислівників – *на жаль*, *в основному*, *сам на сам*, *час від часу*, *праворуч*, *ліворуч*, *ледве-ледве*, *тихо-тихо*; прикметників – *з-під*, *попід*, *із-за*; складних слів – *високохудожній*, *високогірні*, *багатомільйонне*, *стрімголов*.

Більшість учнів визначили, що вживання прислівників сприяє емоційному забарвленню та національному колориту тексту.

Результати виконання *творчого завдання* учнями КК та ЕК зображуємо у вигляді діаграми.

Діаграма 3.2.11. Результати виконання *творчого завдання* учнями КК

Діаграма 3.2.12. Результати виконання *творчого завдання* учнями ЕК

Таблиця 3.3.2

Узагальнені результати виконання другого контрольного зрізу

КК					ЕК			
Рівні оцінювання	Розгорн. відп. на запит.	Робота з текстом	Творча робота	Пересічно	Розгорн. відп. на запит.	Робота з текстом	Творча робота	Пересічно
Високий	10%	9%	8%	9%	13%	13%	12%	12,6%
Достатній	33%	43%	45%	40,3%	40%	48%	55%	47,6%
Середній	43%	38%	41%	40,6%	37%	33%	30%	33,3%
Елементарний	14%	10%	6%	10%	10%	6%	3%	6,3%

Задля з'ясування ефективності запропонованої нами методики навчання морфології на профільному рівні, у II семестрі з учнями 11 класів (КК та ЕК) було проведено третій контрольний зріз знань. Для перевірки засвоєння старшокласниками морфологічних умінь та навичок було розроблено систему вправ, рівнозначних за складністю, які базувались на міжпредметних і внутрішньопредметних зв'язках, містили лінгвістичне спостереження, стилістичний експеримент, орфографічний диктант, вправу на редагування, творчі та дослідницькі завдання (див. Додаток Б).

Контрольні завдання було поділено на три частини: 1) *запитання та завдання для самоперевірки*; 2) *робота з текстом*; 3) *творча робота*. Оцінювання кожної частини проводилось окремо, згідно з вимогами чинної програми (високий, достатній, середній, елементарний рівень).

Перша частина містила шість запитань і завдань для самоперевірки, кожне з яких оцінювалось у два бали. Так, у *першому завданні* учні повинні були визначити число виділених іменників у реченні: *Вітер горді знамена підносить, йде славетний коша родовід: Богуни, Палії, Кривоноси, Нечай...* (С. Гаряча) та письмово пояснити граматичну парадоксальність, яка при цьому спостерігається. При цьому 41% КК та 72% ЕК відповіли, що парадоксальність полягає у вживанні іменників, які мають лише форму однини, у множині для створення узагальненої назви особи.

Відповідаючи на *друге запитання*, старшокласники обґрунтували написання великої та малої літери у присвійних прикметниках *Шевченкові вірші, езопова мова, ахіллесова п'ята, піфагорова теорема*. Переважна більшість учнів (51% КК та 75% ЕК) відповіли, що з малої літери пишуть присвійні прикметники, які входять до складу термінів та фразеологізмів.

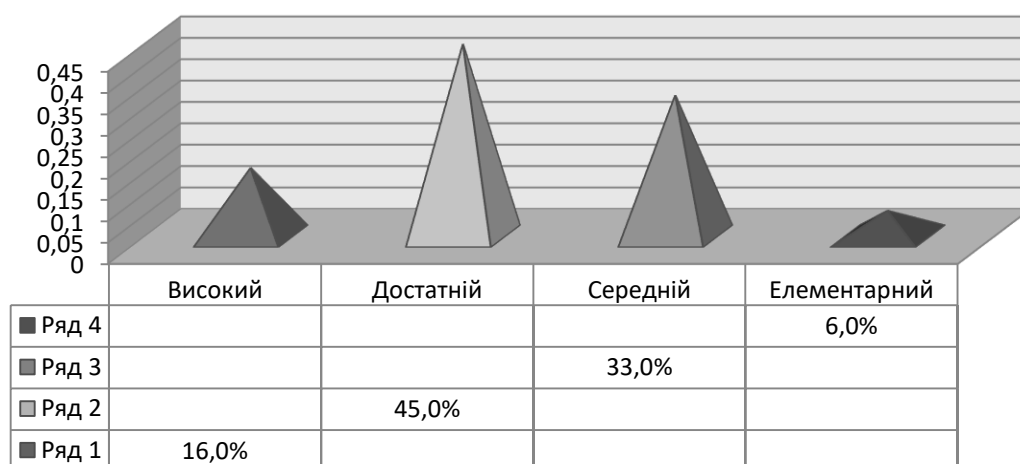
Третє завдання вимагало пояснення, як правильно сказати: *двоє* (книжок/гусенят), *четверо* (вершників/днів). Результати перевірки показали, що лише 39% КК та 65% ЕК засвоїли вживання збірних числівників з іменниками та вибрали правильні відповіді *двоє гусенят, четверо вершників*,

адже у першому словосполученні іменник належать до четвертої відміни, а в другому – є назвою істот чоловічого роду.

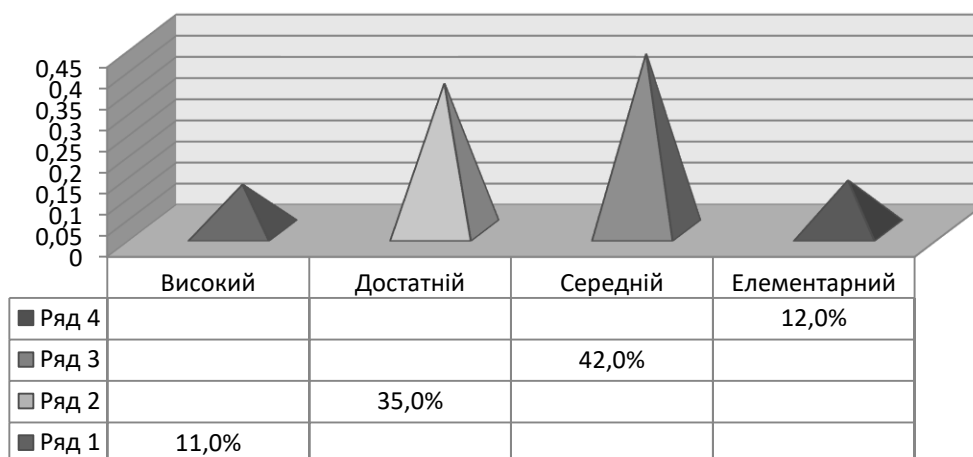
У четвертому завданні потрібно було визначити, якою частиною мови є слово *одній* у реченнях: *Було колись в **одній** країні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шикував (Леся Українка). Раз увечері зимою, У **одній** свитині, Іде боса титарівна І несе дитину (Т. Шевченко).* Більшість учнів визначила це слово як іменник, проте 28% КК та 59% ЕК пояснили, що відбувається перехід числівників у неозначений займенник у першому реченні та у частку – в другому реченні.

Виконуючи *п'яте речення*, учні склали по два речення зі словами *шляхом* та *поруч* так, щоб вони спочатку виступали прийменниками, а потім іменниками або прислівниками. Із цим завданням упоралось 64% КК та 88% ЕК. У шостому завданні старшокласники продовжили речення: 1) *Переглянувши фільм «Вогнем і мечем», я захотів більше дізнатись про/те, ...* 2) *Мені не вдалося цього року побувати в Олеському замку, за/те...,* визначивши сполучники та однозвучні слова. Так, 57% КК та 90% ЕК склали речення та безпомилково визначили, що у першому реченні *про* – прийменник, а *те* – займенник; у другому реченні *зате* – сполучник.

Результати виконання *першої частини* контрольного зрізу учнями КК та ЕК подаємо у діаграмах.

Діаграма 3.3.13. Результати виконання *першої частини* контрольного зрізу учнями КК

Діаграма 3.3.14. Результати виконання *першої частини* контрольного зрізу учнями ЕК

Друга частина контрольного зрізу знань передбачала *роботу з текстом* та містила низку завдань, спрямованих на перевірку орфографічної грамотності учнів у написанні морфологічних мовних одиниць, умінні проводити лінгвістичні спостереження та стилістичні експерименти над ними у межах тексту, визначати морфологічні ознаки частин мови. Так, у *першому завданні* учні визначали стиль тексту та з'ясовували стилістичну доцільність уживання прикметників та дієприкметників у ньому, а також підкреслили їх як члени речення разом із частинами мови, які з ними співвідносяться у реченні. Більшість учнів ЕК (75%) зазначили, що прикметники та дієприкметники виконують роль означень у цьому художньому тексті та вказують на ознаку. Здебільшого поєднані з іменниками та прийменниками, як-от: *на крутих горбах, густий старий дубовий ліс, вкритий інеєм*. Також 59% учнів КК визначили стиль тексту, синтаксичну роль прикметників та дієприкметників, а також іменників, які з ними співвідносяться, з них лише 5% визначили стилістичну доцільність уживання прикметників та дієприкметників у тексті. Таким чином, повністю виконали завдання 4% учнів КК.

У *другому завданні* учні виконували лінгвістичне спостереження над дієслівною формою часу та визначали, чи не вживається у тексті одна часова форма у значенні іншої. Більшість учнів ЕК (75%) та незначний відсоток КК

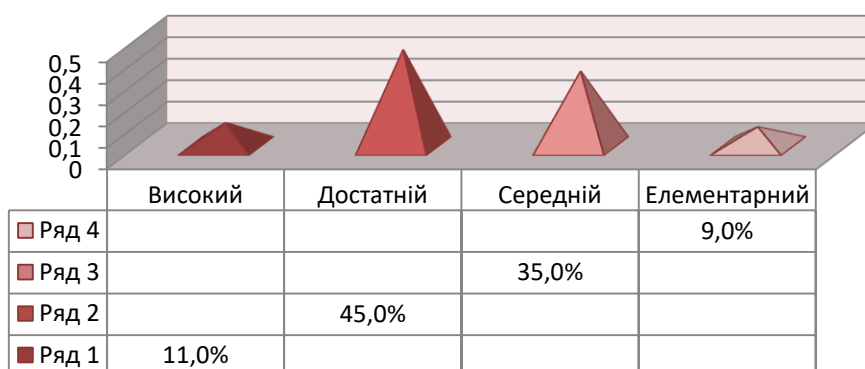
(39%) зазначили, що дієслова *стояли, стриміли, світились, складались, переплутувались* тощо, хоча й належать до минулого часу, але у тексті вживаються у формі теперішнього часу.

Третє завдання передбачало стилістичний експеримент, який полягав у тому, щоб учні склали по два речення із словосполученнями *сотні рук* та *світились наскрізь* у розмовному та науковому стилях, зробивши висновок про роль іменників, дієслів та прислівників у творенні речень різних стилів. Результати перевірки засвідчили, що безпомилково виконали це завдання 32% КК та 69% ЕК, адже не всі учні дотримувались запропонованих стилів під час складання речень та визначивши при цьому роль іменників, дієслів та прислівників.

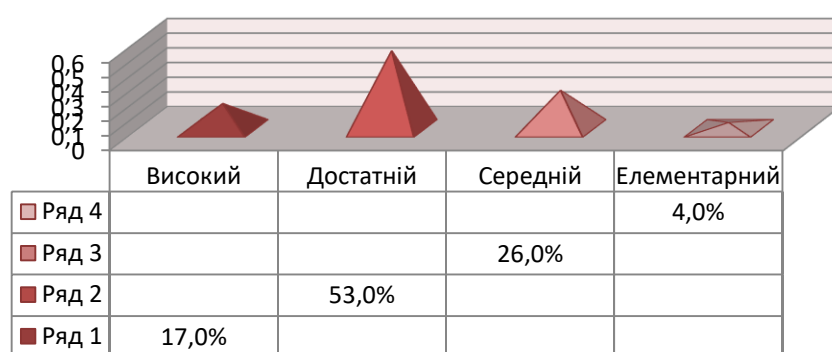
Під час виконання *четвертого завдання* 59% учнів КК та 85% ЕК виписали дієприкметники та визначили, що *вкритий, розкидані, розчепірені* є пасивними. Виконання орфографічної роботи в *п'ятому завданні* дало змогу перевірити рівень морфологічної грамотності учнів. У процесі виконання цього завдання старшокласниками було допущено такі помилки: написання прислівників *вгору*; суфікс *-ев-* у іменниках *марево*; написання *ні* з іменниками *ні пером, ні словом* та *не* з прикметниками. Проте 54% КК та 72% ЕК виконали це завдання правильно.

У *шостому завданні* при редагуванні деяких речень було допущено помилки, як-от: не всі учні знали, що замість *самий мудрий* потрібно вживати *наймудріший*; а замість *на тринадцяту тридцять* правильно говорити *о пів на другу*. Безпомилково виконали це завдання 25% учнів КК та 63% ЕК.

Результати перевірки виконання учнями *другої частини (граматичних завдань)* контрольного зрізу подаємо у вигляді діаграми.

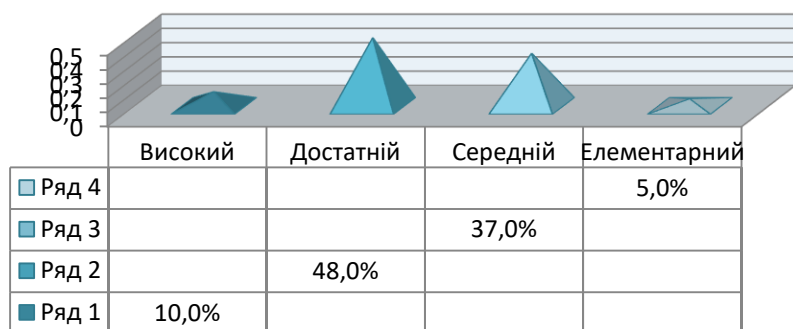
Діаграма 3.3.15. Результати виконання граматичних завдань третього контрольного зрізу учнями КК

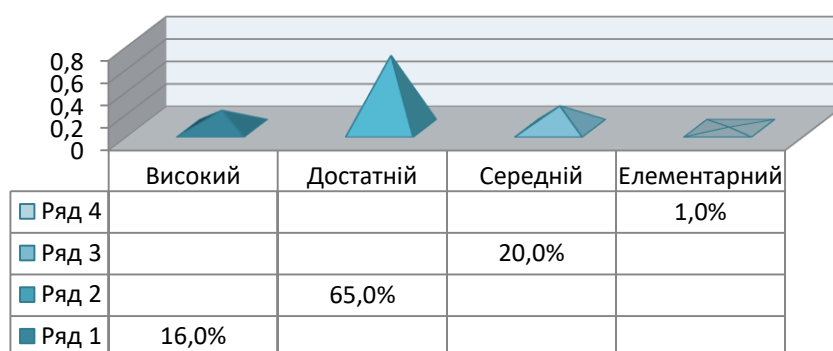
Діаграма 3.3.16. Результати виконання граматичних завдань третього контрольного зрізу учнями ЕК

Задля перевірки сформованості умінь учнів вживати самостійні та службові частини мови у побудові власного висловлення їм було запропоновано виконати *творчу роботу*, яка передбачала написання твору «Ріка мого дитинства» та визначення частин мови, які мали значний стилістичний потенціал у побудові тексту художнього стилю. У процесі роботи учнями обох класів було допущено такі помилки: написання прислівників *по-моєму*, *упродовж*, *час від часу*, *в основному*, *змалечку*; складних слів *цілоденна праця*, *стрімголов*; *nn* у прикметниках *старовинні*, *останні*. Старшокласники визначили, що стилістичне навантаження в тексті мали *прикметники*, які надавали висловленню естетичну завершеність, оцінку подіям і явищам у творі; *іменники* допомагали створити ті чи ті образи, назвати події, місця, об'єкти, які допомогли б зрозуміти думку автора; *займенники* вживались як засоби образності, експресивності,

інтимності твору. Результати виконання творчої роботи відображуємо в діаграмах.

Діаграма 3.3.17. Результати виконання учнями КК творчої роботи третього контрольного зрізу

Діаграма 3.3.18. Результати виконання учнями ЕК творчої роботи третього контрольного зрізу

Узагальнені відомості про результати виконання всіх завдань третього контрольного зрізу подамо за допомогою таблиці.

Таблиця 3.3.3

Узагальнена таблиця результатів третього контрольного зрізу

КК					ЕК			
Рівні оцінювання	Запит.та завд. для самоперевір.	Робота з текстом	Творча робота	Пересічно	Запит.та завд. для самопер.	Робота з текстом	Творча робота	Пересічно
Високий	11%	11%	10%	10,6%	16%	17%	15%	16%
Достатній	35%	45%	58%	46%	45%	53%	65%	54,3%
Середній	42%	35%	27%	34,6%	33%	26%	20%	26,3%

елементарний	12%	9%	5%	8,6%	6%	4%	1%	3,6%
--------------	-----	----	----	------	----	----	----	------

У процесі експерименту було доведено позитивний вплив розробленої методики, що засвідчила різниця між показниками констатувального й контрольного зрізів: так показник високого рівня в КК зріс на 4%, тоді як в ЕК – на 9,4%; кількість учнів, які виявили достатній рівень, в КК зросла на 10,4%, а в ЕК – на 18,7%; кількість старшокласників, які виявили середній рівень, у КК зменшилася на 9,4%, в ЕК – на 17,7%; кількість учнів, які мають елементарний рівень, в КК зменшилася на 8%, а в ЕК – на 10%.

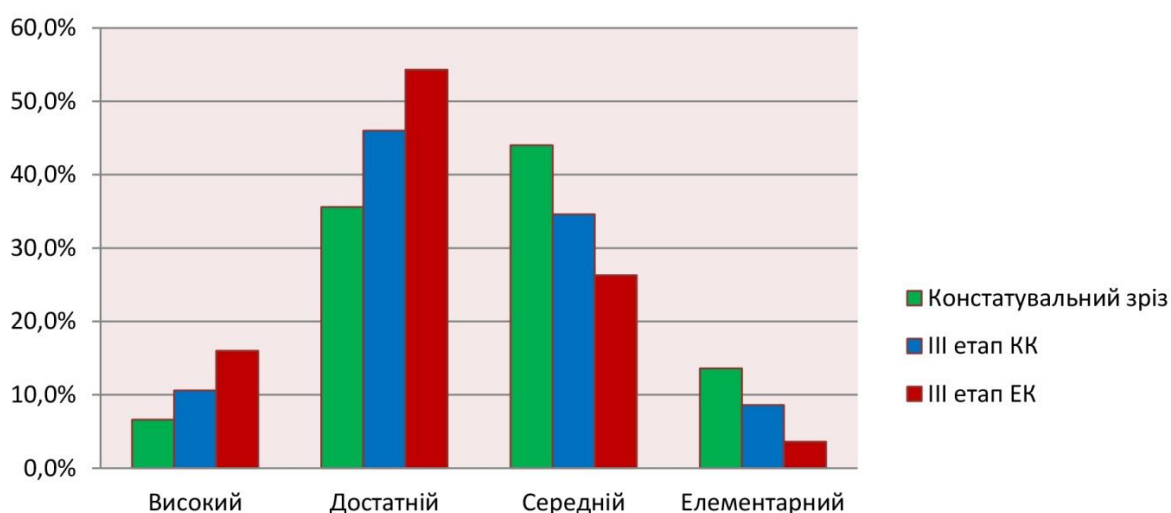

Рис. 1. Динаміка позитивних змін у рівнях навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології.

Отже, результати контрольного зрізу знань учнів КК та ЕК дали підстави стверджувати, що розроблена нами методика навчання морфології української мови на профільному рівні є більш ефективною, ніж традиційне навчання, адже учні ЕК краще засвоїли матеріал з морфології, уміють працювати з інтерактивними, творчими, логічними завданнями, виконувати спостереження, дослідження, експерименти, порівнюючи давні та сучасні морфологічні одиниці, складати лінгвістичні висловлення, аналізуючи думки мовознавців щодо функціонування тієї чи тієї частини мови.

Висновки до третього розділу

Розроблення методики навчання морфології української мови на профільному рівні зумовило виділення трьох етапів: I етап – мотиваційний, II етап – поглиблювальний, III етап – контрольно-рефлексійний, а також створення експериментальної програми.

Метою першого – *мотиваційного* – етапу було визначено формування в учнів десятого класу стійкої мотивації до навчання української мови загалом, морфології зокрема, а також коригування граматичних, правописних умінь і навичок учнів. Упродовж означеного етапу важливо було сформувати в учнів стійку мотивацію до навчання української мови. Для цього пропонували завдання, що моделювали різноманітні мовленнєві ситуації й спонукали учнів до індивідуальної мовотворчості, роботу з текстами про роль мови в житті людини й суспільства, функції мови, мовну стійкість. У такий спосіб здійснювалося мовне виховання й формувалося усвідомлення позитивної мовленнєвої поведінки.

Під час другого – *поглиблювального* – етапу здійснювалося поглиблення знань учнів з морфології української мови, формування стійких граматичних, правописних, комунікативних умінь учнів. Це відбувалося передусім шляхом засвоєння морфологічних відомостей з урахуванням внутрішньопредметних (орфографії, синтаксису, стилістики, риторики) і міжпредметних зв'язків (українська література, іноземна мова, історія, хімія, географія тощо); ознайомлення старшокласників із методично адаптованими історичними відомостями, що уможливлюють краще розуміння морфологічних явищ і понять; застосування системи дослідницьких і творчих вправ та завдань, які сприяли розвитку творчих здібностей, удосконаленню граматичних, комунікативних, правописних умінь старшокласників.

Упродовж третього етапу – *узагальнювально-рефлексійного* – здійснювалося узагальнення й систематизація морфологічних знань учнів, перевірка рівнів сформованості вмінь і навичок створювати власні висловлення різної жанрово-стильової належності.

Завдання, запропоновані учням упродовж означеного етапу, здебільшого мали комплексний характер, тобто передбачали узагальнення й систематизацію відомостей не тільки з морфології, а й з інших розділів. До того ж подібні завдання залучали учнів до кількох видів мовленнєвої діяльності. Цікавими для учнів виявилися усні завдання, що сприяли підвищенню інтересу до вивчення морфології та орієнтовані на перевірку рівнів сформованості практичних умінь і навичок. Упродовж третього етапу – *узагальнювально-рефлексійного* – здійснювалося узагальнення й систематизація морфологічних знань учнів, перевірка рівнів сформованості вмінь і навичок створювати власні висловлення різної жанрово-стильової належності.

Кожен з етапів педагогічного експерименту засвідчив, що важливе значення у процесі навчання морфології в старших класах (профільний рівень) мало формування в учнів десятого класу стійкої мотивації до навчання української мови загалом, морфології зокрема. Особливе місце в експериментальному навчанні посідали вправи й завдання, спрямовані на вироблення вмінь спостерігати й аналізувати мовні факти, орієнтуватися в багатоманітності мовних явищ, а також проєкти, виконання яких стимулювало інтерактивну діяльність старшокласників, формувало вміння працювати в команді. Значна кількість завдань передбачала розв'язання проблемних ситуацій, висунення припущень. Продуктивною виявилася робота з текстом, що сприяла усвідомленому засвоєнню теоретичного матеріалу, забезпечувала отримання нової соціокультурної інформації. У процесі експерименту було доведено позитивний вплив розробленої методики, що засвідчила різниця між показниками констатувального й контрольного зрізів: так показник високого рівня в КК зріс на 4%, тоді як в ЕК – на 9,4%; кількість учнів, які виявили достатній рівень, в КК зросла на 10,4%, а в ЕК – на 18,7%; кількість старшокласників, які виявили середній рівень, у КК зменшилася на 9,4%, в ЕК – на 17,7%; кількість учнів, які мають елементарний рівень, в КК зменшилася на 8%, а в ЕК – на 10%.

Результати експериментального дослідження довели, що ефективність навчання морфології української мови на профільному рівні підвищиться за умови систематичного впровадження дослідницьких, творчих завдань, спостережень, лінгвістичних висловлень, експериментів, вправ на текстовій основі з використанням міжпредметних та внутрішньопредметних зв'язків як засобу підвищення предметної, пізнавальної, комунікативної та творчої компетентностей.

Результати дослідження за третім розділом подано в публікаціях: [168], [169], [174], [175], [176], [178], [179].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Студіювання науково-методичної літератури дало змогу обґрунтувати й визначити теоретичні засади навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні. З'ясовано, що методика навчання морфології української мови (профільний рівень) має спиратися на мовознавчі, психологічні здобутки, особистісно орієнтований, діяльнісний, компетентнісний, соціокультурний *підходи*, що забезпечують інтелектуальний і соціокультурний розвиток учнів, формування в них умінь комунікативно доцільно використовувати мовні засоби в різних життєвих ситуаціях, самостійно підвищувати рівень знань та вдосконалювати культуру мовлення. Узагальнення наукових підходів до обґрунтування психолого-педагогічних засад навчання морфології української мови (профільний рівень) дало змогу виокремити й урахувати *загальнодидактичні і специфічні принципи навчання* (зв'язку теорії з практикою, наочності, доступності, свідомості, організації навчання на дослідницьких засадах, активізації самостійної діяльності учнів, навчання української мови на засадах інтеграції, історизму), а також використовувати традиційні та інтерактивні методи і прийоми навчання.

2. Вивчення мовознавчої літератури з теми дослідження дало змогу проаналізувати різні погляди на тлумачення терміна «*частини мови*» й визначити наукову позицію дослідження, що спиралося на праці І. Вихованця, К. Городенської, які витлумачують *частини мови* як «семантико-граматичні класи слів, що характеризуються узагальненим граматичним значенням, абстрагованим від конкретних лексичних значень слів; структурою граматичних категорій; системою форм словозміни або її відсутністю; спільністю синтаксичних функцій». *Методику навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні* в роботі потлумачено як лінгводидактичну категорію, що визначає змістову і технологічну організацію (підходи, принципи, форми, методи, прийоми, засоби), спрямовані на засвоєння учнями морфологічного рівня української

мови як підґрунтя для формування в них комунікативних умінь. У роботі запропоновано тлумачення поняття *«методична адаптація»*, під якою розуміємо спрощення способу подачі матеріалу, що відповідає сучасній граматичній теорії та не суперечить законам логіки, ураховує вікові особливості учнів та зміст навчання української мови на профільному рівні.

3. Систематизовано теоретичні надбання і практичний досвід навчання морфології на профільному рівні та зроблено висновки, що нині в освітньому процесі застосовують кілька рекомендованих міністерством освіти і науки альтернативних підручників і навчально-методичних посібників, автори яких намагалися дати адекватну відповідь на соціальні виклики та реалізувати вимоги чинної програми для профільного рівня. Водночас зазначимо наявність нечисленних навчальних видань, тому не втрачає актуальності проблема розроблення підручників, посібників, спрямованих на репрезентацію комунікативного аспекту традиційно затеоретизованого морфологічного матеріалу.

4. Використані критерії та виокремлені на їхній основі рівні (високий, достатній, середній, елементарний) рівні вимірювання навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології дали змогу визначити фактичний рівень мовної підготовки старшокласників. Результати констатувального зрізу засвідчив перевагу достатнього й середнього рівнів вимірювання навчальних досягнень учнів профільної школи з морфології.

5. Ефективна реалізація експериментальної методики навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні залежала від урахування психолого-педагогічних засад, зокрема підходів до навчання, загальнодидактичних та специфічних принципів навчання української мови. Результати експериментального навчання довели ефективність розроблення дослідницьких і творчих вправ та завдань, які сприяли розвитку творчих здібностей, удосконаленню граматичних, комунікативних, правописних умінь старшокласників; упровадження в освітній процес методично адаптованих історичних відомостей, які допомогли учням краще усвідомити

сутність морфологічних явищ; системного використання внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків, що уможливили розгляд мовних явищ на основі осмислення, узагальнення й систематизації відомостей, здобутих у процесі опанування різних предметів.

Дисертація не претендує на остаточне розв'язання проблеми навчання морфології на уроках української мови в старших класах (профільний рівень). Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в розробленні комп'ютерної підтримки інтерактивної навчальної діяльності учнів, розробленні системи ситуаційних вправ для навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азимов Э. Г. Новый словарь методических терминов и понятий. *Теория и практика обучения языкам*. Москва: ИКАР, 2009. 448 с.
2. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. 2-е вид. переробл. і доповн. Київ: Рад.шк., 1981. 206с.
3. Аналіз і синтез. *Філософський енциклопедичний словник*. В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук (наукові редактори); І.О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 742с. URL: [Filosofskyi_entsyklopedychnyj_slovnyk.pdf](#)
4. Андрієць О. Методика опрацювання науково-навчальних текстів у старших класах з поглибленим вивченням української мови: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Херсонський держ. ун-т. Херсон, 2007. 22 с.
5. Аронов Р. А. Происхождение знания: стоки и основы. *Вопросы философии*. 2008. № 4. С. 98–108.
6. Асмолов А. Г. Психология личности. Москва: Изд-во МГУ, 1990. 397 с.
7. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови: навч. посіб. Львів : Світ, 2003. 432 с.
8. Багмут А. Й., Борисик І. В., Олійник Г. П. Інтонація як засіб мовної комунікації. Київ: Наукова думка, 1980. 68с
9. Бакум З. П. Інноваційні технології в навчанні рідної мови. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць*. Київ : Університет. 2007. Випуск 8. С.59 – 65.
10. Бакум З. П. Модернізація методів навчання української мови. *Складні питання вузівського курсу української мови: збірник наукових праць*. Кривий Ріг. 2002. – С. 6–10.
11. Бакум З. Навчання української мови в старшій школі: реалії та перспективи. *Рідна школа*. 2010. № 7-8. С.57-60.
12. Батищев Т. С. Особенности глубинного общения. *Вопросы философии*. 1999. № 3. С. 109 – 129.

13. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підруч. Київ: Академія, 2004. 344с.
14. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору. Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960. 416 с.
15. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія: підручник для студ. філол. фак-тів вузів. Київ: Либідь. 1993. 336 с.
16. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії: функціональний аналіз. Київ: Наук. думка, 1991. 172 с.
17. Березин Ф. М. История лингвистических учений: учеб. для филол. спец. вузов. Москва. 1984. С. 8—20.
18. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування Компетентнісний підхід у сучасній освіті: *Світовий досвід та українські перспективи* : колективна монографія. Київ : К.І.С., 2004. С. 47–52.
19. Білецький А. О. Про мову і мовознавство: навч. посібник для студентів філол. спец. вищ. навч. закладів. Київ: «АртЕк», 1997. 224с.
20. Білоусенко П. І. Проблемно-ситуативні завдання у підручнику з української мови. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2000. № 3. С. 151–152.
21. Біляєв О.М. Вправи в навчанні мови. *Українська мова і література в школі*. 2004. № 6. С. 2 – 5.
22. Біляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови: навч.-метод. посіб. Київ: Генеза, 2005. 180 с.
23. Біляєв О. М. та ін. Методика вивчення української мови в школі. Київ, 1987. URL: <http://www.wikiwand.com/uk/>
24. Біляєв О. М., Симоненкова Л. М., Скуратівський Л.В., Шелехова Г.Т. Навчання української мови в 10 – 11 класах: посібник для вчителя. Київ: Освіта, 1998. 143с.
25. Блонский П. П. Память и мышление. Питер: СПб, 2001. 288 с.

26. Божович Л.И. Развитие языковой компетенции школьников проблемы и подходы. *Вопросы психологии*. 1997. №1. С.33-44
27. Бондаренко Н. Методи навчання української мови крізь призму компетентнісного підходу. *Дивослово*. 2013. №12. С. 2–7.
28. Бондаренко Н. Правописні поняття як базові у формуванні правописної компетентності учнів. *Українська мова і література*. 2012. №6. С. 8–13.
29. Бондарчук Л. І. Методику підказує текст: навч. посіб. Тернопіль: Мальва- ОСО. 2001. 160с.
30. Борзих О. Пошуково-дослідницька діяльність як компонент виховання творчої особистості в педагогічній спадщині В. Сухомлинського. Олена Борзих. Наукові записки / Ред. кол. : В. В. Радул, С. П. Величко та ін. Вип. 123. Т. II. *Серія : Педагогічні науки*. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. С. 51-55.
31. Буринська Н. М. Складання завдань у процесі навчання як педагогічна проблема. *Педагогіка і психологія*. 2010. №3. С. 5–14.
32. Бурячок А.А. Орфографічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 2002. 460с.
33. Варзацька Л. Загальнонавчальні вміння в системі компетентнісної мовної освіти. *Дивослово*. 2014. № 4. С. 11 - 18.
34. Варзацька Л. Етапи формування морфологічної компетентності учнів 5 – 7 класів. *Дивослово*. 2016. № 3. С. 2 – 5.
35. Варзацька Л. Метод опорних умінь у системі компетентнісної мовної освіти. *Дивослово*. 2012. № 11. С.3 – 8.
36. Варзацька Л. Типи інтегрованих уроків у системі компетентнісної мовної освіти. *Дивослово*. 2013. №11. С. 2–4.
37. Ващенко Г. Загальні методи навчання: підруч. для педагогів. Київ: Українська Видавнича Спілка, 1997. 416 с.

38. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики: 253000 слів / В.Т.Бусел (авт., кер. проекту та головн. ред.), В.Т.Бусел (уклад.). Київ; Ірпінь: Перун, 2004. 887с.
39. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Бусел. Київ: Перун, 2003..704 с.
40. Велитченко Л. К. Методологічна сутність категорії підходу в науковому дослідженні. *Педагогіка і психологія*. 2009. № 2. С. 72–79.
41. Выготский Л. Мышление и речь: *Психологические исследования*. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?
42. Видайчук Т. Л. Формування історичної пам'яті в учнів старших класів засобами підручників української мови. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/>
43. Винницький В. М. Український правопис: неточності у трактуванні мовознавчих понять. Львів: [б.в.], 2012. 54 с.
44. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови /за ред. І. Вихованця. Київ: Пульсари, 2004. 400 с.
45. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наук. думка, 1988. 256 с.
46. Волкотруб Г. Й. Практична стилістика сучасної української мови: Використання морфологічних засобів мови: навч. посіб. Київ: ТОВ «ЛДЛ», 1998. 176 с.
47. Вступ до мовознавства (для студентів КМПУ ім. Б.Д. Грінченка) / уклад. С.О. Караман. Київ: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2003. 22 с. *Серія: Навчальна програма.*
48. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. 5-е изд., стереотип. Москва: КомКнига, 2007. 144 с.
49. Глузман О. В. Базові компетентності: сутність та значення в життєвому успіху особистості. *Педагогіка і психологія*. 2009. № 2. С. 51–60.
50. Голуб Н. Категорійний апарат сучасної української лінгводидактики: проблеми і перспективи. *Дивослово*. 2013. № 6. С. 14–18.

51. Голуб Н. Методичні рекомендації щодо навчання української мови в умовах компетентнісного підходу. *Дивослово*. 2013. №9. С. 2–7.
52. Голуб Н. Ознаки компетентності мовної особистості учня. *Вісник Прикарпатського національного університету. Серія: Педагогіка*. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту. 2013. Випуск XLVIII. С. 114–120.
53. Горев П. М. Тренинг креативного мышления: краткий курс научного творчества. Saarbrücken: AV Akademikerverlag GmbH & Co.KG.(Germany), 2012. 88 с.
54. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники. Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. 340 с.
55. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Рекомендації з найскладніших уживань та проблемного правопису слів. *Українська мова і література в школах України*. 2016. № 3. С. 23 – 25.
56. Горошкіна О.М. Лінгводидактичні засади навчання української мови в старших класах природничо-математичного профілю: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2004. 362с.
57. Горошкіна О. М. Лінгводидактичний потенціал підручника української мови. *Українська філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення: збірник праць науково-практичних читань до 80-річчя Г. Р. Передрій*. Черкаси: Брама-Україна. 2005. С. 86– 90.
58. Горошкіна О., Колесникова Є. Українська мова: Зошит-посібник для 10 класу. 2-ге вид., доп., переробл. Луганськ: Шлях, 2002. 64с.
59. Горошкіна О. М. Методика навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах III-го ступеня природничо-математичного профілю: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. 2005. 369 с.
60. Горошкіна О. Особливості використання інтерактивних методів навчання української мови в старших класах. URL: <http://vuzlib.com/content/view/166/84/>

61. Горошкіна О. Оптимізація самостійної роботи студентів-філологів у процесі вивчення мовознавчих та лінгводидактичних дисциплін. *Українська мова і література в школах України*. 2016. № 10. С. 3 – 7.

62. Горошкіна О. М. Підходи до вивчення української мови в школах природничо-математичного профілю. *Освіта на Луганщині*. 2003. № 1. С. 72–77.

63. Горошкіна О. Підручник як засіб формування соціокультурної компетенції учнів. *Вісник Луганського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. 2010. № 22 (209). Ч. II. С. 183–189.

64. Горошкіна Олена. Роль шкільного підручника в реалізації компетентнісного підходу до навчання української мови учнів ліцею. *Українська мова і література в школі*. 2018. № 3. С. 2-7.

65. Горошкіна Олена. Сучасний підручник української мови як освітньо-розвивальне середовище. *Українська мова і література в школі: науково-методичний журнал*. 2016. № 4. С. 11-14.

66. Горошкіна О., Попова Л. Українська мова: зошит-посібник для 11 класу. 2-ге вид., доп., переробл. Луганськ: Шлях, 2003. 64с.

67. Горошкіна О.М. Формування мовної особистості учня. Луганськ: СПД Резніков В.С., 2009. 304с.

68. Горохова Т. Формування граматичної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури на засадах текстоцентричного підходу: автореф. дис....канд. пед. наук: 13.00.02. Київ. 26с.

69. Горпинич В. О. Морфологія української мови: підручник для студентів вищих навч. закладів. Київ: Академія, 2004. 335 с.

70. Грипас Н.Я., Плющ М. Я. Українська мова. *Дидактичний матеріал з морфології*. Київ: Ленвіт, 2003. 184с.

71. Груба Т. Методика формування мовної особистості старшокласника на уроках української мови (профільний рівень): автореф. дис...докт. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2019. 34с.

72. Губенко О. В. Біполярна структура творчої інтелектуальної активності у взаємодії логіки та інтуїції. *Обдарована дитина*. 2010. № 6. С. 2–11.

73. Гумбольдт Вільгельм фон. Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 1984. 398с. URL: <https://www.twirpx.com/file/803633/>

74. Декарт Р. Сочинения в 2 т. : Т. 1/ под ред. В. В. Соколова ; пер. с лат. и фр. С. Ф. Васильева, М. А. Гарнцева, Н. Н. Сретенского и др. Москва: Мысль, 1989. 654 с. *Серия: Философское наследие*.

75. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2004. 352 с.

74. Дідук-Ступ'як Г. І. Філософсько-методологічні орієнтири лінгвометодичної технології. Інтерація різнотипових підходів до вивчення української мови. Теоретико-практичні аспекти сучасних лінгвістичних та лінгводидактичних парадигм. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції : збірник наукових праць. М-во освіти і науки, молоді та спорту України: Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. Рівне. Острог. 2012. С. 80–86.

77. Донченко Т. До проблеми методів навчання української мови. *Українська мова і література в школі*. 2005. № 7. С. 2–5.

78. Донченко Т. Урок як основна форма організації навчальної діяльності учнів з української мови. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 2. С. 2–6.

79. Дороз В. Ф. Методика навчання української мови в загальноосвітніх закладах: навч.-метод. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 386 с.

80. Дорошенко Т.С. Словник українського правопису. *Складні випадки орфографії: разом, окремо чи через дефіс? Велика чи мала літера? Одна чи дві приголосні? Апостроф чи м'який знак? Словничок антисуржику*. Харків: Торсінг плюс, 2010. 637с.

81. Дудик П. С. Стилїстика української мови: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2005. 368 с. *Серія: Альма-матер*.

82. Д'юї Дж. Демократія і освіта: пер. з англ. І. Босак, М. Олійник, Г. Пехник. Львів : Літопис, 2003. 294 с.
83. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте. *Вопросы психологии*. 1971. № 4. С. 17 – 19.
84. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с
85. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / за ред. О.С.Мельничук. Київ: Наукова думка. 1983. 704с.
86. Етимологічний словник української мови: У 7-т. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні / ред. кол. О. С. Мельничук (гол.ред), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. Т. 1-5. Київ: Наук. думка, 1982 – 2006.
87. Жайворонок В.В. Велика чи мала літера? Словник-довідник: Близько 10000 номінацій. НАН України: Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. 2-ге вид., стер. Київ: Наукова думка, 2005. 204с.
88. Задорожний В. Морфологія як семантичний чинник. *Українська мова і література в школах України*. 2015. № 11. С. 8 – 14.
89. Загнітко А. Організація самостійної роботи у Всеукраїнському віртуально-лінгвістичному діалозі: лінгвометодологічні та лінгвокомп'ютерні засади. *Українська мова і література в школах України*. 2015. № 12. С. 3 – 14.
90. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Донецьк: Дон НУ, 1996. 437с.
91. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис: сучас. вітчизн. посіб. *Серія: Ефективне навчання*. Донецьк : БАО, 2011. 992 с.
92. Загнітко А. Функційно-лексикографічна граматики службовості. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=9222>

93. Збірник диктантів для державної підсумкової атестації з української мови: 9 клас. Уклад. Горошкіна О. М., Рудіна О.М. Луганськ: Знання, 2001. 120с.
94. Зимня И. А. Лингвopsиxология речевой деятельности. Москва - Воронеж, 2001. 432с.
95. Зимняя И. А., Сахарова Т. Е. Проектная методика обучения английскому языку. *Педагогика*. 2004. №2. С.54-59.
96. Зимняя И. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. 2-е изд. Москва: Просвещение, 1985. 160 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/830032/>
97. Іваницька Н. А. Формування дослідницьких умінь учнів основної школи в процесі навчання фізики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (фізика)». Кіровоград, 2011. 19 с.
98. Івченко А.О. Орфографічний словник української мови: Понад 40000 слів. Харків: Фоліо, 2006. 765с.
99. Калько М. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові: монографія. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2008. 384 с.
100. Караман О. В., Кадоб'янська Н. М. Використання комп'ютерних технологій у підвищенні пунктуаційної грамотності старшокласників. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць*. Київ: КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2007. № 7. С. 118-126.
101. Караман С. О. Інформаційний ресурс тексту як засіб формування толерантної особистості старшокласника профільної школи. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 8: Філологічні науки: збірник наукових праць*. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. С. 279–288.
102. Караман С.О. Загальне мовознавство: курс лекцій. Ч. 1. 2-ге вид., перероб., допов. Київ: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2004. 236 с.

103. Караман С. Зміст і технологія навчання української мови в гімназії: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02 / / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. Київ, 2000. 425 с.

104. Караман С.О. Лінгводидактичні основи поглибленого вивчення української мови в середній школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 1993. 24с.

105. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. освіти. Київ: Ленвіт, 2000. 272 с.

106. Караман С. О. Проблема підручникотворення для профільної школи у науковому полі української лінгводидактики. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Проблеми граматики і лексикології української мови: збірник наукових праць. Серія 10.* Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. С. 202–207.

107. Караман С., Тихоша В. Технологія створення підручників і посібників для поглибленого вивчення української мови в гімназії. *Дивослово.* 2000. № 4. С. 36 – 38.

108. Карпенко Ю. О. Ще раз про критерії виділення частин мови. *Мовознавство.* 2001. № 3. С. 76-80.

109. Ковалик І. Методика лінгвістичного аналізу тексту: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1984. 120с.

110. Концепція вивчення української мови в 5–12-х класах ЗНЗ з українською мовою навчання. Книга для вчителя: довідково-метод. видання / упоряд. Н. І. Шинкарук. Харків : Торсінг ПЛЮС, 2005. С. 7–12.

111. Копусь О. А. Теоретико-методичні засади формування фахової лінгводидактичної компетентності майбутніх магістрів-філологів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.02. Луганськ, 2013. 43 с.

112. Копусь О. Формування методів навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах . *Дивослово.* 2012. № 11-12. С. 2 – 4.

113. Костюк Г. С. Вікова психологія. Київ: Рад. шк., 1976. 269с. URL: <http://www.elina.dp.ua/>
114. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / за ред. Л. М. Проколієнко. Київ: Радянська школа, 1989. - 608с URL: <http://lib.iitta.gov.ua/6256/1/Kostyuk.indd.pdf>
115. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Київ: Академія. 1999. 288с.
116. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія. 2010.
117. Кучай О. Компетенція і компетентність – відображення цілісності та інтеграційної суті результату освіти. *Рідна школа*. 2009. №11. С.44-47.
118. Кучеренко І. Інтегровані уроки як вид нестандартної організаційної форми навчання української мови. *Українська мова і література*. 2011. № 3. С. 10–14.
119. Кучеренко І. Загальнодидактичні і лінгвометодичні вимоги до сучасного уроку української мови. *Українська мова і література*. 2013. № 10. С. 7–12.
120. Кучеренко І. Основні підходи до систематизації та структурування уроку української мови. *Українська мова і література в школах України*. 2016. № 7 – 8. С. 7–12.
121. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. *Морфологія*. Видання друге, уточнене й доповнене. Вінниця: Поділля-2000. 2003. 463 с.
122. Кучерук О. А. Методи навчання української мови в загальноосвітній школі: словник-довідник. Житомир: Рута, 2010. 184 с.
123. Кучерук О. А. Система методів навчання української мови в основній школі теорія і практика: монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 420 с.

124. Кучерук О. Співвідношення понять «методика навчання», «технологія навчання», «метод навчання» як лінгвометодична проблема. *Українська мова і література в школах України*. 2017. № 1. С. 8 – 13.
125. Кучерук О. Сучасні технології навчання мови як методична проблема. *Українська мова і література в школі*. 2006. № 6. С. 17-21.
126. Кучерук О. Формування лексичної компетентності учнів у процесі навчання української мови з використанням методу проектів. *Українська мова і література в школах України*. 2018. № 1. С. 26 – 31.
127. Лебедев С.А. Философия науки. *Словарь основных терминов*. Москва: Академический проект, 2004. 317с.
128. Лещенко Г. П. Змістові і структурні особливості уроку-комунікації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць*. Київ. 2012. Випуск 9. С. 213–216.
129. Лиходєєва Г. В. Навчально-дослідницькі уміння та дослідницька діяльність учнів у психолого-педагогічній літературі. *Didactics of mathematics: Problems and Investigations*. Issue 27. 2007. Р. 89–94.
130. Локк Д. Об управлении разумом. Педагогическое наследие / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. Москва: Педагогика, 1988. С. 179–192.
131. Лукач С.П. Бесіда на уроках мови: посіб. для вчит. Київ: Рад.шк., 1990. 112с.
132. Лутай В. С. Філософія сучасної освіти: навч. посібник. Київ: Центр «Магістр – S» творчої спільки вчителів України, 1996. 256 с.
133. Лучик А. А. Природа і статус еквівалентів слова в мовній системі. *Мовознавство*. № 5. С. 95-99.
134. Любашенко О. В. Лінгводидактичні стратегії: проектування процесу навчання української мови у вищій школі: монографія. Ніжин: ТОВ «Вид-во —Аспект-Поліграф», 2007. 296 с.
135. Максимчук Г. Інтерактивні методи навчання української мови. *Дивослово*. 2012. № 8. С. 18–21.

136. Мамчур Л. І. Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи: монографія. Умань: Видавець «Сочінський», 2012. 450 с.

137. Мацько Л., Ковалик І., Плющ М. Методика лінгвістичного аналізу тексту. Київ: Вища школа, 1984. 434с.

138. Мацько Л. І. Компетентнісні підходи і програмні засади в навчанні української мови у 10-12 класах середньої школи: профіль – українська філологія. Українська мова в освітньому просторі: навч. посіб. для студ.-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. С. 44–59.

139. Мацько Л. Українська мова в кінці ХХ століття. Зміни в лексиці. *Дивослово*. 2000. № 4. С. 15-20.

140. Медушевський А.П. Викладання фонетики і морфології української мови у восьмирічній школі. Київ. Місто. 1962.

141. Мельничайко В. Лінгвістичний аналіз художнього тексту: завдання і методи. Теорія і практика літературного аналізу художнього тексту. Тернопіль: Лілея, 1997. С. 26 - 60.

142. Мельничайко В. Я. Українська мова: довідник для учнів 5–11 класів та абітурієнтів: навч. посіб. Тернопіль: навчальна книга. Богдан, 2008. 368 с.

143. Методика вивчення української мови в школі: посіб. для вчителів. Київ: Рад. шк., 1987. 248 с.

144. Методика викладання української мови в середній школі: навч. посіб. / за ред. І. С. Олійника. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Вища школа, 1989. 440 с.

145. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах: підруч. для студ.-філологів / за ред. М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2000. 262с.

147. Методика навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах : підруч. для студ. / за ред.: М.І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2004. 386 с.

148. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: підручник для студ. філолог. фтів ун-тів. З. П. Бакум, М. М. Барахтян, І. В. Гайдаєнко та ін. / за ред. М. І. Пентиліук. Київ: Ленвіт, 2005. 400 с.

150. Методичні рекомендації щодо використання тестових технологій у процесі вивчення української мови в загальноосвітніх навчальних закладах. В. Федоренко, Л. Коваленко. *Дивослово*. 2007. № 2. С. 22–26.

151. Міщиха Л. П. Психологічна готовність особистості до творчої діяльності. *Обдарована дитина*. 2010. № 2. С. 2–8.

152. Могила Н. Система інноваційних методів як засіб реалізації диференційованого навчання. *Українська мова і література в школі*. 2003. №5. С.13-16.

153. Мова наша – українська: навчально-методичний посібник для вчителя. Л. І. Мацько, О. М. Семеног, Н. Б. Голуб та ін. / за ред. Л. І. Мацько. Київ: Богданова А. М., 2011. 512с.

154. Мордовцева Н.В. Зміст роботи з лінгвістичними міні-текстами на уроках української мови під час вивчення теми «Морфологія». *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2019. Випуск 3 (326). С. 155-163.

155. Мордовцева Н.В. Своєрідність лінгвістичних мініатюр на уроках української мови в старших класах. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2009. Випуск 4 (167). С. 54-59.

154. Навчальна програма з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів, 10 клас. Філологічний напрям. Профіль – українська філологія. *Українська мова і література в школах України*. 2018. № 4. С. 3 – 13.

155. Навчальна програма з української мови для профільного навчання учнів 10 – 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям, профіль – українська філологія 2017. Л.Мацько, Т.Груба, О.Семеног,

Т.Симоненко. *Українська мова і література в школах України*. 2018. № 3. С. 3 – 13.

156. Нищета В. Риторична компетентність учнів загальноосвітніх шкіл як педагогічна проблема. *Вісник Луганського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. 2010. № 22. Ч. II. С. 93–98.

157. Новий орфографічний словник української мови: Граматика в таблицях: 50000 слів. Київ: Аконіт, 2005. 414с.

158. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. Кадров. Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева, А. Е. Петров / под ред. Е. С. Полат. 2-е изд., стер. Москва: Академия, 2005. 272 с.

159. Новосьолова В. Методичні рекомендації щодо навчання української мови у 5-11 класах закладів загальної середньої освіти (2018-2019 навчальний рік). *Українська мова і література в школі*. 2018. № 4. С. 2-7.

160. Огієнко І. І. Наша літературна мова: упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2011. 356 с.

161. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови . Київ, 1997. 230 с.

162. Олексенко В. П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників: монографія . Херсон : Айлант, 2001. 240 с.

163. Олійник А. Використання інтерактивних методів у процесі навчання морфології української мови на профільному рівні в 10 класах закладів загальної середньої освіти. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2018. №3 (137). С.94 – 101.

164. Олійник А. М. Виразність як комунікативна складова вивчення морфології української мови у старших класах профільної школи. Тенденції і перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації: матеріали XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 30-31 березня 2016 р. №12. Україна, Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди.

165. Олійник А. М. Дидактичний матеріал з морфології. Іменник. Профільний рівень. *Українська мова й література в школах України*. 2018. №12. С. 36-59.

166. Олійник А.М. Дидактичний матеріал з морфології. Прикметник. Профільний рівень. *Українська мова й література в школах України*. 2019. №1-2. С. 23-27.

167. Олійник А. М. Інтегроване навчання старшокласників у контексті вивчення морфології української мови. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки*: матер. VI щорічної Всеукр. наук.-практ. конф. 2016 р. Київ: Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 2016. С. 55-61.

168. Олійник А. М. Інтерактивні методи навчання морфології української мови як засіб підвищення комунікативної компетентності старшокласників профільної школи. *Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. 2015 р. №14. Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди.

169. Олійник А. Перспективи уроку вивчення морфології української мови на профільному рівні в компетентнісній парадигмі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. (DOI) *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. Вип. 2. Бердянськ : БДПУ, 2018. 306с.

170. Олійник А. Принципи навчання морфології української мови в профільних класах закладів загальної середньої освіти. *Social Educational Project of Improving Knowledge in Economics*: Edition 20. Frankfurt, Deutschland; Poitiers, France; Los Angeles, USA. 2018. P. 21-26. URL: <http://www.sepikcloud.com>

171. Олійник А.М. Про окремі випадки вживання великої літери. Українська мова, 10 клас. *Українська мова й література в сучасній школі*. 2013. №1. С. 30-33.

172. Олійник А. Самостійна робота на уроках вивчення морфології української мови в старших класах закладів загальної середньої освіти

(профільний рівень). *Наукові записки : збірник наукових статей*. Київ: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2018. Випуск СХХХVIII (138). 279с. *Серія: Педагогічні науки*.

173. Олійник А. Текст як засіб формування ключових та предметної компетентностей старшокласників у процесі навчання морфології української мови на профільному рівні. *Теоретична та дидактична філологія: збірник наукових праць*. *Серія: Педагогіка*. Переяслав-Хмельницький. 2018. Випуск 28. 206с.

174. Олійник А. М. Уживання суфіксів –їв-, -їв- у назвах міст України. Українська мова, 10 клас. *Українська мова й література в школах України*. 2015. №11. С. 52-56.

175. Олійник А.М. Узагальнення й систематизація вивченого з теми «Іменник». Українська мова, 10 клас (профільний рівень). *Українська мова й література в школах України*. 2018. №1. С. 56-59.

176. Олійник А. М. Усна перевірка якості знань учнів: бесіда як метод контролю. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки*: матер. IV щорічної Всеукр. наук.-практ. конф. 2014 р. Київ: Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 2014. С. 140-146.

177. Олійник А.М. Формування комунікативної компетентності старшокласників під час вивчення морфології. *Тенденції і перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*: матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. 2015 р. № 2. Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди.

178. Олійник А. Дидактичний матеріал з морфології. *Українська мова і література в школі*: науково-методичний журнал. Київ, 2019. №5. С.20 – 25.

179. Олійник О. Українська мова : підруч. для 10 – 11 кл. сер. шк. 5-е вид. Київ: Вікторія, 2003. 448 с.

180. Омельчук С. Вивчення іменника на матеріалі лексичних новотворів: дослідницьке опрацювання. *Українська мова й література в сучасній школі*. 2012. № 4. С. 15–17.

181. Омельчук С. Вивчення функційних особливостей числівника на засадах дослідницького підходу. *Дивослово*. 2011. № 5. С. 6–10.

182. Омельчук С. Використання лінгвістичного експерименту в процесі вивчення морфології української мови. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 5. С. 27–32.

183. Омельчук С. А. Дослідницька компетентність учня в системі навчання української мови в основній школі. *Наукова скарбниця Донеччини*. 2013. № 4. С. 85–90.

184. Омельчук С. Дослідницький метод у навчанні української мови. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 2. С. 7–10.

185. Омельчук С. Дослідницький підхід до навчання морфології української мови: сутність, зміст і функції. *Теоретична і дидактична філологія: збірник наукових праць*. Переяслав-Хмельницький. 2012. Випуск 12. С. 91–95.

186. Омельчук С. Дослідницькі завдання в системі навчання морфології української мови. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 4. С. 2–6.

187. Омельчук С. Дослідницькі завдання з мови як ефективний засіб формування компетентного мовця. На матеріалі вивчення розділу «Пряма й непряма мова» в 9 класі. *Українська мова і література в школах України*. 2017. № 6. С. 8 – 11.

188. Омельчук С. Дослідницькі завдання з морфології за провідним логічним прийомом як засіб формування в учнів загальнопізнавальних умінь (на матеріалі вивчення прикметника). *Українська мова і література в сучасній школі*. 2013. № 10. С. 7–11.

189. Омельчук С. А. Лінгвістичні основи сучасного шкільного курсу морфології української мови. *Теоретико-практичні аспекти сучасних лінгвістичних та лінгводидактичних парадигм: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції : збірник наукових праць*. Рівне; Острог: Острозька академія. 2012. С. 87–90.

190. Омельчук С. Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу: теорія і практика: монографія. Київ: Генеза, 2014. 368с.

191. Омельчук С. А. Методика навчання морфології української мови в основній школі на засадах дослідницького підходу: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02 // Херсонський державний університет. Київ, 2014. 537 с.

192. Омельчук С. Поняттєва співвіднесеність лінгводидактичних термінів «робота з текстом» і «робота над текстом». *Наука і освіта*. 2018. № 4. 56-64.

193. Омельчук С. Прийом «Асоціативний рядок» чи прийом «асоціативний рядок». URL: https://dyvoslovo.com.ua/archive/01_2013/statya_07/

194. Омельчук С. Психологічні передумови формування дослідницьких здібностей учнів основної школи в процесі вивчення морфології української мови. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. 2010. № 22 (209). Ч. II. С. 99–104.

195. Омельчук С. Урок-дослідження в системі навчання морфології української мови. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 1. С. 2–7.

196. Омельчук С. А. Формування граматичних понять з морфології української мови в учнів основної школи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць*. Київ: 2012. Випуск 9. С. 217–220.

197. Омельчук С. Шкільна морфологічна терміносистема української мови: ретроспективний аналіз. *Українська мова і література в школі*. 2014. № 1. С. 7–13.

198. Омельчук С. А. Шкільна морфологія української мови в аспекті сучасних лінгвістичних концепцій. *Наукові записки. Серія: Філологічна*. Острог: Острозька академія. 2013. Випуск 40. С. 239–242.

199. Онищук, В. А. Урок в современной школе: пособие для учителя. 2-е изд., перераб. Москва: Просвещение, 1986. 160 с. *Б-ка зам. директора шк. по учеб.- воспитательной работе.*
200. Орфографічний словник для учнів середньої школи: *Близько 15000 слів.* Л.А.Лисиченко, М.Ф.Гетьманець. Х.: Каравела, 1997. 224с.
201. Орфографічний словник української мови для школяра. А – Я: *Близько 50000 слів.* Н.О.Кошманенко. Київ: А.С.К., 2003. 560с.
202. Осадчук Р. І. Діалогічні методи навчання: посіб. для вчителя. Київ: Рута, 2000. 56 с.
203. Остапенко Н. М., Голуб Н. Б. Уміння спілкуватися. *Уроки розвитку зв'язного мовлення учнів.* Черкаси : БРАМА, 2001. 160 с.
204. Павленко Л. П. Історична граматики української мови: навчальний посібник. Електронна бібліотека Острозької академії. URL: <https://elib.oa.edu.ua/items/show/338>.
205. Павелків Р. В. Загальна психологія. Київ : Кондор, 2009. С. 570. URL : <https://westudents.com.ua/knigi/503-zagalna-psihologiya-pavelkv-rv.html>
206. Педагогика. Педагогические теории, системы, технологии / под ред. С. Смирнова. Москва: Академия, 2001. 246 с.
207. Пентилюк М. І. Текст як основа формування риторичних умінь і навичок учнів. *Українська мова і література в школі.* 2008. №1. С.2-7.
208. Пентилюк М. І., Нікітіна А.В., Горошкіна О.М. Концепція когнітивної методики навчання української мови. *Дивослово.* 2004. № 8. С. 5–9.
209. Пентилюк М. І., Караман С. О. та ін. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / за ред. М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2000. 264 с.
210. Пентилюк М. Лінгводидактичні перспективи навчання української мови в системі профільної освіти. *Українська мова і література в школах України.* 2014. № 4. С. 18 – 24.

211. Пентилюк М. І., Окуневич Т. Г. Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах у таблицях і схемах: навч. посібник. Київ: Ленвіт, 2010. 136 с.
212. Перспективні освітні технології: наук.-метод. посіб. / за ред. Г. С. Сизоненко. Київ: Гопак, 2000. 560 с.
213. Песталоцци И. Г. Избр. пед. соч. : в двух т. Москва: Педагогика, 1981. 416 с.
214. Передрій Г. Про цікаві завдання й ігрові форми роботи з української мови. *Дивослово*. 2005. №1. С.7 – 14.
215. Пехота О.М. Освітні технології / за заг. ред. О.М. Пехоти: навчально-методичний посібник. Київ: А.С.К., 2001. 256 с.
216. Підходи до навчання української мови в основній школі. Голуб Н. URL: <http://lib.iitta.gov.ua>
217. Плахотник В. Вправи і завдання в лінгводидактиці. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 3. С. 43–45.
218. Плющ М. Я., Бевзенко С. П., Грипас Н. Я. та ін. Сучасна українська літературна мова: підручник. Київ: Вища школа, 2001. 430с.
219. Полінок О. Формування граматичної компетентності учнів 10 класу з використанням методу проєктів у процесі навчання української мови: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2018. 23с.
220. Полякова Л. О. Український орфографічний словник з граматичними таблицями + короткий правописний коментар: 80000 слів. Харків, 2006. 496с.
221. Пометун О.І. Енциклопедія інтерактивного навчання. Київ, 2007. 144 с.
222. Пометун О. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посіб. / за ред. О. І. Пометун. Київ: Вид-во А. С. К., 2004. 192с.
223. Пометун О. Інтерактивні методики та система навчання. Київ: Шкільний світ, 2007. 144с.

224. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: підручник. Київ: Либідь, 1992. 248 с.
225. Пономарів О. Культура слова: *мовностилїстичні поради*. Київ: Либідь, 2001. URL: <http://ponomarov-kultura-slova.wikidot.com>.
226. Потапенко Г.І., Потапенко О.І. Збірник вправ та завдань з української мови для 10-11 класів: для шкіл з поглибленим вивченням української мови: посібник для вчителя. Київ: Освіта, 1992. 192с.
227. Потебня А. А. Мысль и язык. Киев: СИНТО, 1993. 192с.
228. Потебня А. А., Из записок по русской грамматике: в 4 т. Москва: 1958-1985. Т. 1-2. URL: http://elibrary.gnpbu.ru/text/potebnya_iz-zapisok-po-russkoy-grammatike_t1-2_1958/
229. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: посібник для студ. пед. ун-тів та інститутів. М. І. Пентиліук, О. М. Горошкіна, О. В. Караман і ін. Київ: Ленвіт, 2003. 302 с.
230. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс: посіб. для студентів пед. університетів та інститутів / кол. авторів за ред. М.І.Пентиліук. К.: Ленвіт, 2011. 366с.
231. Практикум з методики навчання мовознавчих дисциплін у вищій школі: навч. посіб. О. М. Горошкіна, С. О. Караман, З. П. Бакум, О. В. Караман, О.А. Копусь / за ред. О. М. Горошкіної та С. О. Карамана. Київ: АКМЕ ГРУП, 2015. 250с.
232. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти. *Інформаційний збірник та коментарі Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України*. 2012. № 4–5, лютий. С. 3–56.
233. Програма «Українська мова. 10–11 класи. Рівень стандарту» (зі змінами, затвердженими наказом МОН від 14.07.2016 № 826). Київ, 2016. 48 с.

234. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова: 10 – 11 класи. Філологічний напрям: профіль – українська філологія. Л.І.Мацько, О.М.Семеног. Київ: Грамота, 2011.

235. Програми для середніх загальноосвітніх закладів. Рідна мова. 5 – 11 класи. *Дивослово*. 2001. №8. С.24 – 50.

236. Проект Концепції розвитку педагогічної освіти, схвалений за основу на засіданні Колегії Міністерства освіти і науки України 22 лютого 2018 року. URL: [http:// www.cuspu.edu.ua/images/files-2018](http://www.cuspu.edu.ua/images/files-2018).

237. Психология : словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.

238. Реан А. А., Бордовская Н. В., Розум С. І. Психологія і педагогіка. СПб.: Пітер, 2002. - 432 с. URL: http://pedlib.ru/Books/2/0446/2_0446-1.shtml

239. Рідна мова. 5–11 класи: програми для загальноосвітніх навчальних закладів / уклад. В. Новосьолова, Л. Скуратівський, Г. Шелехова. Київ: Шкільний світ, 2001. 96 с.

240. Рідна мова: підруч. для 10 класу гімназій, ліцеїв та шкіл з поглибленим вивченням української мови. В. І. Тихоша, М.Я. Плющ, С. О. Караман / за ред. М.Я. Плющ. Київ: Освіта, 2004. 350 с.

241. Романенко Ю. О. Засвоєння учнями старших класів комунікативних стратегій у процесі роботи з науково-навчальними текстами предметів гуманітарного циклу: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2006. 323 с.

242. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / сост. А. В. Брушлинский. СПб.: ПИТЕР, 2000. - 705с. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/rubinshteyn_osnovy-obschey-psihologii_t1_1989/fs,1/

243. Руденко В. М. Математична статистика: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 304 с.

244. Рябенко І. Стилiстичнi вправи як об'єкт теоретичного аналізу в сучаснiй лiнгводидактицi. *Українська мова і література в школах України*. 2014. № 4. С. 24 – 29.
245. Садовнікова О. П. Граматика української мови. Морфологія: навч. посіб. для старшокласників. Глухів : РВВ ГДПУ, 2006. 104 с.
246. Садовнікова О. Метод проектів на уроках української мови як засіб формування пізнавально-творчих умінь старшокласників. *Українська мова і література в школі*. 2007. № 4. С. 8 – 13.
247. Селевко Г. Энциклопедия образовательных технологий: у 2 т. Москва: НИИ школьных технологий, 2006. Т.1., С.71. URL: http://pedagog-titova.edusite.ru/DswMedia/selevko_gk_enciklopediya_obrazovatelnyh_tehnologiy_t2.pdf
248. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля. Київ, 2006. 716с.
249. Семенов О. Культура наукової української мови: підручник. Київ: Академія, 2010. 216с.
250. Сидоренко Т. Узагальнюємо знання з теми «Дієслово». *Дивослово*. 2007. № 4. С. 19 – 20.
251. Симоненко Т. Дидактична технологія: навч.-метод. посіб. Черкаси: Вид-во «Вертикаль», 2006. 76с.
252. Симоненко Т. В. Теорія та практика формування мовно-комунікативної компетенції студентів філологічних факультетів. Черкаси : Брама, 2006. 370 с.
253. Симоненко Т. В. Формування професійної мовнокомунікативної компетенції студентів філологічних факультетів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.02. Київ, 2007. 40 с.
254. Сиротинко Г. О. Сучасний урок: інтерактивні технології навчання. Харків: Вид. група «Основа», 2003. 78с.
255. Скаткин М. Н. Проблемы современной дидактики. Москва: Педагогика, 1980. 96 с.

256. Скуратівський Л. Мотив як рушійна сила пізнавальної діяльності учнів у процесі вивчення мови. *Дивослово*. 2005. № 2. С. 2–4.
257. Словник-довідник з української лінгводидактики: навч. посіб. / за ред. М. Пентиліук. Київ: Ленвіт, 2015. 320 с.
258. Словник лінгвістичних термінів / Д.Ганич, І.Олійник. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.
259. Словник української мови. В 11 томах. Київ: Наукова думка, 1971 – 1978.
260. Солодюк Н. Застосування інтерактивних методів навчання на уроках української мови. *Українська мова і література в сучасній школі*. 2012. № 4. С.15 – 18.
261. Солодюк Н. Особливості функціонування інтерактивних методів на уроках української мови в старших класах. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Umlsh/2010_4/Solodyuk.pdf
262. Солдатенко М. М. Теорія і практика самостійної пізнавальної діяльності: монографія. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. 198с.
263. Солдатенко М. М. Самоосвітня діяльність як засіб професійного становлення та саморозвитку. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія : Педагогічні науки. 2012. Випуск. 1.36. - С. 39-42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2012_1.
264. Солодюк Н. В. Лінгводидактичні засади функціонування інтерактивних методів на уроках української мови в старших класах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02. Херсон, 2009. 22 с.
265. Солопенко В.А., Ворон А.А. Українська мова 10 клас. Профільний рівень: підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ: Основа, 2018. 288с.
266. Стилїстика української мови : підручник / за ред. Л. І. Мацько. Київ: Вища школа, 2003. 462 с.

267. Сухомлинський В.О. Сто порад учителів. Київ: Радянська школа, 1988. 304 с.
268. Сухомлинський В.О. Джерело Невмирущої Криниці: лист до словесника. *Літературна Україна*. 1970. 45с.
269. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. 493с.
270. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. М. Я. Плющ. 5-те вид., стер. Київ: Вища школа, 2005. 430 с.
271. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / за ред. О. І. Пометун. К. : Вид-во А.С.К., 2004. 192 с.
272. Технологія сучасного уроку рідної мови / за ред. Н. М. Остапенко. Черкаси : Відлуння, 1999. 128 с.
273. Тихоша В. І. Рідна мова : підруч. для 10 кл. гімназій, ліцеїв та шк. з поглибл. вивченням укр. Мови. В. І. Тихоша , М. Я. Плющ, С. О. Караман. 2-ге вид. Київ: Освіта, 2006. 352 с.
274. Українська мова: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням укр. мовою: академ. рівень, профіл. Рівень. С.О.Караман, О.В.Караман, М.Я. Плющ, В.І.Тихоша. Київ: Освіта, 2011. 416с.
275. Українська мова: профільний рівень: підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. А.А. Ворон, В.А. Солопенко. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2018. 288 с.
276. Українська мова: профільний рівень: підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти. С.О.Караман, О.М.Горошкіна, О.В.Караман, Л.О.Попова. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 272с.
277. Українська мова: енциклопедія. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. 3-тє вид., зі змінами і доп. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.
278. Українська мова. 5–12 класи: програма для загальноосвітніх навчальних закладів / за ред. Л. В. Скуратівського. Київ: Перун, 2005. 176 с.

279. Українська мова. 10–11 класи: програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів: з українською мовою навчання: академічний рівень / уклад. Г. Т. Шелехова, В. І. Новосьолова, Я. І. Остаф. Київ: Грамота, 2011. 56 с.

280. Українська мова. 10–11 класи: програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів: профільний рівень / уклад. Л. І. Мацько, О. М. Семеног. Київ: Грамота, 2011. 136 с.

281. Українська мова. 10–11 класи: програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів: з українською мовою навчання: рівень стандарту / уклад. М. І. Пентилюк, О. М. Горошкіна, А. В. Нікітіна. Київ: Грамота, 2011. 48 с.

282. Український орфографічний словник : близько 172 000 слів / за ред. В. Г. Склярєнка. Вид. 7-ме, перероб. і доп. Київ : Довіра, 2008. 984 с.

283. Український правопис / за ред. Є. І. Мазніченко та ін. Київ: Наукова думка, 2010. 287 с.

284. Фалько М. І. Формування дослідницьких умінь майбутніх учителів музики у вищих педагогічних закладах освіти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02. Київ, 2005. 19 с.

285. Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова: культура мовлення публічних людей: монографія. 3-тє вид., доп. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 332 с.

286. Фасоля А. Оцінювання в умовах інтерактивного навчання. *Дивослово*. 2007. № 12. С. 5 – 11.

287. Феєдотова Т. Трансформація медійного тексту в умовах сучасного суспільства. *Образ*. 2015. Вип. 3(18). С. 25–28. URL:file:///C:/Users/ASUS/Downloads/obraz_2015_3_5.pdf

288. Форми навчання в школі: кн. для вчителя / за ред. Ю. Мальованого. Київ: Освіта, 1992. 182 с.

289. Формування соціально компетентної особистості ліцеїста у процесі навчання філологічних дисциплін: метод. посіб. / уклад. С. М. Симан. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. 276 с.
290. Фрумкина Р. М. Психолінгвістика. Москва: Издательский центр «Академия», 2001. 320с. URL: http://pedlib.ru/Books/4/0244/4_0244-1.shtml
291. Химинець В.В. Інноваційна освітня діяльність. Ужгород: ЗІППО, 2007. 364с.
292. Хом'як І. М. Зв'язок у вивченні орфографії зі структурними рівнями української мови: навч.-метод. посіб. для здобувачів наук. ступеня і студентів української філології. Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2011. 124 с.
293. Хом'як І. Класифікаційний аналіз уроків мови. *Українська мова й література в сучасній школі*. 2012. №10. С. 2–7.
294. Хом'як І. Компетентнісний підхід до навчання правопису української мови. *Українська мова й література в школах України*. 2017. №11. С. 17–22.
295. Хом'як І. Методика формування орфографічних умінь і навичок. *Дивослово*. 2012. № 3. С. 41–50.
296. Хом'як І. М. Наукові основи навчання орфографії в середній школі. Рівне: Волинські обереги, 1998. 228 с.
297. Хом'як І. Самостійна робота як компонент цілісного педагогічного процесу. *Українська мова й література в школах України*. 2016. №7 – 8. С. 11– 17.
298. Цалін С. Д. Логічний словник-довідник. 4-те вид. – Харків: Факт, 2006. 384 с.
299. Чавдаров С. Х. Методика викладання української мови (граматики і правопису) в середній школі. 2-ге вид. Київ: Радянська школа, 1941. 204 с.
300. Чак Є.Д. Складні випадки вживання слів: довідкове видання. Вид. 2-е, перероб. Київ: Радянська школа, 1984. 184 с.

301. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2005. 449с.
302. Шарун Ю. Ф. Визначення змісту та структури інтелектуальних умінь особистості в сучасній науковій літературі. *Вісник Харківського національного університету*. Серія: Валеологія: Сучасність і майбутнє. 2011. № 978. С. 28–30.
303. Шелехова Г. Зміст і структура оновленої програми з української мови для основної школи крізь призму сучасних підходів. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 2. С. 38–59.
304. Шелехова Г. Сучасний підручник української мови як засіб формування комунікативної компетентності старшокласників. *Українська мова і література в школі*. 2011. № 6. С. 19–22.
305. Шелехова Г. Теоретичні аспекти формування мовленнєвої компетентності учнів 5–7 класів у процесі сприймання усних і письмових текстів. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 4. С. 20–24.
306. Шелехова Г. Урахування сучасних підходів до навчання української мови учнів 8–9 класів ЗНЗ. *Українська мова і література в школі*. 2015. №2. 64 с. С. 2–7.
307. Шепетко Ю. Особливості використання електронного підручника з української мови. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2010. №22 (209). Ч.1. С.142 – 147 .
308. Шкільник М. М. Проблемний підхід до вивчення частин мови: посіб. для вчителів. Київ: Радянська школа, 1986. 136с.
309. Шопіна М. О. Психологические особенности развития воображения в подростковом возрасте. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 12. Психологічні науки. 2014. С. 160-168.
310. Шуневич О. Використання фреймових структур у процесі формування загальнонавчальних умінь учнів на уроках української мови й літератури *Українська мова і література в школі*. 2012. № 3. С. 8–12.

311. Щодо методичних рекомендацій про викладання навчальних предметів у загальноосвітніх навчальних закладах. *Українська мова і література в школі*. 2016. № 9. С. 3–13.

312. Ющук І. П. Практикум з правопису і граматики української мови: посіб. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2012. 288 с.

313. Яворська С. Тестування як форма перевірки навчальних досягнень учнів. Складне речення. *Українська мова і література в школах України*. 2019. № 3. С.23 – 26.

314. Яворська С.Т. Формування правописних навичок учнів. *Дивослово*. 1996. № 11. С.3.

315. Яворський С. Філософські твори: у 3 т. / редкол. І. С. Захара та ін. Київ: Наук. Думка. Серія: *Пам'ятки філософської культури українського народу*. 1991. Т. I. 632 с.

316. Якимчук М. Розвиток творчих здібностей лінгвістично обдарованих старшокласників гімназії у процесі навчання української мови: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02. Рівне, 2015. 29с.

317. Яновський А. О. Організація пошуково-дослідницької діяльності з використанням інформаційно-комунікаційних технологій: навч.-метод. посіб. Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2009. 156 с.

318. Ярмолюк А. Соціокультурна компетентність як засіб становлення цілісно-сміслових орієнтацій. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 4. С. 11–16.

319. Ярошевич І. Становлення й кодифікація української морфологічної термінології. *Українська мова*. 2010. № 3. С. 44–54.

320. Ярошевич І. А. Українська морфологічна термінологія XX – початку XXI століття: монографія. Київ: КНЕУ, 2010.196 с.

321. Anthony E. Approach, method and technique / Edward M. Anthony // *English Language Teaching*. 1963. Vol. 17(2). P. 63–67.

322. Larsen-Freeman D. Techniques and Principles in Language Teaching. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2000. 192 p. *Teaching Techniques in English as a Second Language series.*

323. Raven J. Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release. Unionville, New York: Royal Fireworks Press, 1984. 252 p.

Мовні ресурси в Інтернет-мережі

324. <http://chak-chy-pravylno-my-hovorymo.wikidot.com/>

325. <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu26.htm> - І.Огієнко

326. <http://nepravylno-pravylno.wikidot.com/>

327. <http://ponomariv-kultura-slova.wikidot.com/>

328. <http://www.koob.pro/akhmanova/>

ДОДАТКИ

Додаток А

Тестові завдання

Тест 1

1. Закінчення –а(-я) у формі родового відмінка однини мають усі іменники в рядку:

- а) сміх, агроном, сантиметр, Крим;
- б) супутник, Кривий Ріг, пасажир, коледж;
- в) кравець, буревій, рядок, кисень;
- г) портфель, гопак, Київ, долар.

2. Усі іменники пишуться тільки в множині:

- а) двері, жорна, люди, найми;
- б) очі, сани, сходи, Альпи;
- в) гроші, речі, дрова, кудрі;
- г) ворота, штани, Черкаси, витребеньки.

3. Лише присвійні прикметники подано в рядку:

- а) заячий характер, татове пальто, Наталчина сукня, братова розмова;
- б) Шевченків «Кобзар», заяча губа, вовчий погляд, козацький марш;
- в) бабусин пиріг, мамина скриня, Грінченків словник, вовча лапа;
- г) овеча натура, Кайдашенків син, Миколин портфель, пташине пір'я.

4. Правильно узгоджено числівник з іменником у рядку:

- а) півтора місяці;
- б) два бухгалтеря;
- в) чотири рази;
- г) три фахівці.

5. Усі дієслова у рядку належать до першої дієвідміни:

- а) хотіти, сопіти, ревіти, іржати;
- б) захищати, колоти, бігти, боятися;

- в) сидіти, писати, малювати, гудіти;
- г) в'янути, мовчати, боротись, кроїти.

6. Активні дієприкметники розміщено в рядку:

- а) позеленілий, зів'ялий, духмяний, покручений;
- б) лежачий, скрипучий, посивілий, змоклий;
- в) крилатий, критий, опалий, позеленілий;
- г) вихваляючи, зашитий, побілений, подоланий.

7. Недоконаний вид мають усі дієприслівники у рядку:

- а) ваблячи, терплячи, взуваючи, працюючи;
- б) взявши, сяючи, шкодячи, закривши;
- в) фарбуючи, гнувши, спостерігаючи, співаючи;
- г) спочивши, розбивши, мислячи, нагадавши.

8. Усі прислівники у рядку пишуться разом:

- а) на\швидко, на\нівець, над\силу, до\міри;
- б) с\пересердя, з\гарячу, в\плав, по\під\віконню;
- в) по\нашому, по\одинці, по\волі, зо\сліпу;
- г) по\суті, на\перекір, до\речі, без\угаву.

9. Укажіть неправильно зазначені розряди займенників:

- а) я, ти, ми, ви, він — особові;
- б) ніщо, ніхто, деякий, абичий, що-небудь — неозначені;
- в) всякий, весь, кожен, інший, жодний — означальні;
- г) мій, твій, свій, ваш — присвійні.

10. Сполучник сурядності використано в реченні:

- а) високо літав, та низько сів;
- б) коли діло закінчується, порадників стає більше;
- в) треба з усіх сторін роздивитися, щоб добре побачити;
- г) не так легко зробити, як сказати.

11. Визначте рядок, у якому всі частки пишуться через дефіс:

- а) дарма/що, тільки/но, мов/би, поки/що; б) отакий/то, скажи/но, казна/що, пішов/таки;
- в) аяк/же, хотілося/б, будь/коли, так/от;
- г) казна/де, які/ж/бо, аби/що, таки/сказав.

12. Вигук етикету вжито в реченні:

- а) охо-хо-хо!- не скоро, не скоро промовив Івась;
- б) ах, нарешті ви прийшли!
- в) чи далеко ще, скажіть, будь ласка, до Лохвиці?
- г) «Кру-кру!» – лунає поклик журавлів.

Тест 2

I. Тести (12 балів)

1. Жіночий рід мають усі іменники в рядку:
  - а) цеце, ЕОМ, тюль, коала;
  - б) кефаль, спіраль, ООН, нехворощ;
  - в) кіно, лоша, латинь, діагональ;
  - г) миша, Дніпро, СБУ, бандероль.
2. Граматична помилка є в рядку:
  - а) корисне кольрабі;
  - б) сонячне Тбілісі;
  - в) великий собака;
  - г) сильний нежить.
3. Літеру *е(є)* в О.в. однини треба писати в усіх словах рядка, крім:
  - а) прізвище, ноша, яблуня, відвідувач;
  - б) віконце, тополя, ледар, учитель;
  - в) корінь, буря, лінія, каша;
  - г) кобза, сестриця, спроба, сажа.
4. До присвійних належать усі прикметники варіанта:

- а) батьків автомобіль, Шевченків «Кобзар», Наталчине цуценья;
 б) прохолодний день, соколине пір'я, докладний переказ;
 в) дерев'яний стіл, ахіллесова п'ята, сусідове пальто;
 г) речовий доказ, лікарева порада, водоплавні птахи.
5. Помилку в написанні прикметникового суфікса допущено в рядку:
 а) класичний роман, героїчний епос, ботанічний сад;
 б) променева терапія, банановий напій, алюмінієвий циліндр;
 в) коренева система, помаранчевий колір, хронологічний порядок;
 г) морфологічний розбір, чебрецевий напій, сольовий розчин.
6. Правильно утворені форми ступенів порівняння у рядку:
 а) самий дорогий, найсильніший, більш чемний;
 б) більший за всіх, найщасливіший, найбільш важливіший;
 в) найкращий, менш кмітливий, молодший за всіх;
 г) малиновіший, більш лисий, найменш корисний.
7. Правильною є відмінкова форма числівника у рядку:
 а) у стах вісімдесятьох чотирьох;
 б) шіссот тридцяти двум;
 в) сімастами дев'яностами п'ятьма;
 г) трьомстам сорока сімом.
8. Усі займенникові форми написано правильно у рядку:
 а) казна-що, чий-сь, абичий, нікого;
 б) ні з ким, будь-кого, чий – небудь, ніхто;
 в) ані скільки, казна-який, десть, у декого;
 г) хтозна з ким, ні скільки, хтозна на чому, будь- що.
9. Установіть відповідність між дієсловом та формами дієслова і їхніми морфологічними ознаками:
1) Спершу воруши розумом, а тоді язиком.	А) Дієприкм., пас., недок. вид, мин.ч., одн., с.р., н.в., присуд.
2) На завтра знову вирушати в путь.	Б) Дієсл., недок. вид, II дієв., наказ. сп., 2 ос., одн., присуд.

3) Щастя завжди і всім бажане.

В) Дієприсл., тепер. ч., недок.
вид, обставина.

4) Поважаючи, доля береже
хоробрих.

Г) Неозн. ф., недок. вид. І дієв.,
присуд.

10. Визначте речення, у якому прислівник написано неправильно:

а) Дорошенко випростався на траві горілиць.

б) Не квапно крутиться земля.

в) Я залюбки скидаю капелюх перед твоєю мудрістю, Людино!

г) Пліч-о-пліч сядем між беріз, віч-на-віч тихо поговорим.

11. Усі слова в рядку написано правильно:

а) з-над, по-під, над усе, у зв'язку з;

б) як-тільки (як тільки), щойно, немовбито, так що;

в) чекай-но, хотілося б, пішов-таки, поки що;

г) будь-ласка, дзень-дзень, ого-го, гай-да (гайда).

I. Відповіді до тестів

1	2	3	4	5	6	7	8	9		А	Б	В	Г	10	11
									1						
									2						
									3						
									4						
									5						

Додаток Б

Зразки вправ, використаних в експериментальному навчанні

1. Дослідження – відновлення

Завдання: переписіть речення, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі, виділіть їх відмінкові закінчення. З'ясуйте, від чого вони залежать. Розставте розділові знаки та поясніть свій вибір.

1. Вітер) буйний (вітер) буйний Ти з **морем** говориш. 2. Люби ж собі моє (серце) люби кого знаєш, та не смійся надо мною, як коли згадаєш. 3. «Чого в'янеш моя (доня) ?» - **мати** не спитала, за старого, багатого нищечком єднала. 4. Плавай, плавай (лебедонька) по синьому морю, рости, рости (**тополенька**) все вгору та вгору! 5. Благослови кажуть (батько) поки маєш силу; благослови шукать долю на широких **світі**. (З тв. Т.Шевченка)

Лінгвістичний квест

- Визначте рід, відмінок та відміну іменників. Поясніть уживання флексій у кличному відмінку.

- Проведіть дослідження над історичними флексіями кличного відмінка.

- Провідмінійте іменник *мати*, виділіть відмінкові закінчення. Проведіть спостереження за граматичними змінами, які при цьому відбуваються. *Примітка.* 1. Кличний відмінок твориться від іменників I відміни твердої групи (*лебедонько, тополенько*) флексією **-о**, від пестливих іменників м'якої і мішаної груп (*доню*) флексією **-у(-ю)**; від іменників чоловічого та середнього роду II відміни за допомогою флексії **-е** (*вітре, серце*).

1. Першій відміні іменників жіночого роду притаманні як давні флексії (**-о, -е (-є)**) *лебедонько, доле, Маріє*, які пізніше перейшли до I відміни, так і досить нова (**-ю**) із пестливим значенням *доню, матусю, Ганнусю*, яка перейшла з чоловічого роду II відміни м'якої групи (*синку, коню*).

2. У непрямих відмінках з'являються суфікси **-ер-, -ір-**. Для знахідного відмінка є характерною застаріла форма *матір*.

«Навчаючи – учусь».

Утворіть чоловічі та жіночі імена по батькові від поданих імен та поставте їх у називному, родовому та давальному відмінках. Зробіть висновок про вживання суфіксів та відмінкових закінчень у чоловічих та жіночих іменах по батькові:

Зіновій, Афанасій, Григір, Григорій, Анатоль, Анатолій, Корній, Любомир, Іполит, Світозар, Єрмолай, Ігор, Геннадій, В'ячеслав, Ілля, Овсій, Матвій, Гурій, Сава, Тарас.

2. Дослідження-обґрунтування

Завдання: спишіть, ставлячи іменники, що в дужках, у формі кличного відмінка, розкажіть про способи їх вираження. Поясніть відмінкові закінчення та розділові знаки при звертанні.

1. *Чом ти (жайворонок) з вирію прилетів?* 2. *Ой ти (соловейко) ти ранній пташечку, ой чого так рано із вир'їчку вийшов?* 3. *(Чорногуз) (дядько) зроби мені хатку, і ставок, і млинок, і вишневенький садок.* 4. *Скажи ж мені (мій мати) як той льон посіяти?* 5. *Ой устань, устань (подоляночка) обмий личко, як ту скляночку...* 6. *Летіть (соловейки) на нашу земельку, спішіть (ластівоньки) пасти корівоньки!* (Нар. тв.)

- Визначте орфограми у виділених словах.

3. Творче дослідження

Завдання: запишіть в алфавітному порядку місця перебування Т.Шевченка в Україні у різний період його життя та утворіть іменники на означення осіб чоловічої і жіночої статі за територіальною ознакою, визначте у них суфікси.

Зразок: Київ – киянин, киянка.

Київ, Чернігів, Миргород, Ковалівка, Суми, Мар'їнське, Полтава, Чигирин, Кирилівка, Почаїв, Моринці, Берестечко, Качанівка, Яготин.

Дослідження-аналіз. Назвіть, які з перерахованих назв мають парадоксальні числові форми. Наведіть 3-4 власні приклади таких числових форм та складіть з ними речення.

Примітка. Населені пункти *Суми* та *Моринці* вживаються лише у формі множини, але називають одиничні предмети.

- Провідмінійте іменники *Моринці*, *Чернівці*. Наведіть приклади вживання паралельних форм у родовому відмінку (*Моринець*, *Чернівець*) з нульовим закінченням. Чи впливає зміна закінчення на зміст речення?

- Які ознаки давньоукраїнських коротких форм прикметників спостерігаються в іменниках *Київ*, *Чернігів*, *Почаїв*?

Етимологічна хвилинка. Поміркуйте, чи можуть іменникові суфікси – ів, -їв вказувати на походження географічних назв. Проілюструйте свої міркування на прикладах таких населених пунктів, як *Київ*, *Чернігів*, *Почаїв*, *Калинівка*, *Качанівка*, *Фастів*, *Львів*.

4.Творчий диктант

Завдання: дайте відповідь на запитання. Поясніть правопис власних і загальних назв у ваших відповідях.

- Назвіть міста України, у яких вам довелося побувати.
- Які пам'ятки України вам відомі?
- Назвіть ріки, що впадають у Чорне море.
- Через які області ви будете проїжджати, якщо захочете потрапити на автомобілі з вашого міста в Одесу?
- Назвіть вашого улюбленого українського письменника та його твори.
- Які головні адміністративні споруди Києва вам відомі?
- У яких театрах Києва ви побували та на яких виставах?
- Які картинні галереї ви відвідували. Картини яких українських художників вам запам'ятались найбільше?
- Назвіть імена улюблених українських акторів та фільми, у яких вони знімались.
- Назвіть українців, які прославили нашу країну на весь світ.

Розкажіть про культурні стосунки України з країнами-сусідами. Складіть есе «Україна – культурна європейська держава».

5. Диктант – взаємоперевірка з елементами дослідження

Завдання: запишіть імена та прізвища видатних українців у родовому, давальному й орудному відмінках. Використовуйте паралельні форми закінчень, поясніть, коли це доречно робити. Поясніть, чому не всі прізвища можна провідміняти?

Варвара Ханенко, Богдан Ханенко, Петро Дорошенко, Яким Сомко, Тарас Шевченко, Ліна Костенко, Борис Олійник, Оксана Білозір, Остап Вересай, Микола Лисенко, Зоя Гайдай, Борис Грінченко.

(Обмінюйтесь зошитами зі своїм сусідом та перевірте правильність написання відмінкових закінчень іменників. Обґрунтуйте свій вибір)

- Запишіть імена по батькові своїх учителів у кличному відмінку.

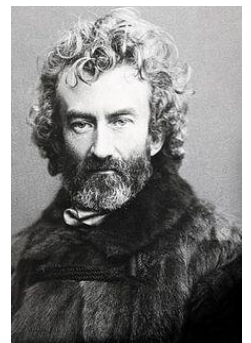
Дослідницьке завдання. Побутує думка, що прізвища на –ко належить до власне українських. Але коли ж з'явилися прізвища? З'ясуйте, коли це могло статись, звернувшись до історичних джерел.

Примітка. Оскільки поняття «прізвище» у сучасному розумінні з'явилося історично недавно, ми будемо говорити про зменшено-пестливі імена на –ко, що згадуються ще у «Повісті минулих літ» (Синко), у «Лаврентіївському літописі» (Василько), а варіанти імен Петро, Павло, Марко від Павелъ, Петръ, Маркъ відомі ще з XII століття. Деякі вчені (О.Шахматов, В.Сімович) пов'язують такі зміни з морфологічними чинниками, зауважуючи, що це колишні іменники середнього роду, які набули значення чоловічого.

6. Пояснювальний диктант із граматичним завданням

Завдання: у наведених реченнях знайдіть іменники загальні і власні, назви істот і неістот. Розкрийте дужки, поясніть написання великої літери.

Світ знав (М, м)икола (М,м)иклухо\ (М,м)аклая як науковця (Р,р)російського, бо ж навчався він протягом певного часу в (П,п)етербурзі, а про свої мандри й відкриття звітував (Р,р)російському (Г,г)географічному (Т,т)товариству й (А,а)кадемії наук. Цей син (У,у)країнського народу (є відомості, що народився

(М,м)икола в (М,м)алині на (Ж,ж)итомирицині) належить усьому людству, адже його внесок до світової науки колосальний. Більшу частину свого життя дослідник провів за межами (Р,р)російської імперії, в мандрах по світу. Після закінчення (Г,г)ейдельберзького й (Л,л)ейпцизького університетів (М,м)икола (М,м)акай працював на островах (І,і)ндонезії, в (П,п)івнічній (А,а)мериці, (А,а)встралії, на островах (Т,т)ихого океану. (За Г.Кропивником)

Лінгвістичне дослідження-обґрунтування:

- Випишіть іменники II відміни, поставте їх у родовому відмінку, поясніть вживання відмінкових закінчень –а(-я) та –у(-ю).

- Чи можливо визначити відміну у слові *мандри*?

Примітки. 1. Назви істот чоловічого роду мають закінчення –а(-я), іменники, що вказують на збірність, речовину, матеріал, абстрактні явища мають закінчення –у(-ю).

2. Іменники, що мають тільки форму множини на відміни не поділяються.

7. Творче завдання

Завдання: розгляньте портрет видатного мандрівника М.Миклухо-Маклая. Що ви знаєте про його родину, мандри та відкриття? Напишіть твір-розповідь, використовуючи невідмінювані іменники іншомовного походження: батько *Микола Ілліч Миклуха*, мати *Катерина Семенівна Беккер*, дружина *Маргарет-Емма Робертсон*; острови *Нова Гвінея*, *Пасхи*, *Таїті*, *Сулавесі*, *Ява*; міста *Лейпциг*, *Веймар*, *Сінгапур*, *Сідней*, *Мельбурн*; тварини *какаду*, *кенгуру*, затока *Уотсон-Бей*, штат *Вікторія*.

Завдання для самоконтролю:

- Визначте рід цих іменників. Сформулюйте правила визначення роду незмінюваних іменників у написаному творі та доповніть їх додатковими прикладами.

8. Творча робота у групах з елементами спостереження

Завдання: розглянувши портрети гайдамацьких ватажків Гонти та Залізняка, зробіть письмовий опис їхньої зовнішності за поданими початками, скориставшись словосполученнями з довідки.

Визначте рід, число та відмінок ужитих вами у тексті іменників. Знайдіть з-поміж них застарілі слова, поясніть їхнє лексичне значення, чи мають вони сучасні літературні відповідники. Випишіть іменники, які вживаються лише у

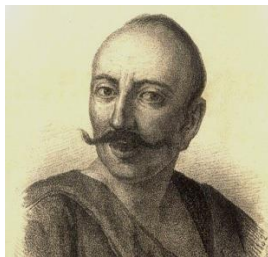
Гонта множині та складіть з ними речення. Зробіть синтаксичний розбір виділених речень. Визначте синтаксичну роль іменників.

Довідка: I гр. погрудний портрет, поворот голови, закручені вуса, гордий погляд, масивне підборіддя;

II гр. закручений «оселедець», сережка – кільце, козацька шабля, чернечі чотки, популярна пісня.

Дидактичний матеріал до завдання.

I гр. У церкві села Розсошки до 1847р. зберігався овальний погрудний

портрет Гонти з енергійним поворотом голови, хвацько закрученими вусами, гордим і самовпевненим поглядом, які надавали йому цілком шляхетного вигляду. *Ніс з горбинкою та масивне підборіддя не заважали тому, щоб назвати його красенем.*

Залізник

II. На портреті Залізняка зображено красенем з гарно закрученим «оселедцем» та вусами. Одне вухо, за звичаєм запорожців, прикрашає сережка-кільце. У правиці шабля, у лівій руці – чернечі чотки. *Над правим плечем Залізняка, де зазвичай красувався шляхетський герб, невідомий художник зобразив ноти і перші слова популярної козацької пісні часів боротьби з унією.*

9.Творча робота з коментуванням

Завдання: прочитайте текст. Чи погоджуєтесь ви з клятвою автора. У формі твору-роздуму висловіть свою думку про те, як наші сучасники бережуть історичну пам'ять про тих, хто здобував для України волю. Проведіть спостереження про вживання відмінкових закінчень іменників у однині та множині.

Клянемося хлібом і водою, що всі мови нашої землі житимуть добром – не ворожбою. Клянемося «Кобзарем» Тараса, геніями Лесі і Франка, що не зродиться пахолків раса з крові Гонти і Залізняка. Клянемося Богом України, що вмиремо, а не підемо в ярмо. Дух, воскреслий з темної руїни, на напругу в рабство не дамо (Д. Павличко).

- За тлумачним словником з'ясуйте лексичне значення слова *пахолка*, підберіть до нього літературний відповідник.

- Іменники, що в однині, поставте у форму множини. Який іменник вживається тільки в однині? Наведіть приклади подібних іменників.

- Поміркуйте, чому одні іменники мають форми однини і множини (*книга – книги, театр – театри* тощо), а інші – лише форму однини або множини.

Примітки. Граматична категорія числа залежить від належності іменників або до обчислюваних предметів (*хлопець – хлопці, стіл – столи*), або до не обчислюваних (*Київ, молоко, цукор* - одн.; *вершки, зернові, ворота* – мн.)

10. Кодовий диктант

Завдання: прослухайте прислів'я; речення, у яких не з іменниками пишеться разом, позначте літерою А, ті, речення, у яких не з іменниками пишеться окремо, – Б.

1.   *За (не)вміння деруть реміння.*
2.   *(Не)молот кує, а коваль.*
3.   *Без сокири (не)тесляр, без голки (не)кравець.*
4.   *Життя прожити – (не)поле перейти.*
5.   *Любов (не)пожежа: займеться – не погасиш.*

6. *Дай серцю волю – заведе в (не)волю.*

11. Диктант-обґрунтування з творчим завданням

Завдання: доставте пропущені розділові знаки, поясніть свій вибір.

Визначте синтаксичну роль іменників.

З давніх-давен народ над усе цінив хліб, сіль і честь. Хліб то багатство, достаток, сіль то гостинність і щирість, а честь то людська гідність, за яку предки наші стояли, навіть не маючи шматка хліба ані дрібки

солі. І нам, спадкоємцям, заповідали стояти на тому (Д. Прилюк).

- Підготуйте диспут на тему: «Був би в хаті хліб, а все інше само налагодиться».

12. Диктант-орфограма

Завдання: виділіть у словах орфограму «Літери а(я), у(ю) в закінченнях родового відмінка однини іменників II відміни»

Єгипт.., Львов.., Казахстан.., Тернопол.., Києв.., Дністр.., Збруч.., метр.., Зевс.., понеділк.., жовтн.., атом.., альманах.., абзац.., баскетбол.., барвінк.., бамбук.., банан.., фейлетон.., клен.., Тарас.., Ірпен.., Лондон.., вівторк.., піск.., Париж.., люд.., хліб.., Богун.., ячмен.., підмет.., радіус.., робітник.., час.., міф.., міраж.., карбованц.., мороз.., страх.., інститут.., іспит.., прикметник.., трон.., нож.., уривк.., гопак.., млин.., плеч.., бол...

13. Диктант-конструювання

Завдання: визначте рід поданих іменників. Утворіть словосполучення «іменник + прикметник» та запишіть їх. Які з перерахованих іменників мають паралельні форми, назвіть їх. Складіть з ними речення.

Сибір, собака, тюль, туш, біль, магістраль, рукопис, фальш, плесо, зала, абрикос, шампунь.

14. Корегування-обґрунтування

Запитання: поставте прикметники у родовому відмінку. Запишіть словосполучення. Визначте рід іменників.

Підземн.. метро, модн.. кашне, зелен.. какаду, кумедн.. шимпанзе, квітуч.. Борнео, висок.. Джузепе, сніжн.. Кіліманджаро, сучасн... ательє, симпатичн.. Бетті, швидк.. таксі, очікуван.. рандеву, смачн.. ескімо, довгоног.. ему, свіж.. кольрабі, шкірян.. парт мане.

- Складіть 5-6 речень з утвореними словосполученнями (на вибір).

15. Морфологічний аналіз за алгоритмом

Завдання: випишіть іменники, зробіть їх морфологічний розбір за поданим алгоритмом.

Алгоритм. Словоформа у реченні – питання іменника – лексичне значення – початкова форма – граматичні ознаки – синтаксична роль.

Мене шумно огортає передчуття осені, коли за селом стихає гул комбайна, коли в тиші ночей на землю починають падати зорі та груші, а з небесного купола з'їде Великий Віз (За В.Думанським).

16. Розподільний диктант з граматичним завданням

Завдання: розподіліть іменники у колонки: 1- I відміна, 2- II відміна, 3- III відміна, 4 - IV відміна, 5 – не входять до жодної відміни.

Ворота, теля, каліка, радість, лоша, мати, штани, ніч, дівча, ім'я, какаду, путь, синь, сіль, поні, кашне, вим'я, совість, слоненя, курча, шимпанзе, ліки, осінь, пташеня, козеня, таксі, любов, канікули, юність, ягня, туш, тім'я, ЮНЕСКО, магістраль, цуценя, кров, плем'я, піч, кошеня, майстерність, дисциплінованість.

- Поставте іменники III відміни в орудному та кличному відмінках, виділіть закінчення. Зробіть висновки про особливості відмінювання. Три – чотири іменники у кличному відмінку уведіть у речення.

- Запишіть іменники IV відміни у родовому відмінку. Зробіть висновки про особливості відмінювання. Зробіть морфологічний розбір чотирьох іменників (на вибір).

- До незмінних іменників доберіть прикметники та визначте їх рід.

- Доповніть іменники, які мають форму лише множини, власними прикладами (6-7 слів).

17. Дослідження-аналіз

Завдання: прочитайте текст, визначте відмінок, відміну, групу та синтаксичну роль іменників. Окремо выпишіть іменники, які не належать до жодної з відмін. Обґрунтуйте свій вибір.

*Гетьманові згадалося, яким радісним був Великдень у дитинстві. Він приходив з теплом, з першою зеленню й перелітними птахами. Мати мастить жовтками паски, садовить їх у піч, пахоці розливаються по хаті, по двору. Усе село пропахло духмяним запахом пасок. Їсти хочеться, аж у голові гуде, і все одно неймовірно хороше й побожно на серці. Так буває тільки в дитинстві, коли увесь твій світ складається з віри, з чистих слів, безгрішних бажань і солодких мріянь. Усе збудеться – **дрібне і велике!** Світ котиться під ноги, неначе крашанки з маминих долонь. (З інтернету)*

Творча робота. Розкажіть про святкування Великодня у вашій сім'ї. Уживайте іменники, визначте їх відміну та групу.

- Якими частинами мови є виділені слова. Уведіть ці слова у речення так, щоб вони виступали то іменниками, то прикметниками.

18. Спостереження-обґрунтування

Завдання: прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Придумайте заголовок. Зніміть дужки та вставте пропущені літери. Обґрунтуйте орфограми. Сформулюйте правила написання великої літери та закінчень у давальному відмінку однини.

Картина «Карусель» принесла Олександр.. Мурашк.. європейське визнання, адже представлена на Х (М,м)мюнхенській (М,м)міжнародній виставці, вона здобула (З, з)олоту медаль. Відтак і закрутилася карусель запрошень художникові зі столиць і міст (Є, є)вропи – Берліна, Відня, Парижа, Амстердама, Мюнхена.

Ось одне з них: «Вельмишановний пане! Ми маємо за честь і задоволення запросити Вас на найближчу виставку, яка працюватиме з 22

серпня по 31 жовтня 1910 року. Ми організуємо для Вас найкращий прийом. Сподіваємось, що Ви приймете наше запрошення. Вас запрошує Венеція, місто мистецтв».

Персональну виставку з двадцяти п'яти робіт Олександр Мурашко експонував у Берліні, Дюссельдорфі, Кельні. Згодом художник брав участь в інших (М, м)юнхенських виставках. Картину «Карусель» було куплено прямо на виставці для (М, м)узею образотворчого мистецтва в Будапешті.

Це визнання не тільки художника – це визнання його батьківщини. Олександр Мурашко вивів українське мистецтво на європейський рівень. (З журналу)

Виберіть з тексту слова, які можуть писатись у одних випадках з великої літери, а в інших – з малої. Наведіть приклади речень такого вживання слів, проведіть спостереження над вживанням великої та малої літери.

Ситуативне завдання. Уявіть, що ви екскурсовод. Складіть розповідь про мистецьку спадщину Олександра Мурашка, вживаючи власні назви.

19.Вибірково-розподільний диктант

Завдання. Визначте число іменників. Випишіть окремо іменники, які вживаються: 1)в однині, 2)у множині, 3)лише в однині, 4)лише в множині, обґрунтуйте свій вибір.

1.Тут всяку всячину іграли, хто як і в віщо захотів, тут інші журавля скакали, а хто од дудочки потів, і в хрещика, і в горю дуба, не раз доходило до чуба, як загулялися в джгута; в хлюста, в пари, в візка іграли і дамки по столу совали; чорт мав порожнього кута. 2. І кубками пили сливінку, мед, пиво, брагу, сирівець, горілку просту і калганку, кутивсь для духу яловець. Бандура горлиці бриньчала, сопілка зуба затинала, а дудка грала по балках; санжарівки на скрипці грали, кругом дівчата танцювали в дрібушках, в чоботах, в свитках (Із тв. І.Котляревського). 3.Гості, гостинність, погостіння, господиня... Які милозвучні слова, що походять з одного кореня! (В.Скуратівський.)

З виділеними словами складіть речення, поставивши їх у форму множини. Зробіть висновок, які засоби допомогли визначити число іменників журавля та дудочки у тексті? Чи однакове лексичне значення вони мають?

20. Я - редактор

Завдання. Відредагуйте текст, розкриваючи дужки та знявши риси. Обґрунтуйте свій вибір. Визначте рід усіх іменників у тексті. Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення та визначте частини мови.

Михайло (О, о)строградський належав до кагорти вчених, які, не\маючи можливості жити (у, в, на) (У,у)країні, творили наукову славу чужих держав. Проте він до кінця життя залишався щирим (У,у)країнцем. Щороку він виїжджав на село, відвідуючи свою багатостражденну (Б,б)атьківщину, де (з, із) усіма спілкувався лише (У,у)країнською мовою, ходив з дітьми колядувати (і, та) щедрувати. **Крім того, (О,о)строградський входив (у, в) коло друзів (У,у)країнського генія (Т,т)араса (Ш,ш)евченка, знайомство (з, із) яким відбулося у (П,п)етербурзі 1837 року за сприяння (Ж,ж)уковського. Тарас (Ш,ш)евченко виявив себе не\тільки геніальним поетом. Він цікавився (і, й) суспільними науками, (і, й) точними – астрономією, математикою (і, й) фізикою. Під час навчання в (П,п)етербурзькій (А,а)кадемії мистецтв (Ш,ш)евченко відвідував лекції (О,о)строградського.**

Цих двох геніїв єднала любов до рідної землі, її мови, пісні (і, та) думки про визволення (У,у)країнського народу, бо вони обидва зазнали великих утисків (з, із) боку царської влади. (За В.Шендеровським)

Лінгвістичне спостереження.

1) Поміркуйте, чи граматично правильно вжито форму «виїжджав на село» чи, можливо, правильно було б сказати «виїжджав у село»?

2) Подискутуйте, чому так відрізняється поділ іменників за родами у різних мовах світу, наприклад, у тюркських мовах іменники на роди не поділяються, у грецькій мові слово *ріка* чоловічого роду, а *море* – жіночого.

3) Якого роду іменник *старшина*. (Чоловічого). Чи правомірним, на вашу думку, є твердження, що слово *старшина* та подібні (*суддя, староста, воєвода*), маючи морфологічні ознаки спільні з іменниками жіночого роду, належать до чоловічого, адже інколи у телепередачах (наприклад, на каналі СТБ) можна почути, як легко назви професій чоловічого роду (*міністр, професор, директор*) трансформуються у жіночий рід (*міністерка, професорка, директорка* тощо)?

4) Дайте пояснення правопису таких слів, як *Джоуль – джоуль, велика ведмедиця – Велика Ведмедиця, Ом – ом, рентген – Рентген*. Обґрунтуйте свою думку, склавши з кожним словом речення.

Творче завдання. Побудуйте роздум у публіцистичному стилі, ствердивши або спростувавши думку Олександра Олеся: «Тільки той досягає мети, хто іде. Тільки той, хто горить, не згорає». Чи може цей вислів, на вашу думку, стосуватись постаті М. Остроградського? Аргументуйте відповідь прикладами з біографії цього видатного математика.

21. Орфографічний диктант

Завдання: Прочитайте. Визначте в тексті прикметники. Назвіть їхні морфологічні ознаки, визначте синтаксичну роль. Поясніть орфограми.

Сергій Корол..ов – найвидатніший конструктор ракетно/космічних систем, які забе..печили досліджен..я космічного простору. Саме він створив перший штучний с..путник (З,з)емлі, який започаткував розвиток космічної ери, а також космічний корабель, на якому Юрій Гагарін у/перше реалізував сміливу мрію людства – політ за межі атмосфери, а Олексій Леонов здійснив перший вихід у відкритий космічний простір.

Загалом Сергій Корол..ов розробив багато проектів керованих ракет, ракето/планів, геофізичних ракет, ракет/носіїв тощо. Протягом багат..ох років він спрямовував роботу провідних конструкторс..ких колективів на розв..язан..я важливих завдань у ракетній і космічній техніці. (За В.Горбуновим).

- Яке правило можна застосувати до написання прізвища *Корольов*? Доповніть його власними прикладами.

- Поясніть правопис прізвищ *Чехов, Єлізаров, Федосєєв, Лєсков, Муравйов, Артемов, Грачов, Пушкін, Кольцов, Сікорський*.

- Яке із перерахованих прізвищ належить видатному українцеві, авторові першого гелікоптера. Складіть про нього розповідь, використовуючи прикметники. Визначте їх розряди за значенням.

22. Вибірковий диктант з граматичним завданням.

Завдання: випишіть прикметники разом з іменниками, до яких вони відносяться. Визначте рід, число, відмінок. Розподіліть їх за розрядами та заповніть таблицю, доповнивши власними прикладами. Поясніть свій вибір.

Якісні

Відносні

Присвійні

«Енеїду» Котляревський розпочав під час свого вчителювання. Відчувається його захват легким, дотепним, вільним словом, поезією звичаїв, коли кожен звук і образ іскриться. У мовній стихії благословенної Полтавщини поет купався, як бджола в пилку в пору весняного цвіту, наповнюючи сонячним нектаром рамки Вергілієвої поеми.

Здається, «Енеїда» має чарівну силу єднати порізаних земляків щирою людською усмішкою, спонукає впізнавати себе справжнього. Крім того, в поемі вже з перших рядків закладено заповідь історію, що завжди послідовно обстоювала добру славу й честь українського імені (За Є.Сверстюком).

Лінгвістичний квест.

- Визначте розряд прикметників *легкий ящик* та *легкий характер*, *добра слава* та *добра жінка*, *молочний туман* та *молочний коктейль*, *заяча нора*, *заяча губа* та *заяча вдача*. Як відбувся перехід прикметників з одного розряду в інший.

- Підберіть синоніми та антоніми до якісних прикметників.

- Утворіть всі можливі ступені порівняння прикметників *дотепний, щирий, дорогий, глибокий*. Які морфологічні зміни при цьому виникають?

Примітки. У прикметнику *глибокий* – *глибиший* при творенні вищого ступеня суфікс *-к-* змінюється на *-ш-*; спрощенням супроводжується творення вищого ступеня прикметника *дорогий* – *дорожчий*; не викликає подібних змін *-іш-*: *дотепний* – *дотепніший*, *щирий* – *щиріший*.

- Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення. Зробіть висновки про синтаксичну роль прикметників.

23. Дослідження на основі алгоритму.

Завдання: вставте пропущені літери, поясніть правопис прикметникових суфіксів за поданим алгоритмом.

Алгоритм: березовий – речовий – помаранчевий – суттєвий – алюмінієвий(алюміній)

Калин..вий, митт..вий, клен..вий, значенн..вий, алич..вий, овоч..вий, плащ..вий, вишн..вий, яблун..вий, магні..вий, ситц..вий, парч..вий, батист..вий, насінн..вий, фланел..вий, шовк..вий, борщ..вий, марш..вий, дощ..вий, клей..вий, спортиш..вий, осокор..вий, літі..вий.

24. Дослідження-моделювання.

Завдання: випишіть якісні прикметники, утворіть ступені порівняння. Розкажіть, як твориться форма вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників. Які морфологічні зміни при цьому відбуваються?

*Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому **яру** розкинулось село Семигори. Од яру на всі боки розбіглись, неначе гілки дерева, глибокі **рукави** й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють **левади**. Греблі обсажені столітніми вербами. В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений **пояс**, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси з срібла. Коло хат зеленіють густі старі садки... В **гарячий ясний літній день** ліс на горах **сяє** а в долинах **чорніє**. Над долинами стоїть сизий легкий **туман** (За І.Нечуєм-Левицьким).*

- Чи можуть утворити ступені порівняння прикметники *жовтогарячий, премудрий, лисий*? Обґрунтуйте свою думку, доповнивши власними прикладами.

- До виділених іменників доберіть відносні прикметники. Визначте відмінки прикметників, виділіть їх закінчення.

- Поставте розділові знаки у виділеному реченні. Поясніть свій вибір.

25. Диктант-обґрунтування.

Завдання: знайдіть прикметники, підкресліть їх як члени речення, визначте розряд. Які прикметники перейшли з одного розряду в інший? Обґрунтуйте свою думку.

1. Чую ваш голос простий і ласкавий, Предки безсмертні мої: Праця людини – окраса і слава, Праця людини – безсмертя її! (В. Симоненко) 2. Не той здолав, хто вилив більше крові Чи напустив на душу туману – Твоя могутність у твоїй любові До колосків на рідному лану. (М. Руденко) 3. На попіл ніхто не згорів: солдатські портрети на вишитих крилах пливуть... 4. Я б вибрав найвищу почесність: У чистім і чеснім бою На чорному мармурі ночі Зорю записати свою! 5. Ми ціною життя здобулись на права: Ставить грань поміж чорним та білим (З тв. Б. Олійника) 6. Короткий сон солдата на війні: вартовий збудить чи проб'є тривога. 7. Снага така зросла в мені: Земле рідною живу У бурях, снах і наяву. (З тв. М. Стельмаха)

Вправа «Ти – мені, я – тобі» (один учень називає словосполучення «прикметник + іменник» певного розряду, інший добирає до нього приклад переходу прикметника в інший розряд, наприклад, *оксамитові сні(якіс.) – оксамитова тканина (віднос.); вовчі ягоди (якіс.) – вовчі сліди(присв.)...*)

26. Дослідження-обґрунтування.

Завдання: згадайте правила вживання я зменшено-пестливих суфіксів у прикметниках, проілюструвавши прикладами з поданих речень. З'ясуйте, до яких правил прикладів у вправі немає, доберіть їх самостійно.

1. Місяць яснесенький промінь тихесенький кинув до нас. Спи ж ти, малесенький, пізній бо час (Леся Українка). 2. Та що за дівка була! Висока,

прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці як тернові ягідки,.. носочок так собі пряменький з горбочком. Сорочка на ній біленька, тоненька (Г.Квітка-Основ'яненко) 3. Недалеко од Керелівки стоїть маленьке село Комарівка (І.Нечуй Левицький) 4. Хлопець вихоплюється на дрібнюсіньку стежину (М.Стельмах). 5. Засвистали козаченьки в похід з полуночі; Заплакала Марусенька свої ясні очі. 6. Вона ростом невеличка, ще й літами молода, руса коса до пояса, в косі стрічка голуба. (Нар.тв.)

27. Граматичне моделювання

Завдання: від поданих слів утворіть якісні прикметники з різними смисловими відтінками за допомогою додавання суфіксів -еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -усіньк- (-юсіньк), -уват-, -ущ-, (-ющ-), -енн-, -езн-, -елезн-.

Зразок. Чистий – чистенький, чистесенький, чистісінький, чистюсінький, чистющий.

Білий, радий, сивий, високий, кислий, довгий, тихий, старий, круглий, великий, густий, солоний, повний, дрібний, широкий, точний.

- Складіть шість речень з утвореними прикметниками (на вибір).

28.Лінгвістичне спостереження

Завдання: випишіть прикметники, з'ясуйте, які суфікси найчастіше використовуються для творення прикметників, вжитих у цьому тексті.

Уперше ім'я Ярослава Мудрого згадується у «Повісті минулих літ». **Це був перший князь, який не прагнув походів та завоювань, а вдовольнився тим, що зміцнив кордони своєї держави, захистивши її від ворогів.**

Ярослав здійснив революцію в гуманітарній сфері. Він збудував у Києві й Новгороді соборні храми в ім'я Святої Софії, які збереглися до наших днів. **Софійський собор стає важливим культурним центром східнослов'янської держави. Там був свій скрипторій, а також перша відома нам бібліотека. Слід пам'ятати, що друкарських верстатів тоді ще не було, і у майстернях-скрипторіях працювали переписувачі книг.**

Князеві Ярославу приписують також перше зведення писаних давньоруських законів, відоме під назвою «Руська правда», що не поступається європейським аналогам тієї епохи.

Ми по праву можемо пишатися цим державним діячем, адже його досягнення залишили нетлінний слід в українській історії. (За С.Махуном)

- Поясніть орфограму у виділених прикметниках. З'ясуйте, від якого слова вони залежать, яким членом речення виступають. Визначте рід, число та відмінок прикметників.

- Доповніть виділене речення прикметниками, зробіть його синтаксичний розбір, накресліть схему. Чи змінилось лексико-граматичне значення речення.

- Зробіть лінгвістичне повідомлення про роль прикметників у побудові речень і тексту.

29.Творче конструювання

Завдання: від поданих власних назв утворіть відносні прикметники за допомогою суфікса -ськ(ий). Запишіть їх у три колонки: ті, у яких унаслідок злиття двох приголосних утворилося звукосполучення 1) -цьк(ий); 2) -зьк(ий); 3) -ськ(ий). Поясніть, які зміни приголосних основи відбулися і чому.

Галич, Перемишль, Київ, Одеса, Запоріжжя, Гадяч, Кіровоград, Луцьк, Львів, Рівне, Буг, Херсон, Вінниця, Острог, Чернівці, Збараж, Харків, Миколаїв, Суми, Луганськ, Черкаси, Овруч, Чернігів.

- Складіть рекламний флешмоб «Подорожуємо Україною», вживаючи утворені прикметники.

- Запишіть 8-10 назв найвідоміших архітектурних пам'яток України, які утворені за допомогою суфікса -ськ(ий). Поясніть вживання м'якого знака в них.

30.Диктант-реконструювання.

Завдання: словосполучення «іменник + іменник» замініть на словосполучення «прикметник + іменник». Визначте розряд за значенням ужитих прикметників.

Каблучка із срібла, покрівля із соломи, стежки без меж, хвіст лисиці, шия жирафа, обличчя із каменя, молоко з-під корови, хустка для сестри, квітка із запахом, дівчина із вродою, очі у Марфи, хата в Україні, опади з атмосфери, курси для підготовки, автомати для гри, вуха осла, іграшка для Івана.

- Словосполучення розподіліть за групами у окремі колонки. Доповніть їх самостійно дібраними прикладами.

Творча робота. Пригадайте випадок із життя або придумайте історію, до якої можна було б застосувати народну мудрість: «Краще своя хата гірша, ніж чужа найкрасивіша». Які з утворених словосполучень ви можете використати у висловленні.

31. Граматичне дослідження з творчим завданням.

Завдання: від поданих іменників утворіть прикметники із суфіксами – *ичн-*, *-ічн-*. Поясніть правила вживання суфіксів в утворених словах.

Лірик, політика, антонім, класик, комік, екологія, синонім, хімік, теоретик, медик, практик, трагік, символ, історія, лінгвістика.

- Розділіть слова на дві колонки, доповнивши власними прикладами.

- Складіть розповідь про своє захоплення або майбутню професію, використовуючи утворені прикметники.

32. Орфографічний диктант з обґрунтуванням.

Завдання: перепишіть, вставивши пропущені літери. Визначте короткі форми прикметників.

1. У ріднім краю зел..н гай шумить. Я знати рад, про що він мріє-снить (М.Петрів). 2. У неділю в..сокий і пишний ранок ро..плився над усією зелен..ю, якою було овіяне село, присипане в..ликими росами (Т.Осьмачка). 3. Пл..ве човен, води повен, ні/хто не спиняє. 4. О думи мої! О славо злая! 5. Свої люди – як чужії, ні/з/ким говорити. 6. Зоре моя вечірняя, зійди над

горою! (З тв. Т.Шевченка). 7. Вплива на сині ріки ясен місяць і/здаля (М.Рильський). 8. Гей, січ іде, крас..н мак цвіте! Кому прикре наше діло, нам воно св..яте (І.Франко). 9. Україна – це тихі води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золотої пшениці, медовії та молочнії ріки (С.Васильченко). 10. І любов, і гнів у тому гомоні морським (М.Рильський).

- Випишіть прикметники, які мають повну нестягнену форму. Обґрунтуйте свій вибір.

33. Вибірково-розподільний диктант.

Завдання: випишіть прикметники, поставте їх у називному відмінку чоловічого роду. Розділіть їх за кінцевим приголосним основи на тверду і м'яку групи. Поясніть свій вибір.

За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту. Чорна смушева шапка скотилась з голови на траву... Запалене лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивавсь, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син Микола. Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсипало вогнем білу сорочку, чорняве лице... (За І.Нечуєм-Левицьким).

34. Диктант-конструювання.

Завдання. І. За допомогою суфіксів *-ш-*, *-іш-* утворіть вищий ступінь порівняння прикметників. У яких словах при цьому відбулись фонетичні зміни, поясніть з чим це пов'язано.

Могутній, довгий, міцний, близький, яскравий, високий, багатий, актуальний, короткий, жорстокий, виразний, рідкий, швидкий, гіркий, дужий, низький, тяжкий.

Примітки. 1. У прикметниках, основа яких закінчувалась на *с* або *з*, внаслідок асимілятивно-дисимілятивних змін ще в давній українській мові виникли суфікси *-ш-* та *-ч-* : високий – вищий, низький – нижчий.

2. Суфікс *-іш-* відомий ще з XIV ст. внаслідок зникнення *и* (мудрьишии).

II. За допомогою слів *більш, менш* утворіть складену форму вищого і найвищого ступенів прикметників.

Досвідчений, вдалий, освічений, свіжий, лисий, молодший, пологий, білявий, дрібненький, вологий.

- Які з прикметників не мають ступенів порівняння, чому?

35. Пояснювальний диктант.

Завдання: зніміть риси, поясніть правопис складних прикметників.

Науково/технічний, дерево/обробний, темно/синій, віце/президентський, м'ясо/молочний, політико/економічний, жовто/блакитний, жовто/гарячий, лісо/гірський, життє/радісний, зерно/трав'яний, поле/захисний, кисло/молочний, гірко/солоний, північно/західний, темно/коричневий, червоно/гарячий, польсько/український, світло/зелений.

36. Корируючий диктант.

Завдання: виправте помилки у написанні *не* з прикметниками. Обгрунтуйте свій вибір правилами.

Несолодкий, а гіркий, дівчина невисока, недужий, не повторний, неперевершений твір, не перевершена вистава, не буденний, а святковий, не наповнений сиропом, не багатий, а бідний, неглибока криниця, неглибоке, а мілке озеро, ненавмисна образа, не велика галявина, не далека, а близька країна.

37. Диктант-конструювання.

Завдання: прочитайте вірш, визначте його головну думку. Випишіть прикметники, утворіть усі можливі ступені порівняння та форми. Чи в усіх прикметниках це можливо зробити, поясніть свій вибір.

Найогидніші очі порожні,
Найгрізніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможні,
Найпідліша брехлива сльоза.
Найпрекрасніша мати щаслива,

Найсолодші кохані вуста,
 Найчистіша душа незрадлива,
 Найскладніша людина проста.
 Але правди в брехні не розмішуй,
 Не ганьби все підряд без пуття,
 Бо на світі той наймудріший,
 Хто найдужче любить життя. (В.Симоненко)

38. Творче конструювання

Завдання: випишіть іменники, з яких можна утворити прикметники.

Визначте розряди утворених прикметників. Обґрунтуйте свій вибір.

Про що розповідають кольори? Невже вони щось означають? Так, скажімо, червоний колір – знак влади й величі. У Візантії тільки імператриця могла носити червоні чобітки.

Квіти білого кольору – символ невинності, чистоти, радості. Жовтий колір символізує світло, радість, повагу. Це колір золота, зрілого колосся пшениці, зів'ялого листя, але й колір хвороби, смерті. В Україні він сприймається як колір ревнощів, зради, тому жовті квіти хризантем, нагідок дарують дівчатам і жінкам у крайньому випадку.

Жовтогарячий колір є символом влади, розкоші, сонця, радості й марнославства.

Синій – спокійний і серйозний – означає довір'я, безкінечність, сум. Це колір неба й моря.

Який колір тобі найбільше до вподоби? Що розповість він про тебе? (За В.Куйбідою.)

39. Вибірковий диктант з граматичним завданням.

Завдання: знайдіть прикметники, визначте їхні лексико-граматичні розряди. Назвіть характерні ознаки якісних прикметників, що відрізняють їх від відносних та присвійних. Запишіть всі можливі ступені порівняння якісних прикметників.

Світе мій гучний, мільйоннокий,

Пристрасний, збурунений, німий,
 Ніжний, і ласкавий, і жорстокий,
 Дай мені свій простір і неспокій,
 Сонцем душу жадібну налий!
 Дай мені у думку динаміту,
 Дай мені любові, дай добра,
 Гуркочи у долю мою, світе,
 Хвилями прадавнього Дніпра.

(В.Симоненко)

40. Пояснювальний диктант.

Завдання. Прочитайте. Випишіть з тексту прикметники разом з іменниками, до яких вони відносяться та визначте їхні граматичні ознаки. Провідмініяйте виписані словосполучення, визначте тип відмінювання (за групою), охарактеризуйте його особливості.

Іжакевич байдужим був до слави, до «престижних» замовлень. Усі його герої так чи інакше уособлювали простих людей, між якими він зростав, з якими спілкувався впродовж життя. Сам завше ходив у простій одежі, носив кожуха, взував селянські чоботи. У час, коли була заборонена навіть українська мова, коли діяв сумнозвісний валуєвський указ, він репродукує в столичних журналах портрети орачів, косарів, чумаків, пастухів і кобзарів, їхніх знедолених дітей. Численні малюнки відтворюють історичне минуле нашого народу, його звичаю.

- Складіть продовження тексту, розповівши про внесок сучасних художників у розвиток українського мистецтва та підняття престижу держави.

41. Орфографічний диктант.

Завдання: І. від поданих слів за допомогою суфікса а) –ськ (-цьк-, -зьк-); б) -ин (-їн-) утворіть нові слова.

А) чех, латиш, черкес, волох, чуваш, ткач, козак;

Б) Кавказ, Прага, Запоріжжя, Остроз, Череповець, Криворіжжя, Кременчук, Бахмач, Гадяч, Париж;

В) Галя, Ольга, Валя, Ганна, Мотря, Ївга, Рая, Світлана, Дарина, Маруся, Зоя.

II. Запишіть прикметники, поставивши наголос, на місті крапок вставте пропущені літери н або нн, поясніть їх написання.

Стара..ий, писем..ий, довгожда..ий, широке..ий, свяще..ий, атом..ий, непримире..ий, нескінче..ий, бездога..ий, неоцінне..ий, здійсне..ий, жит..ій, вогне..ий, шале..ий, благослове..ий, визнач..ий, букве..ий, вогне..ий, нужде..ий, притама..ий, качи..ий, здорове..ий.

III. Спишіть, знімаючи риси. Поясніть орфограми.

Ясне со..це геть підбилося в/гору, ро..сіває своє золоте мар..во по з..леній долині. Ні/пером не/описати, ні/словом не/сказати тієї не/сподіваної краси, якою до вас усміхалася долина! З..лена трава горить/палає з..леним огнем, на її довгих л..сточках і грає і сяє, мов само/цвітне камін..я, чиста роса: то стріл..не вам у/вічі тонен..кою голочкою жовтого світла, то зач..рвоніє круглою горошиною, то засиніє синім цвітом, то посипле з..леними іскорками. (Панас Мирний.)

42. Дослідження-характеристика.

Завдання: прочитати текст, визначте його головну думку. Запишіть числівники словами. З'ясуйте їх морфологічні ознаки і синтаксичну роль.

Хто хоч раз побував у Карпатах, той ніколи не забуде смерекових шат, які сповивають гори від долів до верховин. Саме смерека є основною лісотвірною породою Карпатських гір. Сьогодні вона займає 40,4% укритої лісом площі українських Карпат, а запаси її деревини становлять понад 126 млн м³.

Щоб це дерево виросло до 35 м, потрібно 100 років. У віці 120-130 років воно сягає заввишки 40 м. У Рахівському лісокомбінаті є екземпляри заввишки 50 м і діаметром 180 см. Їхній вік – 300-350 років! Окрім Карпат та Прикарпаття, смереку як декоративну породу культивують на всій території України. (З журналу.)

Творча робота. Складіть розповідь «Зелені скарби Карпат», уживаючи числівники.

43. Вибірковий диктант.

Завдання: випишіть словосполучення з числівниками та іншими частинами мови у два стовпчики.

Двоповерховий будинок, п'ятдесят підручників, сто букетів, завзята сотня, мільйон побажань, первісний вигляд, шість парт, шістдесятирічний ювілей, десятиденна відпустка, двійка у щоденнику, тисяча дев'ятсот дев'яносто перший рік, одиниця з обманом, двійник актора, двадцять центнерів, третина від цілого, п'ятсот гривень, пуд цукру, обидві подруги, у тридцятих роках, чотириста грамів.

Складіть 4-5 речень зі словосполученнями з числівником.

44. Дослідження-групування.

Завдання: прочитайте текст. Замініть числа словами, випишіть числівники, групуючи їх на кількісні та порядкові.

*1. Знати, як свої **п'ять** пальців. 2. Працювати до сьомого поту. 3. Хто перший приходить, тому першому і подадуть. 4. Сім п'ятниць на тиждень. 5. **Одна** ластівка не робить весни. 6. Мати однією рукою б'є, а другою гладить. 7. Ліпше десять приятелів, ніж один ворог. 8. Краще на п'ять хвилин раніше, ніж на хвилину пізніше. 9. В ліс їдуть, а на трьох одну сокиру беруть. 10. Всім по сім, а мені таки вісім. 11. Вип'є і з'їсть за **трьох** дурних і за себе, четвертого. 12. День гуляє, **три** слабкий, а на п'ятий – вихідний. 13.*

Сто карбованців давали, тільки з кармана не виймали. 14. Раз опечешся, другий – остережешся (Нар. тв.).

Провідмініяйте виділені числівники. Зробіть висновок про особливості відмінювання кількісних та порядкових числівників.

45. Диктант з обґрунтуванням.

Завдання: запишіть числівники словами, пов'язуючи з іменниками, та поясніть їх правопис. Обґрунтуйте правила вживання числівників з іменниками.

За багаторічними спостереженнями, зі 100 ударів блискавок, які влучали в ліс, 54 припали на дуби. Попри все це, у Верхній Хортиці ще й досі височить могутній запорізький дуб-велетень, один з найстаріших в Україні: йому більше 700 років. Ще за часів Б.Хмельницького цьому гіганту було близько 400 років. Крона велетня складається з 18 великих гілок. Її периметр сягає 102 метри, а зелений тінистий намет крони – 43 метрів в поперечнику й здалеку нагадує цілий гай. Окоренок дуба на обмах завтовшки 656 см, діаметр стовбура – 208 см, а висота цього титана становить 36 м. Від цього дерева, за легендою, йшли боронити рідну землю від татар і турків, тут навесні 1648 року збирались козаки, повставши проти польської шляхти. Хортицький дуб був також свідком того, як кошове товариство писало листа турецькому султанові (Із журналу).

З'ясуйте, чи є у вашій місцевості подібні дерева-велетні. Розкажіть про них, вживаючи числівники.

46. Дослідження-відновлення.

Завдання: поставте числівники у потрібному відмінку, поясніть їх правопис. Визначити з-поміж них прості, складні та складені.

1. Найбільшою твариною України є зубр. Його вага перевищує (1 тонна), висота в холці – (більше 2 метри). Найбільше стадо утворилося на Волині – (130 голова). 2. Найбільшою морською твариною, яка живе біля берегів України, учені вважають дельфіна. Він має довжину близько (3 метри). Його маса досягає (150 кілограм) 3. Найшвидша тварина суші –

заєць. Він може розвинути швидкість до (70 кілометр), олень – (до 67), вовк – (до 65), лисиця і козуля – (до 60) кілометрів за годину. 4. Найдовше серед тварин живуть бобри (до 50 рік), у порівнянні з ведмедами бурими, які живуть (до 40 рік) та куницею лісовою (15 – 17 рік). 5. Найбільшими рогами природа обдарувала лося (1,5 метр), їх маса (від 20 до 25 кілограм). 6. Найкращим нирцем вважається бобер, який може перебувати під водою (15 хвилина), а ондатра – (12 хвилина) (Вікіпедія).

47. Діалогічне конструювання.

Завдання. Складіть діалог «Подорож Україною», відповівши на запитання та вживаючи числівники. Визначте, які з-поміж вживаних вами числівників є простими, які складними, а які складеними:

- Яка площа України? (603,7км²)
- Скільки країн є її сусідами. (7) Назвіть їх.
- У скількох містах України ви вже встигли побувати?
- Кажуть, що не кожна птиця долетить до середини Дніпра. А яка ж його протяжність? (981км)
- У яке море впадає Дніпро? Яка площа та глибина цього моря? (422000км²; 2245м)
- Який найбільший острів у Чорному морі греки називали «Ахіллів біг»? Яка його площа? (Джарилгач – 42 км)
- Чому озеро Ялпуг називають найбільшим в Україні? (39 км). Тоді як озеро Світязь - найглибшим (58 м).
- Чи вдалося вам підкорити найвищу точку Карпат гору Говерлу? Яка ж її висота? (2061м)
- А чи знаєте ви, що найдовша гіпсова печера в Україні та світі знаходиться на Поділлі?(Оптимістична – 20м)
- Які цікаві місця в Україні ви вже відвідали, а в яких хотіли б побувати?

Поясніть, за якими критеріями відбувається поділ числівників на розряди? Наведіть (письмово) не менше п'яти прикладів кожного з розрядів числівників

Примітка. Складні числівники утворились шляхом додавання до простого числівника *одинь* за допомогою прийменника *на* приєдналася форма місцевого відмінка числівника *десять*, наприклад, *одинь на десяте, три на десяте*.

48. Дослідження-пошук на основі тексту.

Завдання: запишіть числівники словами. Визначте рід, число, відмінок числівників, виділіть закінчення. Випишіть словосполучення з простими, складними і складеними числівниками. Поясніть особливості відмінювання кількісних числівників.

Сонце – зірка-карлик і жовтого кольору. Це найближча від нас зірка. Вона знаходиться на відстані майже 150 мільйонів кілометрів від Землі. Цей шлях космічний корабель долає за 6 місяців, а швидкість світлового променя від Сонця до Землі дорівнює 8 хвилинам.

Сонце сяє тому, що складається з постійно палаючих газів водню та гелію, що і допомагає досягти температури поверхні до 6000 градусів. Це у 60 разів гарячіше окропу. На Сонці періодично відбуваються потужні вибухи газу. Цей процес називається сонячною активністю.

А чи може Сонце згаснути? Так. Але це станеться дуже не скоро. Сонце за об'ємом у 1300000 разів більше, ніж наша Земля, а за масою – у 300000 разів. Вчені порахували, що однієї сотої частини від його маси вистачить, щоб Сонце залишалося гарячим протягом 150 мільйонів років (З енциклопедії).

- Провідмініайте виділені словосполучення. Написання відмінкових закінчень аргументуйте правилами.

- Зробіть морфологічний розбір трьох числівників письмово(на вибір), а інших – усно.

Робота в групах.

I гр. Проведіть спостереження над творенням числівника *шістдесят* від давнього складеного *шесть десятъ*. Які зміни відбулися у відмінюванні давніх та сучасних форм.

II гр. Числівник *сто* в усіх непрямих відмінках має закінчення *-а*. Але у поемі «Сон» Т.Шевченка знаходимо такі рядки: «Дивлюся: хати над шляхами / Та городи з стома церквами». Проведіть дослідження та поясніть вживання Шевченком форми *стома*.

49. Творчий диктант.

Завдання: запишіть числа словами, пов'яжіть з іменниками. Утворіть кількісні (I) та порядкові (II) числівники. Шість словосполучень (на вибір) уведіть у речення.

I. 7/9 (гектар), у 90 (відсоток), сплатили 10 (гривня), $\frac{1}{2}$ (радіус), у 1654 (рік), 15 (учень), 240 (кілометр), залишилось 28(квиток), придбали 1070 (підручник).

II. 2 будинок, 12 ланцюжок, 38 учень, 156 автомобіль, 24 приклад, 57 дитячий садок, 95 мішок, 8 рік, 4 місяць, 3 планета.

Зробіть висновок про рід, число та відмінок кількісних і порядкових числівників.

50. Диктант-конструювання.

Завдання: запишіть числівники словами. Визначте групу кількісних числівників, провідмінійте їх разом із дібраними до них іменниками.

7/3; 6,5; кільканадцять, обидва, 128, багато, 64,4; півтора; 988; 1991; 48 000 000; 28; стонадцять; 0,15; 208,2; десятеро; 5/2; 1840.

Підготуйте лінгвістичне повідомлення «Відмінювання кількісних числівників».

51. Пояснювальний диктант.

Завдання: прочитайте текст та спишіть його, записавши числівники словами. Визначте їх відмінок. Поясніть правопис кількісних числівників.

Український шовк вирізняється з-поміж інших особливою якістю, що формується в умовах, характерних для наших широт. Піку свого розвитку

шовківництво в Україні сягнуло у 80-ті роки XX ст., коли ця галузь давала понад 1300 т коконів та 600-700 кг грени тutowого шовкопряда щорічно. Тоді в Україні було 50 міжрайонних коконосушарок, понад 100 приміщень для вирощування тutowого шовкопряда, 3 заводи з виробництва грени, близько 40 000 га тutowих насаджень – це про щось свідчить. Діяла дослідна станція в місті Мерефа на Харківщині. На її базі в 1990 році відкрито науково-дослідний інститут шовківництва (Із газети).

- Випишіть числівники з іменниками та поставте у орудному відмінку.

- Провідмінійте виділені числівники. Обґрунтувати особливості їх відмінювання.

52. Диктант-орфограма.

Завдання: I. записати словосполучення, замінивши цифри словами. Провідмінійте виділені словосполучення. Сформулюйте правила, що стосуються написання відмінкових закінчень кількісних та порядкових числівників.

600 грамів, до 800 кілограмів, 940 тонн, після 31 кілометра, близько 900 метрів, під 7 вітрами, хлівець для 5 овець, 100 учнів, 13 поїздка, 65 метр, 45 будинок, 848 кілометровий пробіг, 11 річна школа, 3000 глядач, 28 день, 2 актна п'єса, 68 деревами, 11 клас, $\frac{1}{4}$ (клас), $\frac{2}{3}$ (торт), $\frac{3}{5}$ (поле), $\frac{5}{8}$ (аркуш).

II. Виділені слова і числа замініть складними прикметниками й запишіть.

Отвір у 2 метри; шлюпка з 12 веслами; юнак 14 років; дід 72 років; висотний дім на 28 поверхів; глибина 127 метрів; вага 450 кілограмів.

53. Я-редактор.

Завдання: відредагувати речення. Обґрунтувати свій вибір.

Свято розпочнемо без п'ятнадцяти сім -

Артем повернувся з прогулянки в одинадцять годин -

Візит до лікаря було призначено пів четвертого -

Учні виїхали на екскурсію двадцять хвилин дванадцятого -

Дитяча телепередача закінчилась без десяти вісім -

54. Дослідження – орфограма

Завдання: переписіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібній формі, визначте їх відмінки, виділіть закінчення. Вставте пропущені літери, поясніть орфограми.

Українс..кий рушник пройшов крізь віки і нині символізує чистоту почуттів, глибину безмежної любові до (свій) дітей, до (весь), хто не черствіє душ..ю. В українс..ких родинах він щедро простел..ний бли..ьким і далеким друзям, гос..тям.

У кожній сім..ї, де підростала дівчина, скриня мала повнитися рушниками. Їх обайливо оберігали, ними, у кращому розумінні (цей) слова, хизувалися – гостям і сусідам не/одмінно показували поса.., надбаний дівчиною на виданні. «Дати рушники» - традиційно означало згодитися на шлюб і готуватися до весіл..я.

Назвіть розряди займенників, зазначте, з якими частинами мови вони співвідносяться.

- Розкажіть про особливості відмінювання присвійних, вказівних і означальних займенників. Наведіть приклади з тексту.

- Розкажіть однокласникам, який український обряд особливо шанується у вашій родині. Уживайте займенники.

55. Вибірковий диктант з творчим завданням

Завдання: виписіть займенники, визначте їх розряд та морфологічні ознаки кожного з них.

Хліб – це саме життя, його обожнюють і звеличують, навколо нього зосереджується все існування людини, йому підпорядковуються час і простір. Тому і культура наших пращурів була хліборобською. До хліба українці віддавна ставилися з особливою пошаною.

Хліб – усьому голова. У цьому прислів'ї відображено великий досвід і важливе життєве правило, осмислення ролі хліба в бутті українців і ставлення до нього кожного з-поміж наших співвітчизників. Людина ж,

споживши хліб, вирощуватиме в душі добрі почуття, а в розумі – хвальні думки (За П.Мовчаном).

Творче завдання. Визначте головну думку тексту. Поясніть виділене у тексті прислів'я, наводячи приклади з власного досвіду та згадавши трагічні сторінки нашої історії (Голодомор, Друга Світова війна тощо).

56. Розподільний диктант-конструювання.

Завдання: записати правильно слова, розподіливши їх у два стовпчики (1-займенники; 2-інші частини мови).

Як(небудь), що(сь), де(сь), який(небудь), (ні)який, будь(хто), казна(як), хтозна(що), скільки(сь), казна(який), аби(який), хто(небудь), будь(з)чим, що(небудь), де(кілька), котрий(сь), ні(від)кого, ні(коли), ні(за)що, ні(як), будь(де), хтозна(до)кого.

- Складіть п'ять речень з неозначеними займенниками.

- Розкажіть про особливості їх відмінювання, провідмінявши три-чотири з них (на вибір).

57. Обґрунтування-пошук

Завдання: спишіть текст, вставляючи з довідки потрібні за змістом займенники. Визначити їх розряд та синтаксичну роль. З'ясуйте граматичну роль займенників у творенні тексту.

*Хіба можна уявити сучасну українську літературну мову без слова «мрія»? Усім ... добре відоме це слово. ... скаже, що ... знане з **давніх-давен**, ще з **діда-прадіда**. Мовляв, ... безсумнівне народне слово, видобуте літературною мовою з глибин душі народу.*

Але не поспішайте з ... категоричним висновком. Перегорніть сторінки «Кобзаря» - і ... переконаєтесь, що ... слова нема навіть у Тараса Шевченка. У ... ж річ? Адже мрія – це дума про прекрасне.

Це слово виникло в по шевченківську добу. ... вигранив для української мови видатний письменник Михайло Старицький. Зусиллями двох поетів – Михайла Старицького й Олени Пчілки – слово «мрія» завітло, зачарувало нас ... красою (За І.Вихованцем).

Довідка: *дехто, щось, ви, цього, своєю, таким, нам, воно, чому, його, це.*

- Поясніть правопис виділених слів.

58. Дослідження-спостереження

Завдання: провідмініайте особові займенники та з'ясуйте особливості їх відмінювання. Чому займенники, які належать до одного розряду, мають таку різницю у відмінюванні.

Він мало жив. Немов літак, що ховається за обрієм швидше, ніж доб'ється до нашого слуху шум його двигунів, Василь Симоненко зник за пругом життя скоріше, ніж долинув до нас могутній гук його серця, зарядженого тривогою двадцятого віку і любов'ю до української землі. Своїм коротким життям Василь Симоненко заробив чесне безсмертя, хоч про дочасну і позачасну славу він ніколи не думав.

Його боліли всі кривди, завдані мозолям і пісням нашого народу, але найбільше його мучив сором за безбатченків і єзуїтів, що, лагідно посміхаючись, одрікаються народного звичаю, своєї мови й своєї матері. Не варто та й неможливо накидати кому-небудь з письменників чужу простоту як взірєць для наслідування. Але треба говорити про істинну демократичність поезії Василя Симоненка (За Д.Павличком).

- Придумайте заголовок, вживаючи займенник у назві. Напишіть сім – вісім запитань до тексту, використовуючи питальні займенники.

- Випишіть присвійні прикметники та складіть з ними речення, висловивши власне ставлення до творчості В.Симоненка.

59. Вибірково-пояснювальний диктант

Завдання: прочитайте вірш, визначте його тему та головну думку. Випишіть займенники, визначте їх розряди. З'ясуйте роль займенників у вираженні ідейно-тематичного змісту поезії. Поясніть виділені поетичні рядки.

Він дивився на мене тупо

Очицями, повними блекоти:

- Дарма ти себе уявляєш пупом,

На світі безліч таких, як ти.
 Він гримів одержимо і люто,
 І кривилося гнівом лице рябе,
 Він ладен був мене розіпнути
 За те, що поважаю себе.
 Не стала навколішки гордість моя.
 Ліниво тяглася отара хвилин...
 На світі безліч таких, як я,
 Та я, їй-Богу, один.
 У кожного «Я» є своє ім'я,
 На всіх не нагрімаєш грізно,
Ми – не безліч стандартних «я»,
А безліч всесвітів різних.
 Ми – це народу одвічне лоно,
 Ми – океанна вселюдська сім'я.
 І тільки тих поважають мільйони,
 Хто поважає мільйони «я».

Як цими рядками можна проілюструвати громадянську позицію В.Симоненка? Чи згодні ви з думкою, що кожна людина – це індивідуальність? Поясніть зміст виділеного речення у формі твору-роздуму, вживаючи займенники.

60.Дослідження-аналіз.

Завдання. Провідмініяйте словосполучення: *моє доручення, цей наказ, всі учні, інші вчителі, свої турботи, їхні пропозиції.* Проаналізуйте особливості відмінювання присвійних, вказівних, означальних та означальних займенників. Складіть розповідь про один день зі шкільного життя, який вам найбільше запам'ятався, вживаючи словосполучення, подані у завданні.

61.Дослідження-відновлення

Завдання: спишіть, замінюючи виділені слова займенниками. Поясніть необхідність свого вибору. Визначте розряди та їхні граматичні ознаки.

*Одна з найвідоміших пам'яток історії Києва – Володимирський собор. **Собор** задумано було звести за подобою візантійського собору, в якому хрестився князь Володимир. Робота над фресками тривала більше десяти років. **Фрески** митці творили вільно і натхненно. **Митцям** вдалося звільнитися від звичних шаблонів і традицій.*

*Втіленням безмежної материнської любові була запрестольна Богородиця. На обличчі у **Богородиці** й лагідність, і турбота, і горе, і покірність. **Богородиця** передбачає страждання, яке судилося пережити Її Синові та Їй. У соборі забуваєш про життєву метушню, про труднощі й тривоги.*

(З інтернету)

62. Дослідження-аналіз на основі тексту

Завдання. Прочитайте текст, визначте власну думку з приводу прочитаного. Перепишіть, позначаючи в дужках поряд із займенниками їх початкову форму. Визначте розряд та граматичні ознаки займенників.

Щоб бути щасливим, народ мусить мати власну державу. Для дерева треба мати коріння, щоб брати соки й рости, а людям треба знати своє минуле, свою історію, і лише у своїй державі ця історія буде правдива, не сфальсифікована. Наше минуле – це наша скарбниця. З нього ми вчимося, пізнаємо себе й будуємо сучасне та майбутнє.

*Коли народ має свою державу, розвивається його рідна мова. Для рослини потрібне листя, щоб вона дихала й росла. А для народу необхідна рідна мова. Вона потрібна для його духовного й фізичного існування, для єдності й подальшого розвитку. Поки є мова, є народ. **Він переживе будь-які несприятливі умови, перетерпить усі хиби своїх провідників і їхні сварки, блукання манівцями та дрібні амбіції.** Але народ, що втратить мову, утратить усе (За Л.Богуславець).*

- Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення. Поясніть його зміст.

- Підберіть синоніми до словосполучення *блукання манівцями*.

63. Пояснювальний диктант з творчим завданням

Завдання: визначити розряди займенників, провідміняти їх за відмінками та зробити висновок про особливості відмінювання кожного з розрядів.

Відколи пам'ятаю себе, я люблю вітряки, люблю посвист їхніх крил, гудіння млинових жорен, присвист і зітхання ковша, коли він вбирає в себе зерно. Вітряки навіть входять у мої сни, оживають у них, як люди, і говорять, як люди. Я завжди з радістю їхав на вітряк і з дідусем, і з батьком, а тепер уперше їду сам. Це мене робить більшим у своїх очах: я вже зараз не якийсь шибенник, лихотворець, очмана, торохтій..., а батькові й матері помічник, який може і на людей подивитися і себе показати.

Поки отак розмірковую, мене починає наздоганяти скрип саней і форкання коней. Навіть не оглядаючись, я узнаю, що це їде хтось із небагатьох людей, бо упряж на конях не рипить ремінням, не обзивається залізом. Я звертаю з дороги, щоб дати дорогу коням, і радістю стрічаюсь з поглядом кошлатобрового діда Данила, рідного брата моєї бабусі, який теж їде на вітряк.

Ціле літо дід Данило живе на пасіці в лісах, а увесь рік пахне вощиною, медом і травами. Він має дуже гарні, що плачуть на морозі, очі, лагідну усмішку і трохи скорботні уста, на які не назбирувались ні злоба, ні погане слово. І такий він увесь чепурний та охайний, що мені одразу хочеться захвати кудись свої руки. (За М.Стельмахом.)

- *Творча робота.* Складіть опис вашої рідної людини, використовуючи займенники. Проведіть спостереження, займенники якого розряду були використані найбільше і чому.

Примітки. 1. У займенниках якийсь, хтось частка –сь займенникового походження ще з XVI ст. пишеться разом.

2. Колишній займенниковий афікс –сь ще за часів Київської Русі вживався у дієсловах на позначення стану.

64. Вибірковий диктант

Завдання: випишіть речення із заперечними займенниками. Визначте їх граматичні ознаки та синтаксичну роль.

1. *Хлопчик, зачарований Десною, виріс, щоб усіх нас чарувать (П.Дорошенко).* 2. *Ніхто не знає більше про каструлю, ніж ополоник (Нар.тв.).* 3. *Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній, радісній землі! (В.Сосюра).* 4. *І хто нам допоможе? Єдиний у трьох лицях? Кому я кину квітку, прекрасну, як зорю? Ми з Музою - ми дві – дві жінки – де наш лицар?! Ось Муза продиктує, а я його створю (Л.Костенко).* 5. *Любка виросла й стала дівкою гарною, на все село (І.Нечуй-Левицький)* 6. *Ніщо не віщувало дощу (С.Скляренко).* 7. *Однак обличчя дівчини не, бліде й делікатне, з виразом смутку та внутрішньої боротьби, не має в собі нічого грізного... (М.Коцюбинський)* 8. *Ми слухали його розповідь не заперечували, та все ж сприймали її як чарівну мисливську казку (Ю.Збанацький).* 9. *Анакреон старіший був над тебе в той час, коли складав веселі оди. От якби нам хто заспівав котру! (Леся Українка).* **10. У нашій раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим (Т.Шевченко).**

Поясніть зміст виділеного речення, підтвердивши або спростувавши думку Т.Шевченка у формі твору-роздуму.

65. Дослідницьке завдання з обґрунтуванням

Завдання: запишіть речення, знайдіть займенники, визначте їхні морфологічні ознаки та синтаксичну роль. Зазначте, з якими частинами мови вони співвідносяться і до яких розрядів належать.

1. *Знай, що в житті нашому є речі, які ні з чим не можна порівняти і зіставити. Це рідний народ, наша люба Батьківщина. Без будь-кого з нас Батьківщина може обійтися, але будь-хто з нас без Батьківщини – ніщо. Самовиховання – це насамперед виховання в собі мужнього патріота. Той, хто по-справжньому любить Батьківщину в усіх відношеннях,- справжня людина. (В.Сухомлинський).* 2. *У нашій раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим.(Т.Шевченко.)* 3. *Тепер цей*

будинок має п'ять поверхів. На кожному поверсі – по ряду світлих просторих вікон. Все готове. Штукатури закінчили свою роботу, повільно, день за днем, спускаючись від того верхнього карниза до виступу фундаменту, а за ними знімали риштування, і врешті – будинок готовий: новий, красивий і свіжий. (О.Сизоненко.)

- Визначте роль займенників у формуванні морфологічних ознак самостійних частин мови та їх форм.

Примітка. Писемні пам'ятки східнослов'янських мов засвідчують шляхи виникнення повних прикметників, системи флексій яких є насправді системою відмінювання старих вказівних займенників *и, ѹ, ч*. З їх допомогою й повні форми дієприкметників, порядкових числівників і займенників.

66. Дослідження-обґрунтування

Завдання: випишіть з тексту дієслівні форми. Назвіть їх морфологічні ознаки та визначте синтаксичну роль.

Прокидаюсь на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. **Пахне в'ялою** травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс – все **блищить** і сяє на сонці. Стриваю з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, **убрівши** по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокошу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве **торкаючись** луку. **Вбігаю в ліс – гриби. У лози – ожина. В кущі – горіхи. В озері воду скаламучу – риба.**

Отак я раюю днів два або три, аж поки не **скосять** траву. Ношу дрова до куреня, розводжу огонь, чищу картоплю (О.Довженко).

- Сформулюйте правила перехідності та неперехідності дієслів. Визначте перехідні та неперехідні дієслова у поданому тексті. Складіть усне висловлювання про перехідних і неперехідних дієслів із особливостями дієслівного керування.

- Вправа «Лінгвістичний ланцюжок» (утворити ланцюжок спільнокореневих дієслівних форм з виділених дієслів за поданим зразком та увести їх у речення).

Зразок. Оглянути (інфін.) – оглянули (особове дієсл.), оглянутий (дієприкм.), оглянувши (дієприсл.), оглядає (безособове).

- Визначте, якою частиною мови є слово *гайда*, підберіть до нього синоніми.

- Поясніть вживання розділових знаків у виділених реченнях. Доповніть їх пропущеними дієсловами. Чи змінилась при цьому семантика тексту.

67. Вибірковий диктант-конструювання

Завдання: прочитайте текст, випишіть дієслова, визначте їх видові пари, розподіліть у дві колонки. Утворіть від кожного з них видові пари і з'ясуйте, як вони утворюються. Поясніть орфограми.

Після теплих літніх дощів хліба налилися колосом, поповіли, а десть за тиждень взяли бронзою. І завирувало, заграло жовто/гаряче море на/вкруги Білогір'я, хлюпаючи золотими бурунами колосків у сади і городи.

Пахощі зрілого хліба особливо були відчутні вечорами, коли спадала спека і настояне на колосках повітря ро..тікалося селом, а гарячий вітер з рідного поля ніби сповіщав хліборобам: пора косити (І.Цюпа).

68. Диктант-спостереження

Завдання: прочитайте текст. Визначте час та вид дієслів. Поясніть, чому в деяких дієсловах не можна визначити час. Поставте дієслова теперішнього часу у формі минулого та майбутнього. Зробіть висновки, як заміна однієї часової форми на іншу змінила семантичне навантаження тексту.

*Нині ми **жив.мо** в статках, **не суш.мо**, як було раніше, сухарів на чорний день. Але це не означає, що маємо бути з хлібом запанібрата, оскверняти цю людську святість. Останнім часом став досить модним вислів: не хлібом єдиним живе людина. А між тим є й інше, не менш образне твердження: хліб усьому голова. Хай завжди він – совість*

наша – буде в хаті, **лежат.ме** прикритий вишитим рушником свіжий та святий, і найпершою молитвою нашої духовності воздасться хвала хлібові. Адже коли черствіє хліб, то й душі черствіють, а відтак, якщо черствіють душі – неодмінно зачерствіє хліб – наша совість (За В.Скуратівським).

- Визначте особливості творення часових форм.

- Поясніть написання відмінкових закінчень у виділених словах.

Примітки. У давньоукраїнських пам'ятках зустрічається допоміжне дієслово **иму**, яке стояло або у пре- (**имуть давати**) , або у постпозиції (**ходити иму**) до інфінітива. Пізніше це дієслово втратило літеру **и** та закріпилося у постпозиції (**ходитиму**).

- Виберіть спільнокореневі дієслова разом із пов'язаними з ними іменниками, розберіть їх за будовою. Визначте, які з них вжиті у прямому, а які у переносному значенні. Використайте ці словосполучення у творі.

- Запишіть дієслова видовими парами. Визначте вид дієслів і встановіть ознаки, за якими розрізняються в кожній парі дієслова доконаного виду і дієслова недоконаного виду.

Згорнути, фотографувати, сповістити, спізнитись, загорятись, збудити, сповіщати, вивершити, перебувати, ступити, стати, організовувати, збігти, спиратися, налагодити, взувати.

Творче завдання: поясніть прислів'я «На чорній землі білий хліб родить». Проведіть спостереження про використання різних видових пар у творі.

69. Дослідження-конструювання

Завдання: від поданих дієслів утворіть усі можливі форми часу, поясніть особливості їх творення.

Зв'язати, мерзнути, створити, брати, забрати, гнути, поливати, жбурляти, дати, подати, творити, створити, складати, нести, стрибати, пострибати, плакати, заплакати.

- Від яких дієслів не можна утворити форми теперішнього часу, чому. Складіть з ними речення, у яких би форми одного часу вживалися у значенні іншого.

70. Диктант-трансформація

Завдання: замініть, де можна, дієслова дійсного способу наказовим, узгоджуючи з ними форми інших слів. Простежте, як вплинула заміна на зміст і звучання тексту. Пояснити орфограми.

*Хліб у народі завжди **берегли**, цінували, ставилися до нього, як до с..вятині. Про нього народ створив багато повір..їв, які мали практичний і ритуально-магічний зміст. **Пильнували**, щоб хліб не падав додолю. А як упаде, слід підняти його, **перепросити**, **поцілувати** і з..їсти. Якщо так не зробити, будуть великі збитки. Коли хтось **знаходив** на дорозі окраєць, не можна було через нього переступати. Треба **підняти**, **обтрусити** й **покласти** на видному місці – птахам. Крихти зі столу ніколи не змітали на долівку, ретельно збирали й від..авали курям, а крихти с..вяченої паски – худоби й птиці (За Л.Артюх).*

- Поставте виділені дієслова у 1 особі однини теперішнього часу, поясніть, які звукові зміни при цьому відбуваються.

71. Пояснювальний диктант з моделюванням

Завдання: визначте в дієсловах спосіб, вид та час дієслів, поясніть свій вибір. Випишіть словосполучення «дієслово + іменник», змінити їх так, щоб перехідні дієслова стали неперехідним і навпаки.

Найбільше обрядових сюжетів, пов'язаних із рушниками, збереглося у весільному церемоніалі.

Рушники подавали і брали, коли йшли у свати, рушниками пов'язували молодих на заручинах, рушниками прикрашали гільце на дівич-вечорі, на рушничок ставали, коли брали шлюб, одружувалися.

- Продовжіть розповідь про традиції, пов'язані з українськими рушниками, визначити перехідні та неперехідні дієслова.

Завдання: 72 прочитайте текст. Знайдіть дієслова в минулому часі. Визначте їхні граматичні ознаки і поясніть, як утворено ці форми.

На воді лежали широкі темно-зелені листки латат..я, а по/між них жовтіли голівки лілей. І раптом я побачив серед жовтих одну білу лілею. Вона схилила свою білу голівку, ніби втомилася, і вільно лежала на воді. Кожна п..люсточка була окремо від інших, але всі разом вони утворювали таку дивовижну гармонію форм і фарб, що не можна було відірвати очей.

Ця біла лілея була немов ясний вогник серед темної ночі, немов єдина зірочка в синьому небі, немов миле облич..я серед інших байдужих тобі облич (За Д.Ткачем).

- Складіть опис улюбленої квітки, використовуючи дієслова в теперішньому часі.

73. Пояснювальний диктант

Завдання: спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис *не* з дієсловами. Поставте розділові знаки при звертанні, обґрунтуйте свій вибір.

1. Загальний гомін га площі (не) вгавав. (І.Франко)
2. Якби знала – (не) ходила б пізно за водою, (не) стояла б до півночі з милим під вербою.
3. Праведная душе (Не) кинь сиротою, як кинув діброви, прилини до мене хоч на одно слово...
4. Удвох, кажуть, і плакати мов легше неначе; (не) потурай: легше плакати, як ніхто (не) бачить. (З тв. Т.Шевченка)
5. О земле рідна земле пр..багата куди (не) піду, куди (не) гляну, та де б (не) був, де б (не) шукав дороги, я (не) забуду вчит..ля старого. (А.Малишко).
6. Мріє (не) зрадь! Ти ж так довго лила свої чари в серце жадібне моє, сповнилось серце ущерт, вже ж тепера мене (не) одіб'ють від тебе примари, (не) зляка ні страждання, ні горе, ні смерть. (Леся Українка).
7. Рідна мати моя

ти ночей (не)доспала... (А.Малишко). 8.Ніколи (не)треба (не)хтувати товариською допомогою...(Нар. тв.)

- Поясніть написання часток *б* та *би* як показників умовного способу дієслів.

Примітка. У давньоукраїнській мові *би* та *б* були допоміжними дієсловами 2 та 3 особи однини та вживалися в усіх особах і числах. І лише у кінці XVIII ст. вони стали показниками умовного способу дієслів як частки, втративши властивості дієслів.

74. Дослідження-відновлення

Запитання: зніміть риси та вставте пропущені літери. Поясніть свій вибір. Виписавши способові форми дієслів, вказавши їх особу, рід(якщо є) та число.

*Багато чого не/відомого таїть мовна давнина. Коли відкрива..и давній рукопис і **вдивляє..ся** в мало/зрозумілі, на перший погляд, візерунки писаних рядків, у поєднан..я химерних літер, вони **здають..ся** не/розгаданою загадкою минулого. Але для вченого, який її розгадав, німі рядки оживають, **перетворюють..ся** на зрозумілі слова, тоді й починає промовляти рукопис. Трапляються слова, які досі живуть у нашій мові, а інші змінилися до не/впізнанності, набули нових значень і нової форми. Багато чого можна з..ясувати, заглибившись у мовну давнину. Допитливіс..ть поведе на шлях пошуків, підкаже розгорнути словник та інші джерела, де можна знайти відповіді на запитан..я (За А.Матвієнко).*

- Випишіть дієслова в неозначеній формі, поставити в усіх особових формах однини і множини.

- Зробіть фонетичний розбір виділених слів, поясніть розбіжності між вимовою та написанням. Поставте дієслова в умовному способі, складіть з ними речення.

75. Дослідження-пошук

Завдання: прочитайте текст. Визначте час дієслів. Випишіть речення, у яких спостерігаються випадки вживання одного часу замість іншого.

*Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Непорушно **стоять** дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш де/не/де прокине..ся пташка, не/певним голосом обізва..ся з свого затишку. Ліс ще **дрімає**, а з синім небом уже щось діє..ся: воно то блідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає в..ршечки чорного лісу... Стрепенувся врешті ліс і собі заграв... Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травиці комашина, розітнулося в гущині голосне щебетан..я й полинуло високо – туди, де небо міні..ся, де небо **грає** всякими барвами... (М.Коцюбинський).*

- Уставте пропущені літери, поясніть їх правопис.

- Поставте виділені дієслова у початковій формі. Поясніть вживання суфіксів *–ти* та *–ть* у інфінітивах дієслів.

Примітка. Якщо основа закінчується на приголосний, то пишуть суфікс *–ти*, а якщо на голосний, то *–ть*. Ці дієслова утворились у давній українській мові під впливом дієслів минулого часу на *–чи*: *мочи* - *могти*.

76. Пошукова робота з обґрунтуванням

Завдання: прочитайте речення, знайдіть з-поміж них безособові та випишіть. З'ясуйте лексичне та граматичне значення безособових дієслів, визначте їхню синтаксичну роль. Обґрунтуйте свій вибір.

1. *А в очеретах реве, стогне, завиває, лози нагинає.* 2. *См..ркалося... огонь огнем кругом запалало.* 3. *І см..ркає, і світає, день божий минає...* (З тв. Т.Шевченка). 4. *Од голосу пашисть і віє солодким запахом в..шень* (М.Рильський). 5. *Можна вибрати друга і по духу брата, та (не)можна рідну матір вибирати.* 6. *Повільно йшли мовчазні до перону.* 7. *Ні перед ким (не)станеш спину гнути, (не)віддасися ворогу в ясу, якщо ти зміг, товаришу, збагнути свого народу велич і красу* (З тв. В.Симоненка). 8. *Люблю, коли хвилі юрбою, шумують, ламаючи лід.* 9. *Світе калиновий, жити нам ще, жить. Залило водою луки, залило.* (З тв. В.Сосюри).

- Розкрийте дужки, вставте пропущені літери. Поясніть орфограми.

77. Вибірковий диктант з граматичним завданням

Завдання: прочитайте текст. Випишіть усі дієслівні форми та визначте їх морфологічні ознаки.

У грецькій міфології тис вважається деревом смерті, тому що майже всі частини тиса, за винятком їстівної червоної м'якоти плоду, є отруйними.

Кажуть, що якби людина випила вино з тисового кубка, то померла б. Відомо також, що тис убиває навіть ті мікроорганізми, що є в повітрі довкола нього, а будинок, у якому хоча б крокви виготовлені з тиса, надійно захищений від будь-якої хвороботворної інфекції.

Раніше тис був дуже поширений у Карпатах, про що свідчить назва річки Тиса. Через цю цінну деревину тис у 1400 – 1700 роках був значно вирубаний. З його декоративної, твердої і стійкої до гниття деревини виготовляли всілякі меблі, посуд, прикраси, луки і навіть гарматні ядра для замку в Хусті (Із газети).

- Поясніть фразеологізм «Лежати на тисовій постелі».

- *Творча робота.* Складіть розповідь про рідкісну флору Карпат, вживаючи різні форми дієслів. Визначте їх синтаксичну роль.

78. Спостереження-обґрунтування

Завдання: назвіть у тексті всі дієслівні форми. Простежте, яка з них є найбільш уживаною. Визначте час, особу та спосіб особових дієслів. Знайдіть приклад уживання однієї часової форми в значенні іншої та поясніть її стилістичне і смислове навантаження у тексті.

Жовто/гаряча осінь стоїть над Осокорами, розкинувши високо над землею блакитні небеса. По садах загуляли золоті падо/листи, та ще срібне павутин..я літає в повітрі, снує свою дивну пряжу над пер..лазами.

Стоїть лагідна пора бабиного літа, остан..і сонячні дні такі ласкаві, оповиті сріблястим мереж..вом, мрійним смутком, прощальним ячан..ям журавлів, що відлітають у вирій.

На городах уже зібрані гарбузи, викопано картоплю, зрубано капусту на грядках. Тільки де/не/де стоїть сухе соняшничин..я і тихо шер..хтить, нагадуючи про г..рячі дні літа, коли цвіли вони жовтими реш..тами на городах, просіваючи сонячний пил... (За І.Цюпою)

- Зніміть риси та вставте пропущені літери. Поясніть орфограми.
  - Закінчіть розповідь про осінь, вживаючи різні дієслівні форми.
  - Простежте, яка з них була найбільш уживаною у вашому висловленні.
- Чи змінилось при цьому його смислове та стилістичне навантаження.

81.Відновлення-обґрунтування

Завдання: прочитайте та спишіть речення. Вставте пропущені літери, поясніть орфограми. Зробіть морфологічний розбір дієслів.

1. *Лихо не/сидить тихо: або котит..ся, або валит..ся, або по плечах розсипаєт..ся (Нар.тв.)*
2. *Чи в неділю, чи у буд..ень метушит..ся жваво грудень (О.Сенатович)*
3. *Надворі весна вповні. Куди не глянь – скрізь ро..вернулося, ро..пустилося, зацвіло пишним цвітом...*
4. *Поле – що безкрає море – скільки зглянеш – роз..слало зелений килим, аж смієт..ся в очах...*
5. *Легенький вітерець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билінку... (Панас Мирний).*
6. *Все йде, все минає – і краю не/має. Куди ж воно ділось? Звідкіля взялось? (Т.Шевченко).*

79.Диктант-конструювання

Завдання: від дієслів у неозначеній формі утворіть дієслова дійсного, умовного та наказового способу. Від яких дієслів не можна утворити форм наказового способу? Чому?

Виголосити, лічити, зашити, колоти, каламутити, затужити, скніти, могли, виринати, хвалити, їсти, вищебетати, дбати, чесати, полоти, ударити, вантажити, стояти, різати, померезити, озброїти, викрасти, затаїти, сікти.

- За словами Є.Чак, *їстоньки, питоньки, спатоньки* - це дієслова в неозначеній формі. Вона припускає, що суфікс *-ти* розірваний вкрапленням пестливого суфікса *-оньк*. Висловіть свою думку з цього приводу, аргументуючи правилами.

- Український мовознавець І.Вихованець розглядав інфінітив як «специфічну міжчастиномовну форму, позбавлену чітких морфологічних характеристик...». Чи згодні ви з дослідником? Викладіть свої міркування у формі твору-роздуму.

80.Дослідження-обґрунтування

Завдання: прочитайте текст. Знайдіть дієприкметники, визначте їх синтаксичну роль, назвіть ознаки дієслова та прикметника .

Скіфська пектораль затьмарила всі раніше відомі ювелірні прикраси. Її знайшов український археолог і поет Борис Мозолєвський.

Місяцеподібна чоловіча нагрудна прикраса має три яруси, чітко відділені один від одного товстими витими канатиками. Вона складається із симетрично розташованих сцен та орнаментів.

Головним сюжетом твору є центральна сцена верхнього ярусу, де двоє чоловіків, розтягнувши на руках шкуру, готуються до якогось таїнства. З обох боків від центральної сцени, серед корів із телятами, овечок і кобилець, зображено молодих скіфських слуг. Майстер використав витончений

орнамент, оздоблений блакитною емаллю та скульптурними фігурками птахів (За М.Русяєвою).

- Випишіть дієприкметники разом зі словами, яких вони стосуються. Зазначте, які з них активні, а які пасивні, сформулюйте правила, доповнивши власними прикладами.

Творча робота. Скласти повідомлення «Скарби скіфських курганів» за поданим початком, взявши за основу знайдену у кургані Товста Могила пектораль. У розповіді вживайте дієприкметники.

81. Дослідження-відновлення

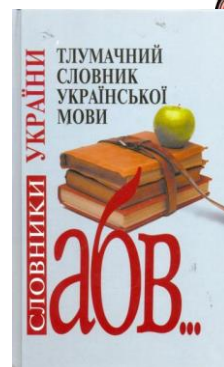
Завдання: списати речення, утворивши дієприкметники від поставлених у дужках дієслів та узгодивши їх з відповідними словами у реченні. Визначте форми дієприкметників.

1. Між сірими скелями стоїть на низині стара церква з трьома банями, сіра, (порости) сизим та зеленим мохом, як самі скелі, а друга, нова й гарна, (мурувати), стоїть над самою водою, на високім шпилі, з високою дзвіницею... 2. Світлиця була чиста, світла, простора; стіни були (помалювати) ясно-жовтою фарбою; поміст був чистий, (вималювати); через світлицю слався вузьенький килим, (виткати) з чорних і білих ниток. 3. По обидва боки Росі стояли круті горби, (поперерізувати) й (перетяти) глибокими вузькими ярками, і долини, й гори були (засипати) свіжим білим снігом, неначе лебединим пухом; небо було (вкрити) білим прозорим туманом; через туман лився срібний тихий світ вечірнього сонця. (З тв. І. Нечуя-Левицького). 4. Каміння, (вкрити) товстим (прогнати) шаром листя, було м'яке, як подушка і вгиналося під ногами (Ол. Гончар). 5. Попід муром сиділи купами ріпники в (просякнути) нафтою сорочках та (подерти) кафтанів (І. Франко). 6. Шептало шурхнув у глибіню і поплив, (оглушити) плескотом, пінистим виром, що зчинився навколо нього (В. Дрозд) 7. Окремо треба сказати про (напружувати) і плідну діяльність Івана Пулюя, (спрямувати) на національне відродження України (Р. Гайда).

82.Конструювання-обґрунтування

Завдання: виписати дієслова, утворивши дієприкметники активні та пасивні, поясніть способи їх творення.

Мова живе й розвивається за певними законами. Їх можна відкривати, простежувати, виявляти винятки, шукати їм пояснення. Можна, наприклад, з'ясувати, як з'явилося нове слово, звідки воно прийшло чи як утворилося, як змінюється його значення та форма. Декого приваблюють незвичні, цікаві слова, їх залюбки вишукують, смакуючи, у книжках і словниках. Такий інтерес до окремих слів, як відомо, проявляли видатні письменники, які, до речі, і самі були активними словотворцями... (За А.Матвієнко)

Творча робота. Написати твір-роздум «Мова – невичерпне джерело нашої культури», взявши за основу даний текст та використовуючи дієприкметники. Зробіть морфологічний розбір трьох дієприкметників (на вибір).

83.Пояснювальний диктант

Завдання: спишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Поясніть правопис *не* з дієприкметниками, проілюструвавши прикладами поданих словосполучень.

(Не)прочитана книга, (не)полита Галинкою квітка, (не)замкнені двері, недоспівана пісня, ще (не)дозрілі хліба, своєчасно (не)скошена трава, (не)зірвані яблука, (не)продумана відповідь, (не)прочитаний, а прослуханий вірш, (не)закінчений малюнок, гречка (не)скошена, ні до кого (не)спрямоване слово, картопля (не)викопана, город (не)скопаний, а виораний.

90. Диктант з обґрунтуванням

Завдання: переписіть речення, виділіть дієприкметники. Назвіть їхні морфологічні ознаки, спільні з дієсловом та прикметником. Поясніть

творення дієприкметникових форм. Підкресліть дієприкметники як члени речення.

1. Вечірньою прохолодою вітає байрак гостей. Гай осміхається до них останнім промінням заходячого сонця, що не встигло виплутатися з кучерявого верховіття дерев (М.Коцюбинський). 2. Помита стареньким Йоганном підстрижена їжачком трава іскриться всіма фарбами (В.Винниченко). 3. Мокрі, стомлені, але радісно осміхнені, ми входимо в ліс (М.Стельмах). 4. Прозорим фіолетом закам'янілі хвилі дальніх гір укрили подал (М.Зеров). 5. Бриг рипів і крєктав, розсохлий і страшний (Ю.Яновський). 6. Дрімала земля, вкрита синьою безоднею неба (Панас Мирний).

84. Вибірковий диктант

Завдання: випишіть активні дієприкметники, виділіть суфікси. Визначте час, вид, форми творення дієприкметників.

1. Прийшла моя пора тебе зустріти, ступить на твій клекочучий поріг (М.Вінграновський). 2. І листя пожовкле вітри рознесли (Т.Шевченко). 3. Лежачий камінь у траві лежить. Вода під камінь, кажуть, не біжить. Лежаче в цього каменя життя. Отож, лежачі в нього почуття (Є.Гуцало). 4. Інспектор уже пройшов палубу «Колумба» і плавучим містком зійшов на берег (М.Трублаїні).

85. Вибірковий диктант

Завдання: у реченнях знайдіть віддієслівні безособові форми на –но, –то і з'ясуйте їхню синтаксичну роль. Поясніть спосіб їх творення. Замініть безособові форми дієприкметниками. З'ясуйте, чи змінюється при цьому їхня синтаксична роль.

1. На сизих луках скошено траву, і літо буйне в береги ввійшло (М.Рильський). 2. Приїжджими археологами було знайдено на острові рештки козацьких доменних печей. 3. Жилося і в будень, як у свято, відчуття якоїсь неймовірної легкості, крилатості, простору весь час не покидало Данька. 4. Ніби весняним вітром з-під сонця війнуло, освіжило душу

кожному. 5. *А над Дніпром уже помітно світало (З тв. О.Гончара).* 6. *Декілька стебел було зламано, а качани, які найповніші, погризено (О.Донченко).*

86.Дослідження-обґрунтування

Завдання: випишіть дієприслівники, визначте в них ознаки, спільні для

дієслова та прислівника, що відрізняють ці форми від інших дієслівних форм. Визначте синтаксичну роль дієприслівників.

Минуло тільки два тижні, а вже готові до походу в море півсотні добрих чайок.

Сулима передав Січ наказному отаманові й одного ранку, забравши.. на чайки дві з половиною тисячі товариства, зійшов на найбільшу з них, щоб оглянути все військо.

Упевнившись, що все впорядковано добре, кошовий зняв шапку й перехрестився на схід сонця. Там, за Дніпром, саме вставало сонечко й грало рожевим промінням по рівній, як скло, пелені Дніпра, звеселяюч.. своїм сяйвом розлогі, укрит.. зеленими плавнями береги широкої річки.

Отаман перехрестився, і всі козаки поскидали шапки й почали хреститися, посилаюч.. рідній Україні своє останнє вітання.

Одягнувши.. шапку, кошовий махнув булавою – і вмить сотні весел, ударивши.. в прозорі хвилі річки, заблищали срібною сльозою, а блискуча пелена Дніпра скаламутилася. Чайки рушили від Січі й розбіглись аж до плавнів, укривши.. широкий Дніпро червоними козацькими жупанами (За А.Кащенком).

- Вставте літери та поясніть правопис дієприслівників.

87.Пояснювальний диктант з творчим завданням

Завдання: визначте дієприслівникові звороти, поясніть розділові знаки при дієприслівниковому звороті. Визначте час дієслів та дієприслівників.

У березневу ніч під синіми Карпатами гуляла снігова буря, а на ранок притихла, засумувала і ро..плакалася теплою зливою. Зашуміли потічки. Загомоніли між/гір..я. Прокинулася від зимового сну в'юнка річка Уж, несуч.. бурхливі потоки води вниз, до своєї матері Тиси. Над/вечір вона вже ревля і кл..котіла, намагаюч..сь вирватися з берегів, затопити і знести все на своєму шляху. З шаленою швидкістю мчали величезні брили льоду, наздоганяюч.. одна одну, з гуркотом тріскалися та знову поспішали... (За В.Микитасем).

- Вставивши пропущені літери та знявши rischi поясніть орфограми у словах.

- Напишіть закінчення тексту про весняний льодохід на річці, використовуючи дієприслівники.

96.Інтерактивна вправа «Четверте зайве»

Завдання: з'ясувати, яке речення буде зайвим і чому. Сформулюйте правила творення дієприслівників недоконаного та доконаного виду.

1. *1.Солодкою стрілою пізній цвіт, скрадаючися, приморозок раниць (М.Рильський).*

2. *Віста з Малушею, натомившись, загорнулись у шкуру й лягли спати (С.Скляренко).*

3. *Мабуть, проклинатимеш мої відвідини, втративши кращі троянди свого саду (З.Тулуб).*

4. *Вітер напинає вітрило, а вдалині височіють вітряки, повернувши крила вітрові назустріч (Ю.Белічок).*

II. *1.Старий тренер сидів у затінку й спостерігав, як проносились повз нього лошаки, граючи копитами...(І.Цюпа).*

2. *Тут, виростаючи із зерна мрії, висока дума, мов пшениця, зріє, Тут слово воля гарт дає серцям (М.Рильський).*

3. Лише рілля в степу, зберігши колір чорний, його перелива у золото колись (А.Малишко)

4. Пролітали пара за парою, наперегони, торжествуючи від того, що пізнають щастя бігу (І.Цюпа).

88. Кодовий диктант

Завдання: прочитайте речення, поставте необхідні розділові знаки. Позначте літерою **А** відокремлений дієприслівниковий зворот; **Б** – невідокремлений дієприслівниковий зворот; **В** – одиничний дієприслівник.

1. Співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть. 2. Не так тії вороги, як добрії люди – і окрадуть жалкуючи плачучи осудять (З тв. Т.Шевченка). 3. Відточені леза сокир з усього розмаху вгризалися в стрункі й високі стовбури ялин шматуючи живу тканину деревини (А. Шиян). 4. Умившись дядько надівав чисту сорочку і сідав до столу (Гр.Тютюнник). 5. Берези й клени, ще недавно голі, стоять зеленим маючи гіллям. 6. Я взявши в руки ліру й срібний лук пливу, як тінь, по морю снів за нею. 7. Життєву путь свою нерівно і хитаючись верстав я (З тв. М.Рильського). 8. З моря вставала рожева зоря розмальовуючи його безкраю просторінь привабливими кольорами, немов стелячи перед козацькими чайками рожевий килим (А.Кащенко). 9. Машина підскакуючи проїхала по дерев'яному місточку (В.Ажасєв). 10. Тут із-під могутньої смереки випливало джерело холодної чистої води і дзюркотячи маленьким потічком губилося серед густих лопухів і далі збігало в глибокий яр (І.Франко). 11. Усяка пташечка радіючи співала (Л.Глібов).

89. Я – редактор

Завдання: відредагувати речення за зразком.

Зразок. Зайшовши до лісу, почулось якесь шарудіння. – Коли я зайшов до лісу, то почув якесь шарудіння.

1. Прийшовши додому до свого друга Сашка, мене зустрів його старший брат Тарас. 2. Увійшовши за поле, сонце сіло. 3. Залишивши парти, багато випускників запрошують до себе на навчання вузи. 4. Здавши

прочитану книжку, бібліотекар запропонував іншу. 5. Працюючи за комп'ютером, у мене зникло світло. 6. Підбігаючи до фінішу, мене підбадьорювали однокласники. 7. Допомагаючи матері прибрати кімнату, наша робота йшла швидко і злагоджено. 8. Йдучи по коридору, двері прочинились.

90. Дослідження-відновлення

Завдання: розкрити дужки, замінивши, де потрібно, дієслова в неозначеній формі дієприслівниками та пояснити написання *не* з дієсловами та дієприслівниками.

1. Коли ти маєш вчинити щось погане, сім разів подумай – і (не вчини), а добро роби (не думати). 2. Як (не любити) роботи розумної, праці, що дух веселить? (З тв. М.Рильського). 2. Страшнішої (не має) сліпоти, сліпота духовна (П.Воронько). 3. Краще зрозуміти (не побачити), ніж побачити і не збагнути. 4. (Не спитати) броду, (не лізь) у воду. (Нар. тв.). 5. Ще хвилину люди стояли тихо, немов (не вірити) в розчарування, немов чогось ще сподіваючись (М.Коцюбинський). 6. (Не волити) простих людей, татари просувались далі на південь (Д.Яворницький). 7. Ясногорська вирішила, (не чекати), доки розгородять дорогу, йти пішки (О.Гончар). 8. Мати сиділа в головах своїх любих синів (не зводити) з них очей і (не думати) про сон. Вона пересиділа так до самого світанку (не почувати) ніякої втоми і в думках бажаючи, щоб ця ніч тяглася якомога довше (За М.Гоголем).

Творча робота. Написати есе «Мати – найрідніша у світі людина», використовуючи дієприслівники з *не*.

91. Диктант-обґрунтування

Завдання: спишіть, вставте пропущені літери та розділові знаки. Визначте дієприслівники та слова, з якими вони пов'язані. Дайте визначення дієприслівникового звороту. Поясніть розділові знаки.

... У зеленому затишному храмі, уся пер..плетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця – ромашка. Це, мабу..ь, була най/прекрасніша у світі квіточка...

Тимко знав, що по/народному цю квіточку називають невісточкою, і те що вона така прекрасна, і те що її так звати зачарувало його, і він присівши дивився на неї не/зводячи очей усміхаючись як до гарненького маляти, і все шепотів : «Невісточка, невісточка»,- і йому хотілося торкнутися до неї хоч пальцем...

Хлопець так і залишив квітку разом із густим кущиком трави в її зеленому храмі та обережно обкосивши пішов далі.

Він озирнувся ще кілька разів, і довго вона біліла здалеку дякуючи за той захист і турботу, яку він проявив дот неї (За Гр.Тютюнником).

- Зніміть ризики, напишіть слова правильно та поясніть орфограми.

Підготуйте лінгвістичне повідомлення «Дієприслівник – особлива форма дієслова», скориставшись приміткою.

Примітка. Дієприслівники походять від коротких активних дієприкметників теперішнього і минулого часу, які сучасна українська літературна мова втратила. В давньоукраїнській мові спостерігались тільки зародки цієї форми. Придієслівні вживання коротких активних дієприкметників вело до втрати узгодження з підметом і здатності змінюватись. В окремих сучасних закарпатських, пн. і пд.-сх. говірках, а також у фольклорі використовується давня форма дієприслівника теперішнього часу із закінченням -а, -я (ходя, глядя, стоя та ін.).

92 Дослідження-характеристика

Завдання: прочитайте текст, визначте його головну думку. Випишіть прислівники разом зі словами, з якими вони пов'язані. З'ясуйте значення, морфологічні ознаки і синтаксичну роль прислівників. Дайте характеристику граматичним ознакам прислівників.

Вулиця наша насправді вузенька. Навесні, коли на її колії й зелені моріжки падає вечір, вона стає схожою то на річку, то на довжелезний міст. Тут із-за хворостяних тинів привітно здоровкаються з людьми веснянкуваті вишняки, а в них то сумують, то веселять біленькі й блакитняві хати.

Серед майстрового люду наших вуличан найбільшої слави зажив мій дід Дем'ян, якого знав увесь повіт. Залізо й дерево аж співали в діда, поки сила не повиходила з його рук. Він міг майстерно вирізати й просту людину, і святого. Сусіди не раз згадували, як на замовлення пана він віртуозно робив панові фігури апостолів Петра й Павла. Вони виходили з дерева не пісними святенниками, а могутніми молодокими бороданями, яким приємно було тримати в руках і книгу, і ключі від раю (За М.Стельмахом).

- Складіть розповідь про людину, якою ви пишаєтесь. Уживайте прислівники.

93.Дослідження-конструювання

Завдання: від поданих прикметників утворіть прислівники на **-о, -е** і запишіть форми вищого й найвищого ступеня.

Близький, відомий, злий, дорогий, замислений, глибокий, сліпучий, широкий, мрійний, короткий, гожий, вдалий, гарячий, теплий, колючий, доречний.

94.Вибірковий диктант з обґрунтуванням

Завдання: випишіть прислівники, поділивши їх на розряди за значенням. Обґрунтуйте свій вибір.

1. *Я прощаюсь нині з тобою, рідна хато моя, назавжди.* 2. *Кажуть, люди жили табунами, спали покотом в імлі печер, цілувались при зорях ночами на крутих узбережжях озер.* 3. *І тут ні сліз, ні від чаю не треба, і тут не треба страху і ниття – живе лиш той, хто не живе для себе, хто для других виборює життя.* 4. *Флегматично зима тротуаром поскрипує, фантастичні плете казки, позіхає десь під білою липою, на шибки покладе мазки (З тв. В.Симоненка).* 5. *Катерина навчилася читати рано, тому було вирішено до школи її не віддавати. (Р.Скорульська).* 6. *Чути мені здалека – за громами доріг – тихо шумить смерека у Карпатах моїх (Д.Павличко).* 7. *Ви якось чудно поводитесь зі мною останнього часу. Ви немов умисне втікаєте від мене (Леся Україна).* 8. *І вдень і вночі до мого дому, саду, джерела буде відчинено хвіртку для сусідів, для їхніх дітей і всіх*

добрих людей (В.Думанський). 9. Звичай говорити людині щось хороше про неї виник і закріпився не випадково: він допомагає людям спілкуватися, жити разам, працювати. 10. Здавалося б, так просто, а як же важко завжди бути тактовною людиною! (А.Коваль).

- Складіть міркування на тему останнього висловлювання, уживаючи прислівники.

95. Пояснювальний диктант

Завдання: поясніть і запам'ятайте написання прислівників.

Давним-давно, будь-коли, по-батьківськи, спросоння, раз у раз, по-домашньому, будь-коли, попідтинню, нізвідкіля, аби-то, по двоє, уголос, навиворіт, всього-на-всього, не цілком, з року в рік, до речі, раз по раз, додола, по-нашому, врозтіч, будь-де, вицерть, без кінця, нітрохи, зозла, все-таки, на диво, голіруч, потайки, силоміць, наостанок, по-українському, мимохіть, без кінця-краю, ось-ось.

96. Розподільний диктант

Завдання: знявши риси, розподіліть прислівники на три стовпчики: 1- пишуться разом; 2- пишуться окремо; 3- пишуться через дефіс; 4- пишуться через два дефіси.

На/двоє, тишком/нишком, по/шепки, по/своєму, в/горі, пліч/о/пліч, в/двічі, горі/лиць, в/супереч, сам/на/сам, мимо/волі, час/від/часу, де/не/де, з/року/в/рік, по/сусідськи, з/ранку/до/вечора, часто/густо, тільки/но, під/гору, по/нашому, як/не/як, казна/де, всього/на/всього, де/небудь, одним/одна, з/дня/на/день, видно/невидно, кінець/кінцем, в/цілому, з/боку/на/бік, в/основному, по/перше, ліво/руч, дарма/що, не/втямки, по/під/віконню, до/побачення, тільки/що.

Примітка. За необхідності скористайтесь «Орфографічним словником».

97. Диктант-орфограма

Завдання: переписіть речення, знімаючи риси, поясніть написання прислівників.

1. По/осінньому тихо цвітуть небеса, мила погляду й серцю билиночка кожна... (М.Лукив) 2. Ну та й сонце ж, як/не/як, а гріло ж таки **не/по/зимовому** (В.Винниченко). 3. Пліч/о/пліч сядем між беріз, віч/на/віч тихо поговорим (П.Камінський). 4. **Де/не/де** зависла тиша на краєчку самоти (С.Кацалан). 5. Стара свита, та по/новому пошита! (Нар.творч.) 6. Я стою серед подвір'я і **по/своєму** перебираю дідові слова. 7. Охоплена жахом, Оксана вскочила в хату, по/капцем сяк/так зодяглася, **на /помацки** знайшла в сінях весло й побігла до татарського броду. 8. Ще зовсім не/давно, де не йшла вона, людські очі, немов здивовані зорі, осявали її. А дівчина під ними соромливо за/не/покоєно й радісно нахилила голову. 9. **Не/подалік** од татарського броду, де **на/в/шпиньки** спинився долинковий туманець, окреслилась постать людини (З тв. М.Стельмаха).

- Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

98. Дослідження-конструювання

Завдання: складіть і запишіть речення, у яких би в бік, вбік, на пам'ять, напам'ять, по-нашому, по нашому, на зустріч, назустріч, в трьох, втрьох, до гори, догори, в день, вдень, в перше, вперше були написані разом, окремо або через дефіс.

99. Вправа «Четверте зайве»

Завдання: виберіть зайве слово, обґрунтуйте свій вибір.

1. Навік., завиришки., опівноч., по-батьківськ...
2. Віч/на/віч, з/усіх/усюд, хоч/не/хоч, як/не/як.
3. Один/в/один, сам/на/сам, з/давніх/давен, рік/у/рік.
4. По/дівочному, на/вшпиньки, двічі, лежачи.

110. Вправа «Ти – мені, я – тобі»

Завдання: по черзі наведіть п'ятнадцять прикладів прикметників та прислівників з н і nn (за зразком). Поясніть вживання подвоєння.

Зразок. Невблаганний – невблаганно, радісний – радісно, страшенний – страшенно ...

100. Орфографічний практикум

Завдання: спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання *не* з прислівниками.

(Не)високо, а низько, (не)вдало, (не)приємно, (не)голосно, (не)задовго, (не)абияк, (не)близько, а далеко, (не)доцільно, (не)до речі, (не)по-нашому, робив (не)добросовісно, (не)впопад, (не)вблаганно, (не)гайно, (не)дуже холодно, (не)влад, (не)достатньо, говорити (не)голосно, розмовляти (не)швидко, (не)швидко, а повільно, (не)помалу, стояти (не)порушно, (не)абияк, (не)холодно, а тепло, (не)квапом.

101. Вибірковий диктант з обґрунтуванням

Завдання: прочитайте текст, запишіть прислівники, знявши риси. Поясніть правила написання прислівників. З'ясуйте стилістичну доцільність вживання прислівників у тексті та зазначте, з якими частинами мови вони співвідносяться.

На/дворі було тихо, мертво. На крутих горбах мрів густий старий дубовий та грабовий ліс, вкритий інеєм.

Понад Россю в лузі стояли рідко розкидані розкішні старі дуби з рідким розкидчастим гіллям, неначе порозпинали сотні рук на всі боки. Кожна гілка була вкрита широкою, на два пальці смужкою інею. Вузлуваті сучки та гілки стриміли *в/гору*, наче розчепірені пальці рук, висіли *в/низ*, як пазури на пташиних ногах; на сучках, на гілках білили та світилися *на/скрізь* ніби довгі гусячі пера з дрібненькими зубчиками, котрі стриміли *то в/гору*, *то в/низ*, *то* складались пучками, букетами, звішувались *в/низ*, *переплутувались*, *перехрещувались* чудними вірцями й світилися *наскрізь*... (За І. Нечуєм-Левицьким)

Напишіть твір на тему «Ріка мого дитинства». Що переважатиме у вашій роботі – опис, розповідь чи роздум? Стилiстично доцiльно вживайте прислівники.

102. Відновлення- конструювання

Завдання: І. утворити від поданих слів прислівники і записати їх. Пояснити правопис. Скласти 5 речень з прислівниками (на вибір).

Чим(раз), що(хвилина), чи(мало), най(більший), що(сила), що, най(малий), що(тиждень), по, під(тин), де(інде), що(доба), над(сила), до(річ), на(щастя), в(досвіт), в(знак), в(край), в(слід), в(поперек), в(наслідок), на(гора), за(молоду), з(гарячий), де(далі), до(верх), на(перекір), на,в(скачки), над(вечір), казна(як).

II. Від поданих прикметників утворити прислівники. Обґрунтуйте їх правопис.

Невблага..ий, щоде..ий, бездога..ий, стара..ий, со..ий, без..мі..ий, страше..ий, безупи..ий, зако..ий, впевне..ий, самовіdda..ий, неодимі..ий, неказа..ий, нерівня..ий, непримире..ий, сумлі..ий, шале..ий.

III. До поданих прислівників дібрати синоніми з префіксом не-.

Близько, погано, зненацька, мерщій, тривожно, низько, пізно, часто, тихо, легко, скоро, терміново, мало.

103. Вибірково-пояснювальний диктант

Завдання: прочитайте текст. Зніміть риси та напишіть слова правильно. Поясніть свій вибір. Назвіть орфограми. Виберіть з тексту прислівники та зробіть їхній морфологічний розбір.

Осінь вступила у свої права. В/день ще інколи по/літньому світило сонце, втікали кудись за обрій хмари, і тоді над Ковалівкою синім шатром вигиналось безмежне небо. Та знову з/за лісу то нахабно дув студений вітер, то, мов гончі, вилітали в розвідку худючі хмаринки, а за ними сунули цілі полки сірих, налитих холодним дощем хмар.

Хмурились над школою густі крони пожовклих осокорів, радились про віщусь пошепки, застерігали по/святковому вимережану неспокійну березу.

Ранками на пониклі трави випадали холодні срібні роси. Ніхто й не/запримітив ранкового приморозку, а квіти зів..яли, згорнули своє з..лене, ніби обгоріле листя. На городах ліниво порозлягалися рябі та жовті гарбузи. За с..лом копали картоплю.

Від груш/дичок вечорами і ранками пахло принадно терпкою груш..вою есенцією, а в полі – стернею і осін..ю (За Ю.Збанацьким).

104. Дослідження-характеристика

Завдання: прочитайте текст, визначте його головну думку. Знайдіть прийменники, визначте їх морфологічні ознаки. З якими словами у тексті пов'язані прийменники. Визначте синтаксичну роль цих слів. Чи виконують синтаксичну роль прийменники.

І сучасну, і традиційну оселю в Україні важко уявити без рушників.

Тчуть їх і вишивають ще й досі. Для прикрашення інтер'єру оселі, для домашнього затишку, просто так, для душі. Узори на рушниках – то давні забуті символи: ромб з крапкою посередині – засіяна нива, вазон чи квітка – світове дерево од неба до землі, людська фігурка, немов з дитячого малюнка,

знак берегині, богині хатнього вогнища. А подивіться, де висять рушники. Над вікнами і над дверима, на покуті – це обереги од усього злого, що може зайти в дім. «Хай стелиться вам доля рушниками!»- казали, бажаючи людині щастя (Г.Бондаренко).

Творче завдання. Чи згодні ви з думкою, що рушник – це оберіг української родини. Напишіть міркування про обереги вашої родини.

105. Орфографічний диктант

Завдання: спишіть, розкриваючи дужки та дотримуючись правил правопису. Поясніть правопис прийменників.

1. Далеко десь (з)понад самого Буг(у,а) сірою грудочкою покотився у село заєць (М.Стельмах). 2. Із(за) лісу, з(за) туману місяць випливає (Т.Шевченко). 3. Коли з(за) Лисої гори вигулькнуло сонце, Юрко подався на Руську вулицю. Навіть безногий Ілько, який що/день (з)ранку(до)вечора сидів на своєму дерев'яному візочку при вході на церковне подвір'я, нині сипав жартами (Р.Коритко). 4. Шепоче вітер з(поміж) віт (В.Сосюра). 5. Зорі в сузір'ях ніяк не/пов'язані по(між) собою ні(в)просторі, ні(в)часі (З підручника). 6. Треба все робити за(для) того, щоб заможно жити

(Нар.творчість). 7. Лебединий ключ (по)надо мною, як парусами, крилами дзвенять (М.Рильський). 8. Спочатку мороз поліз (з)поміж очеретів, а за ним дихнули озерцям купини білим туманом (М.Коцюбинський). 9. Історія заповонила Нестерове серце, тільки для короткого сну та скромної трапези він підводився (з)за столу, щоб потім продовжити роботу над величним задумом – описанням подій від усесвітнього потопу до сьогодення (Д.Степовик).

- Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення.

106.Вибірковий диктант з обґрунтуванням

Завдання: спишіть, визначте похідні та непохідні прийменники.

Випишіть форми слів, ужиті з прийменниками.

Світова слава до Івана Айвазовського прийшла напрочуд рано. **Двадцяти/н'ятирічного** художника захоплено приймали в Петербурзі, Римі, Парижі, Лондоні, Амстердамі. У **тридцяти/річному** віці Айвазовський уже був почесним членом Академії мистецтв у Петербурзі.

Більшу частину життя художник прожив у Феодосії, виїжджаючи з міста рідко й неохоче. Проте він міг вирушити навіть за океан, як це зробив у 1892 році, коли поїхав до Вашингтона й Нью-Йорка, де проходила виставка його творів.

Айвазовський завжди був дуже працелюбний. Він прожив довге життя й до **остан..ього** дня працював. Серед створених ним майже шести тисяч картин є одна, можливо, найкраща – «Серед хвиль»... (За О.Ламоновою).

- Доберіть синоніми до прийменника *серед*.

- Поясніть уживання у тексті прийменників у, в правилами милозвучності.

- Скласти опис картини І.Айвазовського за ілюстрацією. Визначте роль прийменників у вашому творі.

- Поясніть уживання великої літери у іменниках.

- Запишіть виділені прикметники правильно та поясніть їх правопис.

107. Дослідження-пошук

Завдання: записати речення, добираючи з дужок потрібний варіант прийменника. Обґрунтуйте свій вибір правилами милозвучності.

1. (З, із, зі) боку села рухалася колона бійців (Панас Мирний). 2. Дві пташки, пурхаючи (з, із, зі) гілки на гілку, подивлялися на нас і несподівано зливалися в обіймах (В.Винниченко). 3. Друзи (з, із, зі) розумним – не будеш дурнем. (Нар.творчість). 4. І кожний знає (з, із, зі) нас, для чого він живе, і кожний знає (з, із, зі) нас, для чого він працює (В.Сосюра). 5. Борошно (з, із, зі) зерна жита темне, важке, однак житній хліб поживний і смачний цілком. 7. (З, із, зі) своєї печі дим солодкий. (Нар.творчість). 8. Для своєї красуні-дружини Софії, один (з, із, зі) найбагатших магнатів XVIII століття Фелікс Потоцький наказав створити у своєму маєтку казковий парк у романтичному стилі (О.Седак).

108. Словниковий диктант з граматичним завданням

Завдання: визначте, у якому відмінку вжиті іменники з прийменниками.

I. Без підручника, під тином, біля дерева, між країнами, за Княжої доби, коло столу, із-за рогу, завдяки вчителю, всупереч забороні, услід за батьком, навперейми коневі, наперекір бажанню, назустріч другові, над містом, перед кабінетом, об квітку, з книги, в небо, перед екзаменом, по парку, на галявині.

II. Ходити (за, по) гриб..; сусід (за, по) парт..; (за, по) наказ..; учитель (за, по) покликанн..; родич (за, по) материнськ.. ліні..; пити (за, по) склян..; сусід (за, по) парт..; навчання (по, за) програм..; уставку (по, за) колін..; (за, по) наказ...

109. Розподільний диктант

Завдання: прочитайте речення. Визначте спочатку словосполучення, в яких прийменник у сполученні з іменником у певному відмінку(зазначте у якому) означає місце, потім – час, а далі – причину дії.

1. В долині, край лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в повітрі пісня жайворонка. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квіток (М.Коцюбинський). 2. Люби ж собі, моє серце, люби кого знаєш, та не смійся надо мною, як коли згадаєш. 3. Соловейко в темнім гаї сонце зустрічає. 4. За Києвом та за Дніпром, попід темним гаєм, ідуть шляхом чумаченьки, пугача співають (Т.Шевченко). 5. Серед села Раставиця входить у широкий ставок (І.Нечуй-Левицький). 6. Синє небо над зеленим гаєм рідний край вітає з добрим урожаєм (В.Сосюра).

- Визначте структурний тип прийменників (первинні (прості, складні), вторинні (прості, складені)).

110. Пояснювальний диктант

Завдання: I. прочитайте речення. Визначте, якими частинами мови виступають у поданих реченнях виділені слова.

1. Ми форт міцний зробили з **краю** (В.Сосюра). 2. Хата стоїть **скраю** у вишнях, а двір у вишнях (І.Нечуй-Левицький). 3. Сидить батько **кінець** стола, на руки схилився. 4. Білів **край** неба, зі сходу віяв свіжий вітер (Т.Шевченко). 5. Прокидалось усе та цвіло **навкруги** (Марко Вовчок).

II. Подані слова уведіть у речення так, щоб вони спочатку виступали прийменниками, а потім іменниками або прислівниками.

Перед, коло, край, шляхом, протягом, вдовж, навколо, мимо, одночасно, докола, поруч, близько.

З деякими з них (на вибір учнів) складіть і запишіть з ними речення.

111. Орфографічний диктант

Завдання. Запишіть прийменники, знявши риску, разом або через дефіс. Поясніть правопис прийменників.

За/для, з/за, по/над, з/початку, у/кінці року, по/серед, на/зустріч літу, у/слід за, із/за, з/по/над, з/початку року, на/перекір, по/над, з/по/серед, з/поза.

112. Диктант з творчим завданням

Завдання. Спишіть текст, знявши rischi та вставивши потрібні літери. Випишіть словосполучення із залежним іменником або займенником, визначте відмінок. З'ясуйте, які частини мови здатні керувати відмінковими формами за допомогою прийменників.

Ще трималися по садках пізні сливи, піз..німи яблуками було обкидано гіл..я, як раптом пішов сніг. Отак і пішов – на сливи, на яблука , на бурувато/зелені груш.., і сипалося його, м..якого, пухнастого, багато. Люди виходили з двору, дивувалися, бо де ж це видно, щоб так рано? Траплялося, випадав сніг у травні, на весняну зелень, але вона від того холоду не в..яла, хіба що свіжішала. А це в таку ран..ю пору, коли до тієї зими ще й палицею не/ докинеш, коли не/кожна хазяйка й картоплю повикопувала на своєму городі, а в полях цукрових буряків ще збирати й збирати. Проте людське здивуван..я не/перешкоджало снігові йти, і він собі сіявся на дерева, що не встигли поскидати свої різнокол..орові осін..і прикраси (За Є.Гуцалом).

Творче завдання. Знайдіть у тексті фразеологізм та поясніть його значення. Розкажіть, які ви бачили подібні природні катаклізми, використовуючи прийменники.

113. Робота в групах

Завдання: I. прочитайте речення. Визначте, якими частинами мови виступають у поданих реченнях виділені слова.

*1. Ми форт міцний зробили з **краю** (В.Сосюра). 2. Хата стоїть **скраю** у вишнях, а двір у вишнях (І.Нечуй-Левицький). 3. Сидить батько **кінець** стола, на руки схилився. 4. Білів **край** неба, зі сходу віяв свіжий вітер (Т.Шевченко). 5. Прокидалось усе та цвіло **навкруги** (Марко Вовчок).*

II. Подані слова уведіть у речення так, щоб вони спочатку виступали прийменниками, а потім іменниками або прислівниками.

Перед, коло, край, шляхом, протягом, впродовж, навколо, мимо, одночасно, довкола, поруч, близько.

З деякими з них (на вибір учнів) складіть і запишіть з ними речення.

114. Пояснювальний диктант

Завдання. Запишіть прийменники, знявши риску, разом або через дефіс. Поясніть правопис прийменників.

За/для, з/за, по/над, з/початку, у/кінці року, по/серед, на/зустріч літу, у/слід за, із/за, з/по/над, з/початку року, на/перекір, по/над, з/по/серед, з/поза.

115. Дослідження-характеристика

Завдання: прочитайте текст, з'ясуйте функцію сполучників у реченні. Визначте їхні морфологічні ознаки. Поясніть розділові знаки в тексті.

Восени, коли широким шляхом не/їде повна, накладена золотою соломою гарба, коли із заходом сонця не/чути протяжного погейкування хлібороба або чумака на волів чи коней, у степу стає сумно. Південно/східний вітер зривається з високих вершин далекого Кавказу, перелітає через Азовське море, виринає з його хвиль і швидко мчить на захід.

Він рветься туди, де буяє своєю силою безмежний степ, де так вільно почувається душа. А він рветься до волі, до свободи. Він хоче вивільнитися від пут. Коли тихо, тоді говорить степ сам із собою. А коли вітер прискорює ходу, він біжить або мчить, як і вдень, тоді шипіння переходить у тонке й жалибне дзеленчан..я. Уночі його чути далеко/далеко (За С.Божком).

- Зніміть риски та вставте пропущені літери. Поясніть орфограми.

116. Дослідження-аналіз

Завдання: прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. Підкресліть сполучники сурядності однією лінією, а підрядності – двома. Зробіть аналіз сполучників за характером семантико-синтаксичних відношень, які вони виражають.

Київ давно зажив собі слави як одне з самих зелених міст світу. На/весні у травневому зеленому місті спалахують біло/рожеві свічки

каштанів, парки і вулиці сповнені пахощами нарцисів і тюльпанів, по схилах Дніпра біля древніх Видубичів струмує повінь бузку...

Красиве місто і влітку, коли на площах і у скверах зацвітає розмаїття троянд, білими зірочками жасмину рясніють живі огорожі чагарника, щедро дарують свій аромат розлогі липи, а пірамідальні тополі привітно шелестять смарагдовим листям. І навіть узимку, коли сріблястий іній малює дивні візерунки на вікнах, блакитні ялини вкриваються памороззю і застигає скута морозом гладінь річки.

Пройдіть міськими вулицями й площами, і ви зрозумієте: Київ прекрасний завжди! (З журналу).

- Зробіть синтаксичний розбір виділених речень.

117. Пояснювальний диктант

I. Завдання: прочитайте текст, визначте сурядні сполучники, зазначте їх види.

Начебто посвітлішало, начебто не такі ручаї висміюються по запітнілих шибках. Натягаєш плащ, високі гумові чоботи і виходиш на подвір'я. І справді, хмари піднялися вище, вони ще тонкі, мов пасма диму, і летять скажено але дощ трохи вищих. Береш вудку й весело та йдеш до розгойданої річки. Не знаєш чи ловиться при цьому вітрові риба чи залягла вона в ямах, вихлюпуєш з човна воду й поміж високого очерету випливаєш у річку. А річка крізь дощову завісу видається таємничою й чужою: загубилися береги, орієнтири але назад не вертаєш. Скеровуєш човна під зелену очеретяну стіну. Тут затишок, тихе плесо (За О.Васильківським).

- Зробіть синтаксичний розбір виділених речень.

- Визначте типи речень за вживанням.

- Доставте розділові знаки, поясніть свій вибір.

II. Завдання: прочитайте текст, визначте види підрядних сполучників. Доберіть синонімічні сполучники (по можливості).

Володимир Іванович Вернадський, український учений, видатний натураліст і геніальний мислитель, належить до когорти природо/дослідників, які прагнули досягнути суті світу загалом. Він збагатив природничі науки глибокими ідеями, що стали основою провідних напрямів у сучасній геології, був основоположником учення про біосферу.

Вернадський одним із перших учених оцінив користь і небезпеку явища радіо/активності для людства. Він знав, що недалеко той час, коли людина одержить у свої руки надзвичайне джерело сили – атомну енергію. Та чи зуміє вона користуватися цією енергією, направити її на добро, а не на само/винищення? **Він уважав, що думка про унікальність Землі повинна стати повсякденною важкою турботою кожного, бо немає нічого дорожчого за її збереження.** Володимир Іванович доводив, що розумна діяльність людини – не лише її особиста справа. Учений вірив у людський розум, який стане головним фактором розвитку нашого спільного дому (За О.Матискевич).

-Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення. Замініть простий сполучник *бо* складеним. Поясніть, як він розділяється комою.

-Зніміть ризики, поясніть написання складних слів.

-Підтвердіть або спростуйте думку В.Вернадського: «Розумна діяльність людини – не лише її особиста справа». Проаналізуйте, які сполучники ви вживали у своєму творі та визначте їх функцію.

118.Розподільний диктант

Завдання: напишіть сполучники правильно, поясніть їх правопис. Складіть 6-7 речень (на вибір). Розділіть сполучники за будовою на *прості*, *складні* та *складені*.

У/зв'язку/з/тим/що, через/те/що, про/те, для/того/щоб, дарма/що, а/би, ні/би, за/те, мов/би/то, не/мов/би, що/б, не/зважаючи/на/те/що, коли, але, начеб/то, так/що, тому/що, як/би, мов, бо, буцім/то.

131.Зіставлення-конструювання

Завдання: продовжте речення. Поясніть правопис сполучників та однозвучних із ними слів. З'ясуйте синтаксичну роль однозвучних зі сполучниками слів. Визначте слова, на які падає логічний наголос.

1. *Я цікавлюсь історією української мови, щоб ...*
2. *Що б не сталося у моєму житті, ...*
3. *Я завжди уважно читаю книги про видатних українців, проте ...*
4. *Переглянувши фільм «Вогнем і мечем», я захотів більше дізнатись про те, ...*
5. *Я отримав приз за те, ...*
6. *Мені не вдалося цього року побувати в Олеському замку, зате...*

119. Дослідження-пошук

Завдання: прочитайте текст, знайдіть у ньому підрядні сполучники та сполучні слова. З'ясуйте відмінність між ними.

Початки музичної освіти Микола Леонтович здобув у батька, який грав на віолончелі, скрипці, гітарі, був досить освіченою людиною. Мати, яка мала чудовий голос і любила співати, прищепила йому любов до української народної пісні.

1892 року Леонтович вступив до Подільської духовної семінарії, де вивчав теорію музики та хоровий спів. Тут він опанував скрипку, фортепіано, деякі духові інструменти, почав обробляти народні мелодії, беручи за взірць обробки Миколи Лисенка, які були в той час популярними. Також нерідко керував хором семінаристів, у виконанні якого вперше прозвучали його обробки пісень. Коли Леонтович закінчив семінарію, то вирішив працювати вчителем у сільських школах і водночас самотужки вдосконалював свою музичну освіту (З часопису).

Написати твір-розповідь «Моя майбутня професія», використовуючи сурядні та підрядні сполучники.

120. Вибірковий диктант

Завдання: прочитайте текст. Випишіть речення з підрядними сполучниками, визначте їхній розряд.

Роксолана жила на переломі середньовіччя й нових часів, коли люди білої раси відкрили Новий світ, друк, класичні книги й себе як індивідуальність. Український народ переживав тоді якраз найглибший занепад. І ось немов на знак того, які великі здібності криються в народі нашої землі, висунула з нього Божя воля саме в той час одну жінку як найбільшу постать світової історії. Анастасія Лісовська, дочка священика, стала однією з наймогутніших жінок світу.

Скільки творів присвячено цій великій українці, що вражала розумом і веселістю, безоглядністю й милосердям... Присвячено, щоб українські жінки навіть у найтяжчих хвилях свого народу не втратили духу й були підпорою своїх мужів і синів, передусім опанувавши якусь працю й полюбивши її. Тільки так можна досягти мети (За О.Назаруком).

Творче завдання. Складіть розповідь про жінок, які прославили Україну в світі. Проведіть спостереження над використанням сполучників у вашій розповіді. Які сполучники (сурядні чи підрядні) у ній переважають? Чому?

121. Дослідницький диктант

Завдання: прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. Підкресліть сполучники сурядності однією лінією, а підрядності – двома. Зробіть аналіз сполучників за характером семантико-синтаксичних відношень, які вони виражають.

У часи Жуля Верна, основоположника наукової фантастики, технічні прогнози хвилювали не лише розум, а й серця читачів. Політ на повітряній кулі, поїзд, що рухався з швидкістю 200 миль на годину, - це була сенсація. Обговорювали її не лише в наукових колах, а й у світських салонах. Це була тема, яка хвилювала все суспільство, кожну людину, незалежно від того, була вона причетною до науки чи ні. Згодом з'явилась науково-популярна література як окрема галузь мистецтва. Ми прекрасно пам'ятаємо капітана Немо, борця за справедливість, першого з когорти літературних героїв, що виступили проти колоніалізму. Ми пам'ятаємо цю мужню й благородну

людину, яка разом з тим ще й прекрасний вчений, геніальний конструктор. Але наголошую, разом з тим, а не – перш за все (За А. Дмитруком).

Лінгвістичне дослідження. У давній українській мові сполучник *но* (*нъ*) виражав абсолютне чи сильне протиставлення, сполучник *а* - слабке. Дослідіть, як змінилась роль протиставних сполучників в сучасній українській літературній мові порівняно з давньою та що сприяло таким змінам.

Творча робота. Підтвердіть або спростуйте думку «Книжки – найбільш довговічні плоди роботи людського духу», використовуючи сурядні та підрядні сполучники.

122. Дослідження-аналіз

Завдання: прочитайте вірш В. Симоненка «Коли б тобі бажав я сліз і муки», визначте розряд часток та їх роль у розкритті ідейно-тематичного змісту поезії.

*Коли б тобі бажав я сліз і муки,
І кари найстрашнішої бажав,
Я б не викручував твої тендітні руки
І в хмурім підземеллі не держав.*

*Ні, я б не став тебе вогнем палити,
З тобою б розквитався без жалю:
Я б побажав тобі когось отак любити,
Як я тебе люблю.*

- З якими частинами мови співвідносяться формотворчі частки.
- Складіть 6 речень з формотворчими частками. Поясніть їх роль у граматичному творенні ваших речень.

123. Дослідження-обґрунтування

Завдання: Спишіть текст. Зніміть риси, поясніть правопис часток. Визначте їх розряди. З якими частинами мови співвідносяться частки в тексті.

Гарячий липень бродить покосами й стернями, кладе снопи в снопи, поскрипує возами й гарбами, що везуть до спорожнілих клунь колосисті снопи. Липень уже застугонів ціпами на селянських токах, і від того трахкан..я аж луна стоїть у березі. Кілька днів тому, як косили, а с..огодні, дивись, їдуть у поле з свіжими паляницями нового врожаю. Та/й смачним/же та добрим видається той хліб косарям і жницям!

До вітряків тепер черга. Кожен поспішає змолоти який/сь оклунок. Добре/ ж, коли вітерець! А/то іншого дня а/ні шелес..не. Стоять за селом вітряки, звівши в небо крила, і ждуть того вітру. Наче й самі зголодніли, хочуть, щоб швидше впало зерно на величезні кам..яні жорна (За І.Цюпою).

- Уставте пропущені літери, поясніть орфограми.

124.Пояснювальний диктант

Завдання: прочитайте текст та визначте роль часток. Поясніть їх правопис.

*Більш за все у світі любив я музику. Коли/б спитав мене хто/небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я/б сказав, що понад усе я любив слухати клепання коси. Коли тихого вечора, де/сь перед Петром і Павлом, починав наш батько клепати косу під хатою в саду, **ото/й** була для мене най/чарівніша музика. Часом і досі ще здається мені, що/й зараз поклепай **хто/небудь** косу під моїм вікном, я зразу помолодшав/би, подобрішав і кинувся до роботи... (За О.Довженком).*

- Виконайте морфологічний розбір виділених часток.

- Згадайте найкращий епізод зі свого дитинства та напишіть про це розповідь, уживаючи частки. Визначте їх розряди та зробіть спостереження про роль часток у висловленні думки.

125.Диктант з обґрунтуванням

Завдання. Прочитайте речення. Знайдіть у реченнях частки, визначте розряд за значенням та вживанням. Спишіть. Зробіть синтаксичний розбір речень з частками. З'ясуйте їхню роль у реченнях.

Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони повертались увечері додому, їх стрічали старі й малі. А яка була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба й казав, що він од зайця. Це був найкращий хліб мого дитинства!

І досі з глибини років озивається голос мого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного й схвилюваного, до плуга, а сам стояв біля коней. Дома він про нашу працю говорив, як про щось героїчне: «Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами, а ми собі оремо та й оремо поле».

Я мало тоді стрічався зі скарбами людського духу, та гріх було б гудити ті часи: вони були по-своєму прекрасні... (За М.Стельмахом).

Лінгвістичне спостереження. Сполучник-частка *же* виконував подвійну функцію: крім зіставно-протиставної сполучникової (*яко же* - давн., *як...так* – сучас.) йому була властива ще й функція підсилювальної частки («...*яко же* и въ свободнемъ платежъ, *так* *же* и в закупи». – «Руська правда» 1282 р.). Проведіть спостереження над функціональними змінами, які відбулись з часткою *ж* у сучасній українській літературній мові, порівняно з давньою.

Творче завдання. Згадайте найкращі моменти свого дитинства та запишіть у формі твору-розповіді, використовуючи частки.

126. Диктант з обґрунтуванням

Завдання: знімаючи ризики, запишіть слова. Обґрунтуйте їх написання. Визначте розряд часток за значенням і вживанням. П'ять – сім часток (за вибором учня) уведіть у речення.

Аби/що, авже/ж, хтозна/кого, от/як, сказав/би, дарма/що, чи/то, знов/таки, думала/б, неси/бо, якось/то, ні/до/кого, котрий/сь, вже/й/пожартувати не/можна, ні/хто, робота не/закінчена, не/далеко, знов/таки, все/ж/таки, не/дочув, не/до/чував, аж/ні/як, мов/би, сказав/же, прийшов/таки, де/далі.

127. Орфографічний диктант

Завдання. Перепишіть речення, знявши ризики. Визначте, у яких випадках *ні* та *не* — частки, а в яких — частина кореня.

1. Він зачав всіх боятися, всім не/довіряти (І.Франко). 2. Ні/чого в світі так я не/люблю, як саджати що-небудь у землю. 3. А голос у нього був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, ні/кому ні/коли не/заподіяти зла на землі, не/вкрали, не/вбили, не/одняли, не/пролили крові. 4. Дядько Самійло не/був ні/професором, ні/лікарем, ні/інженером (О.Довженко). 5. Не/знав, не/знав, та як на те й забув. 6. Не/краса красить, а розум (Нар.творч.). 7. Не/шабля і не/стис, а молот і терпуг, не/мрія, ява, не/порив, а потреба: із темних брил життя ти силою навкруг витісуєш нове (М.Рильський). 8. Не/давно, не/давно у нас в Україні старий Котляревський отак щебетав (Т.Шевченко).

Лінгвістичне спостереження. У пам'ятках XI ст. зі значенням заперечного переліку вживали сполучник *ни...ни*. Наприклад, в «Ізборнику Святослава» 1076р.: «...ни скърби ни въздыхания ни плача ни сктования». Із XIV ст. зафіксовано його варіант *ані*. Проведіть спостереження над функціями давніх та сучасних повторюваних сполучників, зробіть висновки про зміни, які з ними відбулись протягом певного історичного періоду. Визначте функцію *не*, *ні*, *ані* у сучасній українській літературній мові у плані семантико-синтаксичних відношень компонентів, а також співвіднесеність з іншими частинами мови на прикладі самостійно складених речень.

128. Дослідження-обґрунтування

Завдання: прочитайте текст, знайдіть у реченнях вигуки. Що вони виражають? Визначте їх стилістичну роль. Поясніть розділові знаки при вигуках.

З рушницею полюють перепілки восени, коли вже просо вклоняється хазяїнові повними китицями каші, а навкруги проса, куди оком кинеш, - самі стерні, та копи, та скирти...

Коли охотитесь на перепілок з вашим власним собакою, то це найвища насолода.

- Піль!

- Бах! Єсть!

- Піль!

- Бах! Єсть!

Так що ви маєте повне право потім усім говорити:

- За якусь годину-півтори мій Ральф подав мені шістдесят сім перепілок! Насилу встигав.

- Піль!

- Бах! Єсть!

- Піль!

- Бах! Єсть!

От собака! Ах, і собака ж! (За Остапом Вишнею).

Завдання до тексту:

- Поясніть значення фразеологізму *кинути оком*, підберіть до нього фразеологічні синоніми, з одним із фразеологізмів складіть речення.

- Знайдіть у тексті просторічне слово, замінивши його літературним відповідником. Чи змінилось при цьому ідейне навантаження тексту. Поміркуйте, чому автор віддає перевагу просторічному слову.

- Висловіть свою думку щодо тавтології у вживанні вигуків.

Складіть діалог про полювання за картиною. Які вигуки, на вашу думку, при цьому доречно вжити. Обґрунтуйте свій вибір.

130. Дослідження-аналіз

Завдання: проаналізуйте вигуки, вказавши їх роль у реченні. З'ясуйте граматичну природу слів-речень, виражених вигуківими словами.

1. Ви ще й «піль» йому не сказали, а вже в роті в нього весь курчин хвіст, а курка сидить зверху на хліві й одчайдушно всіх запитує: - Кудакудакуда?! Кудакудакуда?! 2. Як її [качку] стріляти? Дуже просто: цільтесь обов'язково в око. І бахкайте. – Бах! – і в торбу. Бах! – і в торбу. 3. Раптом над вухом: - Доброго ранку! Заснули?! – Драстуйте! Невже заснув?! 4. – Спасибі, хазяєчко, що покликали, а то б довелося вашому чоловікові й за

четверту рогатину хвататись! 5. Не ліс там у загонщиків, а пекло.- Га-ла-ла! Тю! Го-Го!Ух! Та-ра-ра-ра! 6. –Он! – аж скрикнув Кіндрат Калистратович. 6. А як перед тобою курки, так тобі видно, чи вони зведені, чи вони в тебе не зведені... клац-клац! Сін-сін! Бах-бах! І хоч качка й летить, так зате ти вистрілив вчасно. 7. За вербами Галин город, а з городу до двору перелаз... І от я на перелазі.- Став. Серце тьох-тьох-тьох!(З творів Остапа Вишні).

Підкресліть вигуки і звуконаслідувальні слова. Поясніть розділові знаки.

Зробіть морфологічний розбір похідних вигуків.

140.Пояснювальний диктант

Завдання: прочитайте текст, знайдіть у ньому вигуки та поясніть розділові знаки. З'ясуйте, за яких умов вони здатні виконувати роль членів речення.

Це так нам дід Панько розповідав.

...Та воно зверху вроді тихо, а під водою крутить. І крутить і вертить! Та то ще нічого! Соми там живуть! Там такий один сом жив, що сохрани, господи, й помилуй! Ще за панів було: сидимо ми з паном отут на березі... Ні, не так: пан сидить отут на березі, а я стою біля пана. Вже сутеніло... Пливають гуси. Великий табун панських гусей пливе! Коли це гусак як закричить – ге-ге-ге! – та по воді крилами ляп-ляп-ляп! Гуси з криком усі врозтіч! Гусак ще раз – ге! – та крилами – ляп! – і нема гусака! Пірнув під воду! А на тому місці, де гусак плив, щось як ляпне по воді ніби чорною лопатою! Лясь! Тільки хвилі водою пішли. Я тільки: «Свят, свят, свят! Чорт, пане, чорт!» А пан у крик: «Давай ружжо! Сом гусака ковтнув!» Де там давай, хіба туди ружжо дострелить, на отаку глибочінь?! Про-о-нав гусак! Отакі соми бувають!.. (З 311в.. Остапа Вишні).

- Зробіть морфологічний розбір звуконаслідувальних вигуків.

- Підготуйте лінгвістичне повідомлення «Вигук в українській мові».

Додаток В

Конспект уроку з української мови у 10 класі.

Тема. Складні випадки правопису великої літери.

Мета: повторити складні випадки правопису великої літери, формувати правописні вміння, удосконалювати вміння вживати велику літеру в писемному мовленні, знаходити і виправляти орфографічні помилки; розвивати пам'ять, мислення, мовлення, творчі здібності; виховувати любов до рідного слова, шану і повагу до культури, історії рідного міста.

Тип уроку: урок формування практичних умінь і навичок.

Вид уроку: урок - віртуальна екскурсія.

Обладнання: карта України, фотоілюстрації, таблиця, кросворд.

Перебіг уроку

Епіграф

І ось він Київ!

Возсіяв хрестами.

Пригаслий зір красою полонив.

Тут сам Господь безсмертними перстами

Оці священні гори осінив.

Л. Костенко

I. Мотиваційно - організаційний етап.

Мотивація навчальної діяльності учнів

Прийом «Передбачення».

- Які почуття у вас викликав цей вірш?

- Чому, на вашу думку, ми розпочали урок саме з цієї поезії?

II. Ознайомлення учнів з темою, метою і завданнями уроку.

За допомогою прийому « Незакінчене речення» учні визначають завдання уроку.

- На уроці хочу дізнатися про (складні випадки правопису великої літери).
- Мені цікаво було б з'ясувати (написання назв державних установ).
- Маю намір поліпшити знання (з історії свого міста, більше дізнатись про відомих співвітчизників).
- Я хочу досягти успіхів (у формуванні практичних умінь і навичок з теми).

III. Виконання системи дослідницьких завдань.

1. Колективна робота з таблицею (повторення).

Правило	Приклади
1.Імена, прізвища людей, псевдоніми, клички, прізвиська	Леся Українка, Тарас Шевченко, Кайдашиха
2.Назви підприємств, кінотеатрів, художніх творів.	М. Старицький "Талан", І. Франко "Декадент", стадіон "Старт"
3.Присвійні прикметники, утворені від власних назв осіб	Маріїна сукня, Шевченків "Кобзар", Грінченків словник
4.Астрономічні назви	Земля, Венера, сузір'я Великого Пса
5.Перше слово у назв інститутів, академій, музеїв...	Академія мистецтв, Музей хліба, Будинок актора
6.Назви найвищих державних посад	Президент України, Кабінет Міністрів України

2.Слово вчителя.

Здавна люди називають Київ матір'ю міст руських. Історія цього прекрасного міста входить своїм корінням углиб віків. Це місто не залишає байдужим жодної людини, яка в ньому побувала. це місто дивує, надихає, захоплює і чарує кожного, хто хоча б раз відвідав його. Ось і сьогодні я пропоную вам здійснити віртуальну екскурсію цим містом.

3. Творче дослідження.

Розглянувши карту України, поміркуйте, чому Київ називають серцем держави? Складіть усне повідомлення в науковому стилі про Україну (6-8) речень. Які власні назви ви вживали у вашій розповіді? Поясніть їх правопис.

Приблизна відповідь.

Україна - розташована у західній частині Євразії. Має вихід до Чорного та Азовського морів. На її території розташовані гори - Карпати і Кримські. Найвища точка Карпат - це гора Говерла, а Кримських - Ай-Петрі. З півночі на південь протікає найбільша ріка України - Дніпро. В Україні є 24 області та Автономна Республіка Крим. Столицею держави є Київ, серце України.

4. Слово вчителя.

З давніх - давен кожен знаменитий рід в Україні мав свій герб. Герб - це особливий знак, який розповідає про походження роду. Свої герби мали українські міста і землі.

5. Дослідження - моделювання.

Назвіть символи нашої держави. (Державний Герб України, Державний Гімн України та Державний Прапор України).

Хто зображений на гербі Києва? Що являється символом нашого міста? Розкажіть про ці атрибути. Поясніть вживання великої літери.

6. Слово вчителя.

Кожне місто, як і кожна людина, має своє ім'я. Пригадайте легенду про заснування Києва. Більшість міст України мають таку ж давню історію.

7. Лінгвістична вправа «Зашифроване послання».

З'єднати частини слів у двох стовпчиках і записати назви міст.

Жито	церква
Дніпро	ріг
Іван	Петро
Кривий	Франко
Білий	мир
Звени	город

Відповідь: Житомир, Дніпропетровськ, Івано - Франківськ, Кривий Ріг, Біла Церква, Звенигород.

8. Лінгвістична гра «Поміркуймо».

Запишіть назви міст України із суфіксами -ів, -їв. Поміркуйте про походження цих назв.

Відповідь: Харків, Чернігів, Львів, Київ, Миколаїв, Фастів, Ходорів, Бердичів.

Усі ці назви мають форму присвійних прикметників, на що вказують суфікси -ів, -їв. Ми легко впізнаємо імена Лев, Миколай. Інші імена видаються нам трохи дивними. Та коли взяти до уваги, що все це міста давні, то цілком імовірно, що колишні звичні чоловічі імена протягом століть губилися або переставали бути іменами, як, скажімо, ім'я легендарного Кия, засновника Києва. Тепер спосіб творення назви стає прозорим: Хто володар міста? - Кий.

9. Робота в групах. Гра «Хто більше?»

Книга - джерело знань. Але небагато книг дійшло до нас із давнини. Пригадайте назви творів та їх авторів, які вивчали у курсі «Давня література». Запишіть їх. (Кожна група намагається пригадати якомога більше творів з давньої літератури). Поясніть їх правопис.

Відповідь: «Повість минулих літ» Нестора Літописця, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово про закон і благодать» Іларіона,

«Слово о полку Ігоревім», «Апокрисис», «Тренос» Мелетія Смотрицького та ін.

7. «Я – редактор».

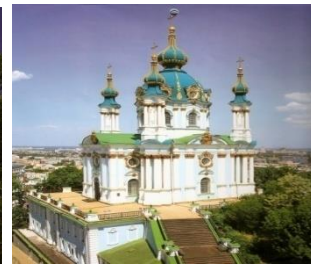
Раніше книги переписували монахи в монастирях, а зараз друкуються у виданнях. Але перш ніж книга потрапить до друку, її редагують.

Завдання. Відредагувати текст. Пояснити правопис великої літери.

(К,к)иїв — столиця (У,у)країни. Тут працює (П,п)резидент (У,у)країни, (В,в)ерховна (Р,р)ада, (У,у)ряд (У,у)країни. Тут приймаються і затверджуються закони, за якими розбудовується наша незалежна, вільна (Д,д)ержава.

Широко відомі в (У,у)країні та світі центральна вулиця (К,к)иєва — (Х,х)рещатик і центральна площа — (М,м)айдан (Н,н)езалежності, де святкують (Д,д)ень (К,к)иєва, проводять урочистості, мітинги, концерти, змагання. На (М,м)айдані споруджено найбільший фонтан міста, працюють підземні торговельні центри.

Керує містом (К, к)иївська (М,м)іська (Д,д)ержавна (А,а)дміністрація. На неї та на киян покладаються обов'язки підтримувати статус сучасної (Є,є)вропейської столиці. Тому бути киянином не тільки почесно, але й відповідально.

11. Спостереження -дослідження.

Де знаходилась перша бібліотека Київської Русі, хто її зібрав?

(Перша бібліотека знаходилась на території Софіївського собору, а зібрав її князь Ярослав Мудрий.)

Назвіть і запишіть пам'ятки архітектури, які зображені на фотоілюстраціях. Складіть з ними речення. Поясніть правопис власних назв.

12. Дослідження - відновлення.

Хрещатик - головна вулиця міста. Які назви вулиць Києва вам відомі, назвіть їх. Ви, мабуть, помітили, що багато з них носять імена відомих людей.

Завдання. Відновити пропущені імена або прізвища видатних українців.

Агатангел..(Кримський);

Кондратюк..(Юрій);

Тарас..(Шевченко);

Сошенко..(Іван);

Гнат..(Юра);

Лобановський..(Валерій);

Зоя..(Гайдай);

Старицький..(Михайло);

Леся..(Українка);

Лисенко..(Микола).

13. Диктант - орфограма. Взаємоперевірка.

Сучасний Київ - це не лише культурний та освітній центр. На сьогодні це місто - герой, місто - музей, місто - парк, місто - трудівник. Міст Патона, Києво - Печерська лавра, Музей води, річка Либідь, Київська Русь, Бессарабка, Поштова площа, стадіон «Олімпійський», аеропорт «Бориспіль», Центральний вокзал, Червона книга України, Київський зоопарк, Національний цирк, Музей циркового мистецтва, Національна опера України, Київський академічний театр ляльок, Володимирська гірка, станція «Либідська», Центральний ботанічний сад, Державний музей книги.

14. Гра «Хто швидше?» Робота в групах.

Пигадайте прислів'я та приказки, у яких є велика літера. Поясніть орфограму.

Язик до Києва доведе, а в Києві заблудить.

Для нашого Федота не страшна робота.

Не для Гриця паляниця.

Чого Івась не навчиться, того й Іван не буде знати.

Як Микита воли мав, то Микита кумував, а як воли одпали, кумувати просить перестали.

Ваша Катерина нашій Орині двоюрідна Одарка.

У нашого Омелька невелика сімейка: тільки він та вона, та старий та стара, тільки Сидір та Нестірко, та діток шестірко, та батько та мати, та їхні три брати.

Парочка — Мартин та Одарочка!

І мох, і трава, і Мелашка крива.

Перейшов і Крим, і Рим, і мідні труби.

І у Відні є люди бідні.

Від Варки заблудив до Одарки.

Не буде Галя, буде другая. Ти Марина, я Матвій, ти не моя, я не твій.

І Гнат не винуват, і Килина не винна, тільки хата винувата, що впустила на ніч Гната.

На кого біда нападе, то до Києва йде, а як біда минеться, то він і з Броварів вернеться.

У Києві не женись, а в Ромнах коней не міняй.

15. Есе.

Багато киян та гостей міста із задоволенням відвідують Київський планетарій. Адже для більшості з нас нічне небо, зорепад, загадкові планети - це суцільна романтика.

Завдання. Скласти есе "Зірка моєї мрії", використовуючи астрономічні назви.

IV. Підсумок уроку

Розгадати кросворд

По горизонталі.

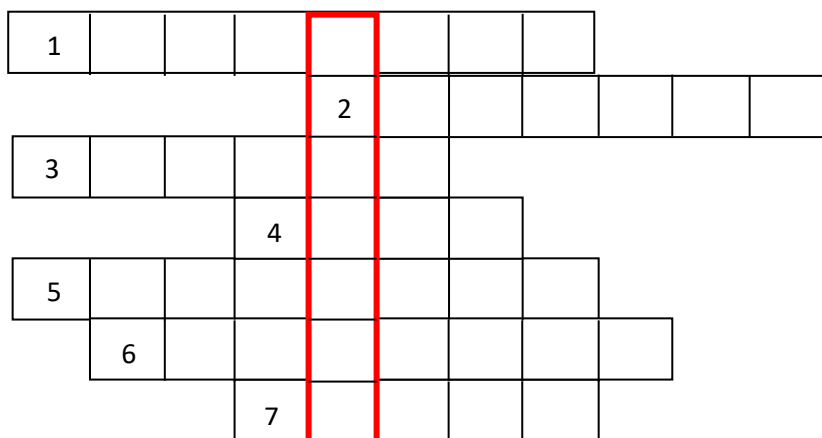
1. Одна з давніх назв Дніпра. (Славутич)
2. Гори, які знаходяться у західній частині України. (Карпати)
3. Річка, протікає по території України і впадає у чорне море.

(Дніпро)

4. Четверта планета Сонячної системи. (Марс)
5. Псевдонім відомої поетеси, який походить від назви країни.
(Українка)
6. Місто на території України, назва якого завжди вживається у множині. (Чернівці)
7. Ім'я співачки, якій М. Старицький присвятив драму «Талан».
(Марія)

По вертикалі.

Країна, столицею якої є Київ.

Слово вчителя. Ось і закінчилась екскурсія нашим прекрасним містом. Звісно, її можна було б ще продовжувати і продовжувати. Бо Київ - це наша святиня, наша гордість і нема такого куточку, де б не хотілося побувати знову. Я пропоную продовжити дивовижні пригоди вдома і виконати такі завдання.

Домашнє завдання. 1. Написати листа історичній особі і розповісти про красу та велич України, про ті історичні місця, які варто було б відвідати. У творі вживати власні назви.

1. Впр. 12, с. 155 (Плющ М.Я., Тихоша В.І., Караман С.О., Караман О.В. Українська мова: Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Профільний рівень. - К.: Освіта, 2010).

Додаток Г

Конспекти уроків, проведених у процесі експериментального навчання

Інтегрований урок української мови в 10 класі (профільний рівень)

Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього

Тема. Узагальнення й систематизація вивченого з теми «Іменник»

Мета: навчальна - узагальнити й систематизувати знання учнів про іменник як частину мови; сприяти зміцненню навичок визначення граматичних ознак іменників, удосконалювати орфографічні вміння та навички; розвивальна – розвивати творчі уміння й навички самостійно проводити дослідження та спостереження над мовними явищами, комунікативні здібності, культуру усного та писемного мовлення; виховна - виховувати любов до рідного слова, почуття патріотизму, пошану до її минулого та гордість за наш великий народ.

Тип уроку: інтегрований урок-практикум

Епіграф

Забудеш історію свого краю –

твоє всохне коріння. (П.Тичина)

Перебіг уроку

Заздалегідь підготовлені учні, історики та мовознавці, дають історичні та мовознавчі коментарі.

I. Мотиваційний етап.

Слово вчителя.

Україна має велику і славу історію, у якій є як світлі сторінки, так і сумні. Упродовж віків нашим предкам доводилося боронити землю від багатьох нападників, захищати себе і свої святині. Були епохи, коли наша держава занепадала, а були й часи, коли міцнішала, піднімалася, будувала міста й храми, до неї з повагою ставилася вся Європа. Ми повинні зберегти все найкраще, що отримали у спадок від наших предків, примножити та передати наступним поколінням.

Пояснення учнями епіграфа до уроку

II. Оголошення теми та мети уроку

III. Актуалізація опорних знань учнів.

Експрес – опитування «Ти – мені, я – тобі» (учні по черзі задають питання один одному за темою «Іменник»)

- Назвіть граматичні категорії іменника, визначте його синтаксичну роль.

- Які іменники мають лише форму однини, а які – множини?

- У яких іменників рід визначити неможливо?

- Наведіть приклади іменників, що не розрізняються за родами.

- За якою ознакою іменники поділяються на відміни?

- У чому полягають особливості відмінювання іменників II відміни?

- Як відмінюються іменники, що вживаються тільки в множині?

- Розкажіть про незмінювані іменники, наведіть приклади.

IV. Тренувальні вправи

Слово вчителя.

Україна – рідний край, слава і чудова земля батьків та прадідів наших, яка протягом віків зберігає генетичну пам'ять про славне минуле українців, що віками боровся за свою незалежність та світове визнання. Сьогодні ми згадаємо про таких славних лицарів, які не шкодували власного життя заради майбутнього своєї країни.

Група істориків

По київських церквах лунають дзвони, велике свято звіщають. Кияни знали, що гетьман Богдан Хмельницький приїде в Київ. Не було людини, яка б не бажала побачити великого гетьмана. Такої урочистості не було тут від княжих часів. Бо Київ ніколи після того не був вільним від загарбників. Хоч вони тут не мали такої сміливості, не показували такої нахабності, як деінде, але все-таки столиця України залишалась під чужою владою.

Були й перед тим славні гетьмани, та не зробили того, що здійснив Хмельницький. Були народні зриви, клалися покотом, мов скошена трава, лицарські голови за свободу рідного краю, та все надаремно.

Не надаремно! З тієї пролітої крові вирости нові борці, нові месники. Не вдалося на перший або десятый раз, то вдалося на одинадцятий.

(За А. Чайковським)

Лінгвістичне спостереження

- Якими іменниками можна проілюструвати правопис закінчень родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни?

- Чи правильним є твердження, що закінчення –а(-я) мають переважно іменники з конкретним значенням та чітко окреслені предмети, а –у(-ю) – з абстрактним та ті, що вказують на речовину, масу, збірність, матеріал, адже у сучасній літературній мові вибір закінчення не залежить від давніх типів відмінювання іменників? Перевірте свої твердження за словником.

- Розкажіть, які закінчення у родовому відмінку можуть мати назви населених пунктів типу Київ. (Назви населених пунктів: *Київ – Києва, Париж – Парижа, Конотоп – Конотопа* у родовому відмінку мають закінчення –я (-я). Винятком є складені власні назви, у яких друга частина співзвучна з загальною назвою: *Кривого Рогу, Андріївського узвозу, Кам'яного Броду, Зеленого Гаю* тощо)

- Випишіть іменники II відміни множини, поставте їх у родовому відмінку та зробіть висновки про закінчення, які у них з'явилися. (У множині іменники II відміни родового відмінка можуть мати закінчення –ів (*дзвони – дзвонів, зриви – зривів, борці – борців, месники – месників*)).

- Чому ж тоді іменник *киянин* у родовому відмінку множини має нульове закінчення? (Бо цей та подібні іменники (*громадяни, парижани*) у множині втрачають суфікс –ин-).

Кодовий диктант (а – іменники середнього роду; б- іменники однини чоловічого роду із закінченням –а(-я); в – іменники однини чоловічого роду із закінченням –у(-ю))

Село, Дніпро, любисток, цвях, бук, листопад(місяць), тигр, Рейн, листопад(явище природи), вальс, родовід, жасмин, Часів Яр, Київ, Дунай, модернізм, лице, батько, кобзар, вітер, цемент, тиждень, землетрус, гопак.

Група істориків

Одним із видатних козацьких ватажків був Петро Дорошенко, який зумів об'єднати розпорошені війнами та чварами вельмож українські землі у єдину суверенну державу. Дорошенко став *гетьманом* у критичній ситуації – за часів так званої Великої Руїни, коли Україна опинилася у вирі спровокованого польським та московським урядами протистояння

правобережної та лівобережної старшини. У той час наростали суперечності між заможним козацтвом, з одного боку, і Військом Запорозьким, селянами та міщанами, з іншого. 30 січня 1667р. Росія та Польща таємно, за спинами українців, уклала Андрусівське перемир'я. Одна зі статей цієї угоди проголошувала поділ України по Дніпру на Правобережну, яка повернулася під владу Польщі, та Лівобережну, що відійшла до Росії. З поділом України на Польську та російську сфери впливу серед *козацтва* по обидва боки Дніпра ще більше посилювалось прагнення відродити минулу славу часів Хмельницького й об'єднати Україну під владою одного гетьмана.

Лінгвістична дискусія

Допитливий:

- Коли я писав фразеологізм *за спинами українців*, то замислився, як правильно сказати: *за плечима* чи *за плечами*. Чи можу я цей іменник записати за аналогією до слова *за спинами* ?

Кмітливий:

- Іменники типу *плечима, дверима, очима, грошима* зберегли давню флексію двоїни *-има*, яка була притаманна орудному відмінку давньоукраїнської мови. Крім того, у давньоукраїнській мові форма давального відмінка *спинамъ, рукамъ* мала суфікс *-а* та флексію *-мъ*, які пізніше злились у флексію *-амъ* (сучас. *-ам*) Це сприяло підсиленню ролі флексій у системі відмінювання.

Мовознавці:

- Утворіть збірні іменники від виділених слів. Чи можна визначити число у іменниках *гетьманство, козацтво, жіноцтво, професура, морквиння, птаство*? Обґрунтуйте свою думку.

Кмітливий:

- Збірні іменники не мають співвідносних форм граматичного числа. В них форма однини виражає не один предмет чи одну істоту, а множинне об'єднання, яке не піддається лічбі.

Допитливий:

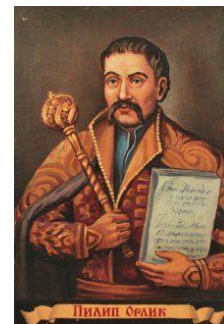
- Якого роду іменник *старшина*. (Чоловічого). Чи правомірним, на вашу думку, є твердження, що слово *старшина* та подібні (*суддя, староста, воєвода*), маючи морфологічні ознаки спільні з іменниками жіночого роду, належать до чоловічого, адже інколи у телепередачах (наприклад, на каналі СТБ) можна почути, як легко назви професій чоловічого роду (*міністр, професор, директор*) трансформуються у жіночий рід (*міністерка, професорка, директорка тощо*)?

Кмітливий:

- Перераховані назви належать до чоловічого роду. Це пов'язано з семантичною мотивацією цих слів, адже у минулому такі посади займали тільки чоловіки, тоді як жінки були позбавлені такого права.

Група істориків

«Конституція», проголош..на у день виборів Пилипа Орлика гет..маном, є унікальним документом, який дослідники не..безпідставно

називають.. однією з перших у світі демократичних конституцій. Головна ідея її — повна незалежність України від Польщі та Росії. Конституцію України одразу по її **прийнят..ю** визнали уряди Швеції і **Туреч..ини**. Вона й с..огодні вражає своєю актуальніс..тю й високим правовим рівнем. *Вчені й політики нині не без підстав вважають, що, втіливши ідеї її на..хнен..ика, гет..мана Івана Мазепи, вона як державний акт республіканс..кого спрямуван..я на 80 років випередила ідеї Француз..кої р..волюції.*

Дослідницький квест від мовознавців:

- Визначте відмінок іменників *прийняттю* та *актуальністю*. (Орудний) Чому іменник *прийняттю* має подвоєння, а слово *актуальністю* не має.

(У випадку, коли кінцевий приголосний основи стоїть після голосного перед –у(-ю), ми спостерігаємо подвоєння. Якщо основа закінчується двома приголосними, як у іменнику *актуальністю*, то подвоєння на письмі немає).

- Чи можемо ми це ж пояснення застосувати до іменників типу *ніч, сіль тінь*, якщо їх поставити в орудному відмінку? Проведіть дослідження та з'ясуйте, чому в іменниках III відміни орудного відмінка утворилось подовження приголосних в усному мовленні та подвоєння на письмі.

(Форми орудного відмінка іменників зазнали фонетичних змін, які були пов'язані із занепадом давнього редукованого ь, що виявилися в асиміляції /j/ до попереднього м'якого приголосного в позиції між голосними, як наслідок його подовження (д.укр. *ночью, солью, тінью* – сучас. м. *ніччю, сіллю, тінню*)).

- Яким правилом можна пояснити подвоєння приголосних у іменнику *Туреччина*? Чому слово *Галичина* пишеться без подвоєння?

(Подвоюється *ч* в іменниках, утворених від прикметників на –*цьк(ий)*: *Вінниччина, Донецчина, Німеччина*. Іменник *Галичина* є винятком)

- Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення. Визначте синтаксичну роль іменників.

Розподільний диктант (розділити на два стовпчики іменники з подвоєнням та без подвоєння)

Осін..ю, піч..ю, радіст..ю, памороз..ю, жовч..ю, сіл..ю, ріл..ю, лист..ям, промін..ям, вихован..ям, безчест..ям, жит..ям, мудріст..ю, велич..ю, щаст..ям, міц..ю, кохан..ям, облич..ям, творчіст..ю, мід..ю, століт..ям, ніч..ю, знан..ям, скатерт..ю.

Група істориків

Козаки були вмілими воїнами не тільки на суші, а й на морі. Їхні славнозвісні чайки не боялись ні бурі, ні оснащених важкими гарматами турецьких галер, до яких вони сміливо підходили впритул і які брали на абордаж.

Бували випадки, що запорожці перевертали чайки *(до)гори* дном і в такий спосіб наближались до ворога, який нічого не міг зрозуміти. Він навіть не підозрював, що це насуваються човни з козаками. Збереглися свідчення самовидців про загадкове козацьке судно, яке було, *мабу..ь*, одним із перших варіантів підводного човна. Воно мало два дерев'ян.. днища, між якими клався баласт для *занурен..я* у воду. А у висунуту над поверхнею моря трубу вартівий вів спостереження, пильнував, чи не з'явиться де турецька галера.

Козаки нападали на турецькі й татарські міста, визволяли *невільників*, вели успішну *боро..ьбу* із султанським флотом. Голосний відгомін про це дійшов до нас у народних думках, баладах і легендах.

(За М. Слабошпицьким)

Аналіз мовних явищ на основі тексту

- Визначте рід іменника *днище* та подібних з суфіксом *-ищ* (*городище, дідище, ведмедиче, лапище*). (Іменник *днище*, так само як і *городище* належить до середнього роду, адже *днище* походить від іменника середнього роду *дно*; слово відоме ще з княжих часів *городище* належало до середнього роду та означало велике укріплене поселення, обнесене дерев'яним тином. Іменники *дідище* та *ведмедиче* утворені від іменників чоловічого роду *дід, ведмідь*, теж належать до чоловічого роду, а *лапище* – до жіночого, бо *лапа*).

- Як правильно сказати: *два дерев'яні днища* чи *два дерев'яних днища*? (Якщо до числівника *два* та іменника у називному відмінку додається прикметник, то числівник узгоджується з іменником та виступає у формі називного відмінка множини. Тому правильно сказати *два дерев'яні днища*). Поясніть орфограми у виділених словах.

- Утворіть прикметник від слова *баласт*. (*Баластний*). Яке правило можна проілюструвати цим прикладом. (У прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження (*баластний, контрастний, форпостний, компостний*), спрощення не відбувається).

- Доберіть до слова *невільники* приклади, які ілюструють написання *не* з іменниками разом. Випишіть іменники, які пишуться з *не* окремо. Поясніть свій вибір.

Вибірковий диктант.

(Не)робота, (не)года, (не)вдаха, (не)правда, (не)приятель, а любов, (не)слава, а гроші, (не)правда, а брехня, (не)друг, (не)друг, а ворог.

Рефлексійно-оцінювальний етап

Виконання тестових завдань:

1. Усі іменники належать до чоловічого роду в рядку.

А. Суддя, собака, тракторист, тюль.

Б. Парус, гармаш, гарбуз, гепард.

В. Дід, путь, кожух, кобзар.

Г. Базар, Тбілісі, гончар, какаду.

2. Усі іменники належать до жіночого роду в рядку.

А. Живопис, мадам, жовч, челядь.

Б. Спіраль, латинь, кефаль, гуаш.

В. Діагональ, піч, тунель, туш.

Г. НЛО, повінь, лазур, боржомі.

3. Усі іменники належать до спільного роду в рядку.

А. Ледащо, лівша, замазура, староста.

Б. Нероба, юрист, роззява, сирота.

В. Вельможа, ябеда, забіяка, бідолаха.

Г. Тренер, суддя, незграба, листоноша.

4. Подвоєння наявне в усіх словах рядка.

А. Вікон..иця, Сав..а, Іл..я, стат..я.

Б. Латат..я, Ген..адій, священ..ик, Він..иччина.

В. Галич..ина, Донеч..ина, піддаш..я, старан..я.

Г. Узбіч..я, зусил..я, суд..я, дихан..я.

5. Усі іменники належать до першої відміни у рядку.

А. Межа, ягня, площа, земля.

Б. Суддя, теща, мати, фантазія.

В. Голова, сестра, тиша, дорога.

Г. Вишня, калоша, ім'я, Микола.

6. Усі іменники належать до другої відміни у рядку.

А. Кобзар, запорожець, море, Петро.

Б. Сонце, калина, газетяр, козир.

В. Товариш, аптекар, комар, канікули.

Г. Київ, жир, курча, прізвище.

7. Усі іменники належать до третьої відміни у рядку.

А. Верф, постать, стиль, статъ.

Б. Тінь, хлопець, повінь, печаль.

В. Нежить, гармонь, совість, папороть.

Г. Якість, лінъ, гордість, мати.

8. Усі іменники належать до четвертої відміни у рядку.

А. Ягня, теля, ім'я, горня.

Б. Пташеня, маля, плем'я, Ілля.

В. Тім'я, гусеня, доля, курча.

Г. Подвір'я, ведмежа, ластів'я, криля.

Ключ до тестів: 1-а, 2-б 3-а, 4-г, 5-в, 6-а, 7-г, 8-а.

Слово учителя.

Усім нам належить зробити ще багато кроків, щоб міцнішою ставала історична пам'ять. Вона має об'єднати націю, за майбутнє якої боролися Б.Хмельницький, І.Мазепа, П.Орлик, П.Дорошенко, П.Конашевич-Сагайдачний, а також багато інших патріотів України, які зуміли розколихати в серцях народу той дзвін, що будитиме і нашу душу, і нашу пам'ять. Пишаймося тими людьми, які вписали героїчні сторінки в книгу минулого, адже без минулого немає майбутнього.

Домашнє завдання (за вибором учня)

I. Ситуативне завдання

Уявіть, що машина часу змогла перенести вас у минуле. З ким із відомих історичних осіб ви хотіли б зустрітись. Складіть і розіграйте діалог з 8-10 реплік. Поясніть уживання відмінкових закінчень іменників.

II. Скласти твір-роздум(за вимогами ЗНО): Чи згодні ви з висловом: «Не вмере героїв вічна шана, із болем змішана гірким...» (В.Крищенко); п'ять іменників з твору (за вибором учня)розібрати як частину мови.

Тема: Інтелектуальні та духовні надбання – найцінніші скарби людства

Бінарний урок – українська мова і математика, 11 клас

Мета: з української мови: узагальнити та систематизувати вивчене про самостійні та службові частини мови, удосконалити орфографічні навички, розвивати вміння робити лінгвістичні дослідження; за допомогою мовленнєво-комунікативного дидактичного матеріалу сприяти підвищенню загальної освіченості старшокласників; виховувати любов до рідного слова, шанобливе ставлення до видатних українців;

з математики: повторити метод математичної індукції; удосконалити навички застосування цього методу для доведення тотожностей; повторити геометричний зміст визначеного інтеграла і його використання при обчисленні інтегралів, які «не беруться»; познайомити учнів з методом Остроградського при обчисленні інтегралів дробово - раціональних функцій;

розвивати вміння розв'язувати системи рівнянь, вміння зводити дроби до спільного знаменника; розвивати навички логічного мислення; виховувати почуття патріотизму і гордості за наших видатних співвітчизників.

Тип уроку: урок формування практичних умінь і навичок

Вид уроку: інтегрований

Обладнання: портрети математиків, кросворд

Перебіг уроку

Епіграф

Ми - спадкоємці спадків розграбованих.

Ми - власники сплюндрованих святинь.

Ми вже як тіні на своїй землі,

Хто розуміє нашу ностальгію?

Ліна Костенко

Людина міряється не з ніг до голови,

а від голови до неба.

Конфуцій

I. Мотивація навчання школярів

Організаційний момент

Прийом «Передбачення»

Робота з епіграфами (Поясніть зміст цих епіграфів. Чому, на вашу думку, ми розпочали урок саме з них?)

Слово учителя математики.

Ми живемо у нелегкий час, який увійде в історію, як буремний, нестабільний, але водночас він дає змогу українцям переосмислити свою роль на теренах людства. Тривалий час з нас хотіли вирвати історичну пам'ять і перетворити на безвольних рабів. Незаслужено замовчувались ті талановиті вчені, які не з власної волі змушені були працювати поза межами України. Серед таких визначних людей були математики: Михайло Остроградський – один з найвидатніших математиків світу, Михайло

Кравчук – учений, поліномами якого користуються навіть в Америці, Георгій Вороний, який працював у галузі чисел.

II. Ознайомлення учнів з темою, метою і завданнями уроку.

Слово вчителя української мови

У нас сьогодні незвичайний урок, адже ми спробуємо поєднати вивчення математики з українською мовою. Ці дві науки протягом історії довели, що вони є рушійною силою цивілізації та залишаються необхідними людям і до нині. Це доводить стрімкий розвиток сучасної освіти, що вимагає від підростаючого покоління високоінтелектуальних та духовно багатих особистостей. Тож ми сьогодні спробуємо провести експеримент, чи можуть гармонійно уживатись ці дві науки без зазіхання на першість.

III. Актуалізація опорних знань

Групова робота. Гра «Інтелектуал»

Клас поділено на групи (мовознавців та знавців математики). Кожна з груп заздалегідь підготувала по 6 запитань, які пропонує до уваги іншим учням.

Запитання від знавців математики

1. Як розкласти квадратний тричлен на множники ($ax^2 + bx + c = a(x - x_1)(x - x_2)$, де x_1 і x_2 – корені квадратного тричлена)
2. Рівняння кола $((x - a)^2 + (y - b)^2 = R^2$, де $(a; b)$ – центр кола, $|R|$ – радіус кола)
3. Механічний зміст визначеного інтеграла (Миттєва швидкість зміни функції)
4. Рівняння півкола, центр якого лежить на осі абсцис
($y = \sqrt{R^2 - (x - a)^2}$ або $y = -\sqrt{R^2 - (x - a)^2}$)
5. Первісна $\frac{1}{x} (\ln|x| + c)$
6. Властивості натурального ряду чисел (- Найменше натуральне число 1.
- Найбільшого натурального числа не існує.

- Кожне натуральне число починаючи з другого на 1 більше, ніж попереднє.

- Кожне натуральне число починаючи з другого є середнім арифметичним між двома рівновіддаленими від нього...)

Запитання від мовознавців за темою «Самостійні частини мови»:

7) Чим відрізняються лексичне та граматичне значення слова? Яка суперечність існує між граматичним показником роду і реальною віднесеністю іменника *Микола* до чоловічого роду? (Лексичне значення слова – це його семантика, яку створив народ, творець цієї мови. Граматичне значення вказує на приналежність слова до певної частини мови та на його граматичні ознаки. Флексія *а* – показник жіночого роду, але слово *Микола* відносимо до чоловічого роду як і слово *мужчина*.)

8) Чи належать до назв істот слова *бактерія, мікроба, ембріон, зародок*? (Назви мікроорганізмів вважають неістотами).

9) Визначте числову парадоксальність іменників *Кордільєри, Суми, Анди, Черкаси*. (Всі ці іменники вживаються лише у формі множини, але називають одиничні предмети.)

10) Поясніть спільність та відмінність прикметників *бджолиний* та *бджоляний*. (*Бджолиний* – вироблений бджолами, *бджоляний* – призначений для бджіл. Ці слова є прикметниками до слова *бджола*.)

11) Як правильно сказати «*Два з половиною рази* чи *два з половиною рази*»? (У сполученні з числівником та іменником *половина* говорять *два з половиною рази*, але якщо говориться про числівник виражений десятковим дробом, то *раз* має форму родового відмінка – *два й сім десятих рази*.)

12) Якою частиною мови є слово *все* у реченнях: Я веду спостереження за мовою молоді і *все* записую у зошит. Я читаю твори класиків і *все* дивуюсь їх мовному колориту. (У першому реченні *все* – займенник, у другому *все* набуває прислівникового значення.)

III. Виконання системи дослідницьких завдань.

Слово вчителя української мови.

Побутує думка, що талановита людина – талановита в усьому. Тільки по-справжньому талановиті люди здатні відкривати горизонти для прояву своїх здібностей. Але найбільшим даром, яким наділив їх Всевишній, було уміння служити людям, титанічна праця до скону та священна любов до своєї Батьківщини. Такими були вчені, про яких ми сьогодні поговоримо.

1) *Інтерактивна вправа «Я – редактор»*

Завдання: відредагуйте текст, розкриваючи дужки та знявши риси. Обґрунтуйте свій вибір. Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення та визначте частини мови.

Михайло (О, о)строградський належав до кагорти вчених, які, не\маючи можливості жити (у, в, на) (У,у)країні, творили наукову славу чужих держав. Проте він до кінця життя залишався щирим (У,у)країнцем. Щороку він виїжджав на село, відвідуючи свою багатостражденну (Б,б)атьківщину, де (з, із) усіма спілкувався лише (У,у)країнською мовою, ходив з дітьми колядувати (і, та) щедрувати. Крім того, (О,о)строградський входив (у, в) коло друзів (У,у)країнського генія (Т,т)араса (Ш,ш)евченка, знайомство (з, із) яким відбулося у (П,п)етербурзі 1837 року за сприяння (Ж,ж)уковського. Тарас (Ш,ш)евченко виявив себе не\тільки геніальним поетом. Він цікавився (і, й) суспільними науками, (і, й) точними – астрономією, математикою (і, й) фізикою. Під час навчання в (П,п)етербурзькій (А,а)кадемії мистецтв (Ш,ш)евченко відвідував лекції (О,о)строградського.

Цих двох геніїв єднала любов до рідної землі, її мови, пісні (і, та) думки про визволення (У,у)країнського народу, бо вони обидва зазнали великих утисків (з, із) боку царської влади. (За В.Шендеровським)

Лінгвістичне спостереження.

Поміркуйте, чи граматично правильно вжито форму «виїжджав на село» чи, можливо, правильно було б сказати «виїжджав у село»?

Група мовознавців.

Мовознавець Є.Чак уважає, що граматично можливі обидва варіанти, але кожен з них пов'язаний з певними смисловими відтінками. Коли кажуть «виїжджав на село», то цим хочуть підкреслити, що людина перебуває не в місті, а в сільській місцевості; фраза «виїжджав у село» означає, що співбесідникам відомо, про яке конкретне село йдеться.

Слово учителя математики.

Михайло Остроградський вважається одним з провідних математиків середини XIX ст. У 2001 році ЮНЕСКО внесла Михайла Васильовича Остроградського до списку видатних математиків світу.

Одним із його досягнень є *метод інтегрування*, названий на честь винахідника. Розглянемо його на прикладі.

Задача. Знайти невизначений інтеграл $\int \frac{x^2 - 19x + 6}{(x-1)(x^2 + 5x + 6)} dx$

Розв'язування:

$$\begin{aligned} \frac{x^2 - 19x + 6}{(x-1)(x^2 + 5x + 6)} &= \frac{x^2 - 19x + 6}{(x-1)(x+3)(x+2)} = \frac{A}{x-1} + \frac{B}{x+3} + \frac{C}{x+2} = \\ &= \frac{A(x+3)(x+2) + B(x-1)(x+2) + C(x-1)(x+3)}{(x-1)(x+3)(x+2)} = \\ &= \frac{A(x^2 + 5x + 6) + B(x^2 + x - 2) + C(x^2 + 2x - 3)}{(x-1)(x+3)(x+2)} = \\ &= \frac{(A+B+C)x^2 + (5A+B+2C)x + (6A-2B-3C)}{(x-1)(x+3)(x+2)} \end{aligned}$$

Прирівнюючи відповідні коефіцієнти многочленів чисельника, приходимо до наступної системи рівнянь.

$$\begin{cases} A + B + C = 1; (1) \\ 5A + B + 2C = -19; (2) \\ 6A - 2B - 3C = 6; (3) \end{cases}$$

$$(1): C = 1 - A - B;$$

$$\begin{cases} 5A + B + 2(1 - A - B) = -19; \\ 6A - 2B - 3(1 - A - B) = 6; \end{cases}$$

$$\begin{cases} 3A - B = -21; \\ 9A + B = 9; \end{cases} +$$

$$12A = -12;$$

$$A = -1;$$

$$\begin{cases} -1 + B + C = 1; \\ -5 + B + 2C = -19; \end{cases}$$

$$\begin{cases} B + C = 2; \\ B + 2C = -14; \end{cases} -$$

$$C = -16;$$

$$B = 18.$$

$$\begin{aligned} \int \frac{x^2 - 19x + 6}{(x-1)(x^2 + 5x + 6)} dx &= \int \left(\frac{-1}{x-1} + \frac{18}{x+3} + \frac{-16}{x+2} \right) dx = \\ &= -\ln|x-1| + 18\ln|x+3| - 16\ln|x+2| + C \end{aligned}$$

Метод Остроградського ще називають *методом невизначених коефіцієнтів*.

Знавці математики

Михайло Пилипович Кравчук - український математик, доктор фізико-математичних наук (з 1924) академік АН УРСР (з 1929), професор Київського політехнічного інституту, народився 9 жовтня 1892 року в містечку Човниця, що на Волині, помер 9 березня 1942 року на Колимі.

Його вважають учителем всесвітньо відомих конструкторів ракетної та космічної техніки, академіків Архипа Люльки, Сергія Корольова, Володимира Челомея. Методи М. Кравчука використані в США, Японії та інших країнах при моделюванні кібернетичної техніки. Наукові праці М. Кравчука широко використовували американські автори першого у світі комп'ютера. Він мав широкі контакти із світовою математичною громадськістю. Був співавтором першого тритомного словника. Наукові праці стосуються алгебри, математичного аналізу, диференціальних та інтегральних рівнянь, теорії функцій та інших розділів математики.

У характеристиці на звання академіка зазначалось: «Жодне явище у створенні математичної науки в Україні не сталося без його участі: перші українські школи, перші курси, перші університети, українська математична термінологія та наукова мова – все це творилося з активної участі Михайла Кравчука».

Вибірковий диктант на відновлення висловлення

Завдання: закінчити висловлення українського математика М.Кравчука «ніякої достовірності немає в науках там, де не можна застосувати...», виписавши лише ті прислівники, які пишуться разом та підкресливши третю від початку літеру.

Казна(коли), мало(помалу), тим(часово), з(ранку), на(щастя), до(тепер),десь(то), кінець(кінцем), одним(одно), с(пересердя), по(друге), без(кінця), чи(мало), по(одному), право(руч), в(цілому), потім, пліч(о)пліч, аби(як), законно, з(кінця)в(кінець), слушно.

Ключ: «...математику»

Орфографічне дослідження

Завдання: поясніть, чому прислівники *пліч-о-пліч, хоч-не-хоч, віч-на-віч* треба писати через два дефіси, а з *кінця в кінець, сам на сам, день у день* – окремо?

Група мовознавців

В «Українському правописі» сказано, що окремо пишуться словосполучення, які мають значення прислівників і складаються з двох іменників з одним або двома прийменниками, наприклад, *рік у рік, раз у раз*.

Слово вчителя математики

При розв'язуванні задач з використанням *диференціального і інтегрального числення* часто приходиться мати справу з інтегралами, які не «беруться», тобто, можна знайти їх значення тільки використовуючи геометричний зміст визначеного інтеграла.

Метод «Прес». Поясніть, у чому полягає геометричний зміст визначеного інтеграла? **(Площа криволінійної трапеції, обмеженої графіком функції $y = f(x)$ віссю абсцис та прямими $x=a, x=b$)**

Прикладом інтеграла, який «не береться» є наступний інтеграл:

$$\int_2^4 \sqrt{4x - x^2} dx$$

Підінтегральна функція $y = \sqrt{4x - x^2}$

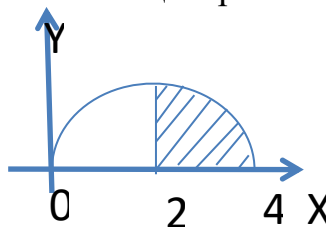
$$\begin{cases} y \geq 0; \\ y^2 = 4x - x^2. \end{cases}$$

$$\begin{cases} y \geq 0; \\ x^2 - 4x + y^2 = 0; \end{cases}$$

$$\begin{cases} y \geq 0; \\ x^2 - 2 \cdot x \cdot 2 + 2^2 - 2^2 + y^2 = 0; \end{cases}$$

$$\begin{cases} y \geq 0; \\ (x - 2)^2 + y^2 = 4. \end{cases}$$

Отже, графіком є півколо з центром в точці (2;0) і радіусом 2.

Тоді значенням інтеграла буде площа чверті круга

$$\int_2^4 \sqrt{4x - x^2} dx = \frac{\pi \cdot 2^2}{4} = \pi.$$

Задачі для самостійної роботи. Знайти значення таких інтегралів

$$1) \int_{-4}^{-2} \sqrt{-x^2 - 6x - 8} dx; 2) \int_5^{11} \sqrt{16x - x^2 - 55} dx.$$

Лінгвістичне дослідження-характеристика

(Проходить у вигляді судового процесу, на якому присутні суддя (вчитель), прокурор (один з учнів), адвокати (всі інші учні)).

Предметом розгляду є з'ясування, якою частиною мови є слова *коло* та *круг*.

Прокурор: ці слова є простими похідними прийменниками. Крім того, прийменник *коло* має синоніми *біля*, *близько*, *поблизу*, *поруч*, а прийменник *круг* має синонім *навколо*.

Адвокат: заперечую, усім відомо, що слова *коло* і *круг* є іменниками. Іменник *коло* належить до середнього роду, 2 відміни однини, називного відмінка, а іменник *круг* - чоловічого роду, 2 відміни однини, називного відмінка.

Прокурор: погоджуюсь з вами, колего, що ці прийменники колись були іменниками, тому їх і називають вторинними(похідними) відіменними.

Адвокат: не згоден з формулюванням «колись були», адже слова *коло* та *круг* є іменниками. Хочу нагадати вам, колего, що існує такий спосіб словотвору як перехід слів з однієї частини мови в іншу, який супроводжується перетворенням відповідних парадигматичних характеристик (*конверсія*). Типовим прикладом конверсії в українській мові є *препозитивація* (*перехід*) іменників у прийменники.

Прокурор: можливо, ви наведете приклади препозитивації в українській мові?

Адвокат: так, це слова *шляхом*, *протягом*, *край*, *кінець*, які, залежно від їх семантики у реченні, можуть виступати то іменниками, то прийменниками.

Прокурор: хотілось би, щоб ви довели правомірність суджень на прикладах речень.

Суддя (учитель) пропонує учням усно навести приклади речень, у яких слова *коло*, *круг*, а також *шляхом*, *протягом*, *край*, *кінець* виступали б то іменниками, то прийменниками, визначивши їх синтаксичну функцію.

Кросвордний диктант

1.	п	р	е	д	и	к	а	т	и	в	н	а			
2.	с	п	і	л	ь	н	о	к	о	р	е	н	е	в	і
3.	н	е	п	е	р	е	х	і	д	н	і				
4.	т	е	п	е	р	і	ш	н	ь	о	г	о			
5.	і	н	ф	і	н	і	т	и	в	а					
6.	д	о	к	о	н	а	н	и	й						
7.	т	е	п	е	р	і	ш	н	і	й					

По горизонталі

1. Найважливіша дієслівна форма (предикативна).
2. Які дієслова не утворюють видових пар? (спільнокореневі)
3. Перехідними чи неперехідними є дієслова у вислові Кравчука «Не опускайте рук, займіться математикою і ви прозрієте душею» (неперехідні).
4. Визначте від основи якого часу утворено дієслово *ходжу*. (теперішнього)
5. За допомогою якої форми дієслова розрізняють дієвідміну дієслів? (інфінітива)
6. Який вид дієслова виступає у двох часах (доконаний).
7. Визначте час дієслів у вислові лорда Кельвіна «Я не отримую насолоди, доки не відчую чисельних значень величин» (теперішній)

По вертикалі

8. Український математик, який працював у галузі теорії чисел (Вороний)

Знавці математики

Георгій Феодосійович Вороний (1868 - 1908) - видатний український математик, член-кореспондент Російської Академії наук з 1907 року, професор Варшавського університету, народився в селі Журавка Полтавської губернії колишньої Російської Імперії (нині — Варвинського району Чернігівської області). Він говорив: «Тільки математика, як яскрава зірка, блищить переді мною і на неї всі мої сподівання». Батько - Феодосій Якович Вороний (1837-1910) - педагог, випускник Київського університету Св. Володимира, професор Ніжинського ліцею, згодом - директор Прилуцької гімназії, людина *прогресивних* поглядів, ініціатор (разом з Михайлом Драгомановим) створення в Києві безплатних недільних шкіл для робітничої молоді, активний член створеної при Київському університеті *студентської* Громади, його громадську діяльність в студентські роки відзначали Олена Пчілка, Іван Нечуй-Левицький, листувався з Григорієм Галаганом з питань педагогіки і педагогічних кадрів.

Георгій Вороний працював головним чином в області теорії чисел та був переконаний, «що на ґрунті наукової діяльності і тільки на ньому знайде своє щастя». За життя вченого ним було опубліковано шість фундаментальних монографій та шість невеликих за обсягом праць. Кожна з його монографій відкривала нову галузь досліджень, але і кожна його *невеличка* робота давала новий несподіваний погляд на проблему і ставала поштовхом для нових наукових пошуків.

Вибірковий диктант

Завдання: прослухайте текст, випишіть прикметники, визначте їх розряди за значенням, поясніть творення виділених слів, підберіть синонім до слова *фундаментальних* (за потреби скористайтесь словником).

Слово учителя математики.

Одним із основних методів теорії чисел є *метод математичної індукції*, який часто використовують для доведення тотожностей та нерівностей. Давайте пригадаємо, в чому він полягає.

Якщо відомо, що деяке твердження правильне для 1 (інколи для іншого найменшого допустимого натурального числа), і із припущення, що твердження правильне для деякого n, випливає справедливність для n+1, тоді це твердження правильне для всіх натуральних чисел.

Задача. Довести тотожність. $1^2 + 2^2 + 3^2 + \dots + n^2 = \frac{n(n+1)(2n+1)}{6}$

Доведення:

1) Перевіримо правильність твердження при n=1.

$$1^2 = \frac{1(1+1)(2 \cdot 1 + 1)}{6}$$

$$1 = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3}{6};$$

$$1 = 1$$

1) Припустимо, що твердження правильне при n=k, тобто,

$$1^2 + 2^2 + 3^2 + \dots + k^2 = \frac{k(k+1)(2k+1)}{6}.$$

2) Доведемо правильність твердження при n=k+1, тобто, покажемо що

$$1^2 + 2^2 + 3^2 + \dots + (k+1)^2 = \frac{(k+1)(k+2)(2k+3)}{6}$$

$$1^2 + 2^2 + 3^2 + \dots + k^2 + (k+1)^2 = \frac{k(k+1)(2k+1)}{6} + (k+1)^2 ==$$

$$\frac{k(k+1)(2k+1)+6(k+1)^2}{6} == \frac{(k+1)(k(2k+1)+6(k+1))}{6} = \frac{(k+1)(2k^2+7k+6)}{6} =$$

$$\frac{(k+1)(k+2)(2k+3)}{6} \text{ Що й треба було довести.}$$

Отже, рівність правильна для будь-якого натурального числа.

IV. Рефлексійно-оцінний етап

Кейс – метод

Складіть пам'ятку: 1) з почутого на уроці я використаю...

2) при виборі майбутньої професії я скористаюсь знаннями про...

V. Домашнє завдання

З української мови: підтвердити або спростувати думку відомого китайського філософа Конфуція «Те, що незрозуміло, потрібно з'ясувати» (формат ЗНО), скориставшись прикладами із сьогоднішнього уроку. Зробити спостереження над тим, які частини мови переважають у вашому творі і пояснити чому.

З математики: 1) Знайти значення таких інтегралів

а) $\int_{-4}^{-2} \sqrt{-x^2 - 6x - 8} dx$; б) $\int_5^{11} \sqrt{16x - x^2 - 55} dx$;

в) $\int_4^5 \frac{x^2 - 11x - 31}{(x^2 - x - 6)(2x + 5)} dx$.

2) Довести

а) $1 \cdot 2 \cdot 3 + 2 \cdot 3 \cdot 4 + \dots + n(n+1)(n+2) = \frac{n(n+1)(n+2)(n+3)}{4}$

б) $\frac{1^2}{1 \cdot 3} + \frac{2^2}{3 \cdot 5} + \dots + \frac{n^2}{(2n-1)(2n+1)} = \frac{n(n+1)}{2(2n+1)}$

**РІВНЕНСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА І-ІІІ СТУПЕНІВ № 23
РІВНЕНСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ**

вул. Вербова, 42, м. Рівне, 33024 тел. 0 (362) 5-21-26,
email: school_23@rivne.com.ua
Код ЄДРПОУ 21100088

Вих. № 24 від 24.06.2019 р.

АКТ

**про апробацію та впровадження результатів дослідження
Олійник Алли Михайлівни з теми: «Методика навчання морфології
української мови старшокласників на профільному рівні», поданого на
здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності
13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова)**

Упродовж 2016-2019 н. р. в освітній процес школи було впроваджено результати дисертаційної праці Алли Михайлівни Олійник, у якій розроблено методику навчання морфології, що забезпечує створення сприятливих умов для опанування учнями морфології української мови на профільному рівні, оволодіння загальномовними вміннями і навичками, здобуття навичок пошукової та дослідницької діяльності, формування ціннісного ставлення до мови як динамічної системи.

Дослідницькі завдання, стилістичний експеримент та спостереження над морфологічними одиницями передбачали ознайомлення учнів з методично адаптованими історичними відомостями з мови, давали можливість здобувати необхідну інформацію та робити власні висновки, лінгвістичні повідомлення, бути відповідальним у досягненні результатів.

Ефективність профільного навчання морфології української мови забезпечувало систематичне використання інтерактивних методів, які гармонійно поєднували роботу парами, групами, індивідуальне навчання учнів, ситуаційні, ігрові завдання, проектні роботи, з-поміж яких учителі-словесники відзначали дослідницькі квести, спрямовані на активізацію пізнавальної діяльності, що сприяли розв'язанню проблем шляхом знаходження, аналізу та систематизації необхідної інформації, формуючи стійкий інтерес до вивчення морфології на профільному рівні.

У процесі експериментального навчання задля ефективного формування предметної й ключових компетентностей учнів було організовано самостійну

роботу з предмета, що передбачала певну систему, складниками якої визначено творчі, дослідницькі, тестові завдання, підготовку лінгвістичних повідомлень, стилістичний експеримент, спостереження над мовними явищами, комплексну роботу з текстом, що спонукала старшокласників до кращого засвоєння знань з морфології та осмисленого сприймання мовного матеріалу. Робота з текстом уможливила перевірку рівнів засвоєння учнями знань про функціонування морфологічних одиниць і категорій.

Дослідження отримало схвалення учителів-словесників на засіданні педагогічної ради Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів №23 Рівненської міської ради (протокол №12 від 22.06.2019 р.). З огляду на це експериментальна методика А. М. Олійник може бути використана в закладах загальної середньої освіти, зокрема в профільних класах.

Директор школи

О.О. Кроль

АКТ
про апробацію та впровадження результатів дослідження
Олійник Алли Михайлівни з теми: «Методика навчання
морфології української мови старшокласників на профільному рівні»,
поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності
13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова)

Результати наукового дослідження А.М.Олійник упроваджувалися в освітній процес школи впродовж 2018-2019 навчального року.

Теоретичні засади експериментального навчання ґрунтувалися на засадах розвивального навчання, спрямованого на розвиток компетентного мовця, індивідуалізацію та диференціацію навчання задля ефективного забезпечення інтелектуального розвитку кожного учня, оптимізацію освітнього процесу, що передбачає розвиток його творчих здібностей, обдарованості, знань, умінь і навичок, психічних функцій, способів діяльності.

Запропонована методика була забезпечена комплексом вправ і завдань, спеціально відібраних текстів, що застосовувалися в процесі навчання морфології в старших класах, що дозволяло учням досягти міжпредметних та внутрішньопредметних узагальнень. Текст створював змістову базу для засвоєння учнями знань про функціонування морфологічних одиниць і категорій, в основу яких покладено зв'язки морфології з орфографією та синтаксисом, а також допомагав побачити функції того чи того мовного явища, розвивати комунікативну діяльність учнів, підвищувати морфологічну грамотність, розширювати уявлення про стилістичні різновиди мовлення, сприяючи побудові текстів різних стилів і жанрів мовлення та оформленню власного висловлення.

Для підвищення ефективності профільного навчання морфології української мови було застосовано інтерактивні методи, які гармонійно поєднували роботу в парах, групах, індивідуальне навчання, ситуаційні, ігрові завдання, проекти, з-поміж яких учителі-словесники відзначали дослідницькі квести, спрямовані на активізацію пізнавальної діяльності учнів, оскільки сприяли розв'язанню проблем шляхом знаходження, аналізу та систематизації необхідної інформації, формуючи стійкий інтерес до вивчення морфології на профільному рівні.

Пропонована А.М.Олійник методика забезпечує створення сприятливих умов для опанування морфології української мови на профільному рівні, оволодіння загальномовними вміннями і навичками, здобуття навичок пошукової та дослідницької діяльності, формування ціннісного ставлення до мови як динамічної системи.

З огляду на це експериментальна методика А.М.Олійник може бути використана в закладах загальної середньої освіти, зокрема в профільних класах.

Директор школи

В. Тущанський

АКТ
про апробацію та впровадження результатів дисертації
Олійник Алли Михайлівни з теми: «Методика навчання морфології
української мови старшокласників на профільному рівні», поданої на
здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності
13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова)

Упродовж 2016-2019 н.р. в освітній процес школи було впроваджено результати дисертаційної праці Алли Михайлівни Олійник.

Теоретичні основи експериментального навчання ґрунтувалися на загальнодидактичних принципах науковості, доступності, індивідуалізації та диференціації, професійної спрямованості та специфічних – навчання морфології на синтаксичній основі, комунікативної спрямованості навчання.

Дисертанткою розроблено ефективну методику навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні, яка може бути використана в практичній діяльності закладів загальної середньої освіти, оскільки отримала схвалення вчителів-словесників після її апробації. Перебіг та результати експериментального навчання наочно довели, що опанування учнями морфології доцільно здійснювати поетапно. Запропонована для експериментальної перевірки система практичних методів позитивно вплинула на рівень знань, умінь і навичок учнів завдяки забезпеченню її відповідним науково-методичним супроводом. Навчання за розробленою дисертанткою методикою сприяло підвищенню рівня сформованості предметної і ключових компетентностей учнів.

Практична цінність дослідження визначається тим, що його положення, висновки та рекомендації можуть бути використаними під час навчання української мови в закладах загальної середньої освіти.

Директор школи

АКТ

**про апробацію та впровадження результатів дослідження
Олійник Алли Михайлівни з теми: «Методика навчання морфології
української мови старшокласників на профільному рівні», поданого на
здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі
спеціальності**

13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова)

Упродовж 2016-2019 н.р було апробовано розроблену А. М. Олійник методику навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні, що передбачала доповнення змісту навчання морфології методично адаптованими історичними коментарями для глибшого засвоєння знань учнів про мову як систему, її побудову, функції та розвиток, що сприяло формуванню їхніх пізнавальних здібностей, предметної і ключових компетентностей.

Особливе місце в освітньому процесі посідали дослідницькі завдання, здебільшого побудовані на основі спостереження над мовними явищами в текстах різної жанрово-стильової належності. Упровадження в освітній процес дослідницьких завдань сприяло активізації інтересу учнів до навчання української мови.

У процесі дослідного навчання основну увагу було зосереджена на розвиткові мовлення учнів, що передбачало, крім активної реалізації продуктивних видів мовленнєвої діяльності, роботу над збагаченням словника власне українською лексикою, удосконалення вміння вільно орієнтуватися в словниковому багатстві української мови й використовувати його відповідно до ситуації спілкування.

Матеріали дослідження А. М. Олійник отримали схвалення у вчителів української мови і літератури: розроблена експериментальна методика підтвердила ефективність розробленої методики навчання морфології української мови учнів старших класів на профільному рівні.

Дослідження отримало схвалення учителів-словесників на засіданні педагогічної ради Потіївського НВО «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – дитячий садок» (протокол № від 2019 р.). З огляду на це експериментальна методика А.М. Олійник може бути використана в закладах загальної середньої освіти, зокрема в профільних класах.

Директор школи

С.І.Слупіцький

АКТ

**про апробацію та впровадження результатів дослідження
Олійник Алли Михайлівни з теми: «Методика навчання морфології
української мови старшокласників на профільному рівні», поданого на
здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі
спеціальності**

13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова)

Упродовж 2016-2019 н.р було апробовано розроблену А.М.Олійник методику навчання морфології української мови старшокласників на профільному рівні, що передбачала доповнення теоретичної та практичної основи навчання морфології історичними коментарями для глибшого засвоєння знань учнів про мову як систему, її побудову, функції та розвиток, що сприяло формуванню їхніх пізнавальних здібностей, предметної і ключових компетентностей за умови доступного викладення матеріалу.

Особливе місце в освітньому процесі посідали дослідницькі завдання, які сприяли формуванню в учнів бажання вивчати українську мову, зокрема морфологію, спонукали їх до самоосвіти та саморозвитку, уможлилювали пошук способів вирішення життєвих ситуацій, а також завдання на основі спеціально відібраних текстів, які спонукали старшокласників до кращого засвоєння знань з морфології та осмисленого сприймання мовного матеріалу, що дозволяло учням досягти міжпредметних та внутрішньопредметних узагальнень.

У процесі дослідного навчання основна увага була зосереджена на розвиткові мовлення учнів, що передбачало, крім активної реалізації продуктивних видів мовленнєвої діяльності, роботу над збагаченням словника власне українською лексикою, удосконалення вміння вільно орієнтуватися в словниковому багатстві української мови й використовувати його відповідно до ситуації спілкування.

Матеріали дослідження А.М.Олійник отримали схвалення у вчителів української мови і літератури: розроблена експериментальна методика підтвердила ефективність навчання морфології української мови учнів старших класів на профільному рівні.

З огляду на це експериментальна методика А.М.Олійник може бути використана в закладах загальної середньої освіти, зокрема в профільних класах.

Директор школи

[Signature]

Т. Осадча

АКТ

**про апробацію та впровадження результатів дослідження
Олійник Алли Михайлівни з теми: «Методика навчання
морфології української мови старшокласників на профільному рівні»,
поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі
спеціальності**

13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова)

Упродовж 2015-2019 н. р. в освітній процес школи було впроваджено розроблену А.М.Олійник методику навчання морфології української мови учнів старших класів на профільному рівні, яка передбачала введення методично адаптованих історичних відомостей, що сприяють поясненню сутності мовних явищ, реалізацію міжпредметних зв'язків та використання методів, прийомів, засобів, адекватних змістові навчання.

У процесі експериментально-дослідного навчання задля ефективного формування предметної й ключових компетентностей учнів було організовано самостійну роботу з предмета, що передбачала певну систему, складниками якої визначено творчі, дослідницькі, тестові завдання, підготовку лінгвістичних повідомлень, стилістичний експеримент, спостереження над мовними явищами, комплексну роботу з текстом, що спонукала старшокласників до кращого засвоєння знань з морфології та осмисленого сприймання мовного матеріалу. Робота з текстом уможливила перевірку рівнів засвоєння учнями знань про функціонування морфологічних одиниць і категорій.

Дослідницькі завдання, стилістичний експеримент та спостереження над морфологічними одиницями передбачали ознайомлення учнів з методично адаптованими історичними відомостями з мови, давали можливість здобувати необхідну інформацію та робити власні висновки, лінгвістичні повідомлення, бути відповідальним у досягненні результатів.

Ефективність профільного навчання морфології української мови передбачала використання інтерактивних методів, які гармонійно поєднували роботу парами, групами, індивідуальне навчання, ситуаційні, ігрові завдання, проектні роботи, з-поміж яких учителі-словесники відзначали дослідницькі квести, спрямовані на активізацію пізнавальної діяльності, що сприяли розв'язанню проблем шляхом знаходження, аналізу та систематизації необхідної інформації, формуючи стійкий інтерес до вивчення морфології на профільному рівні.

Пропонована А.М.Олійник методика забезпечує створення сприятливих умов для опанування морфології української мови на профільному рівні, оволодіння загальномовними вміннями і навичками, здобуття навичок пошукової та дослідницької діяльності, формування ціннісного ставлення до мови як динамічної системи.

Дослідження отримало схвалення учителів-словесників на засіданні педагогічної ради школи (Протокол № 6 від 18.03.2019 р.). З огляду на це експериментальна методика А.М.Олійник може бути використана в закладах загальної середньої освіти, зокрема в профільних класах.

Директор школи

Світлана КУЧУК